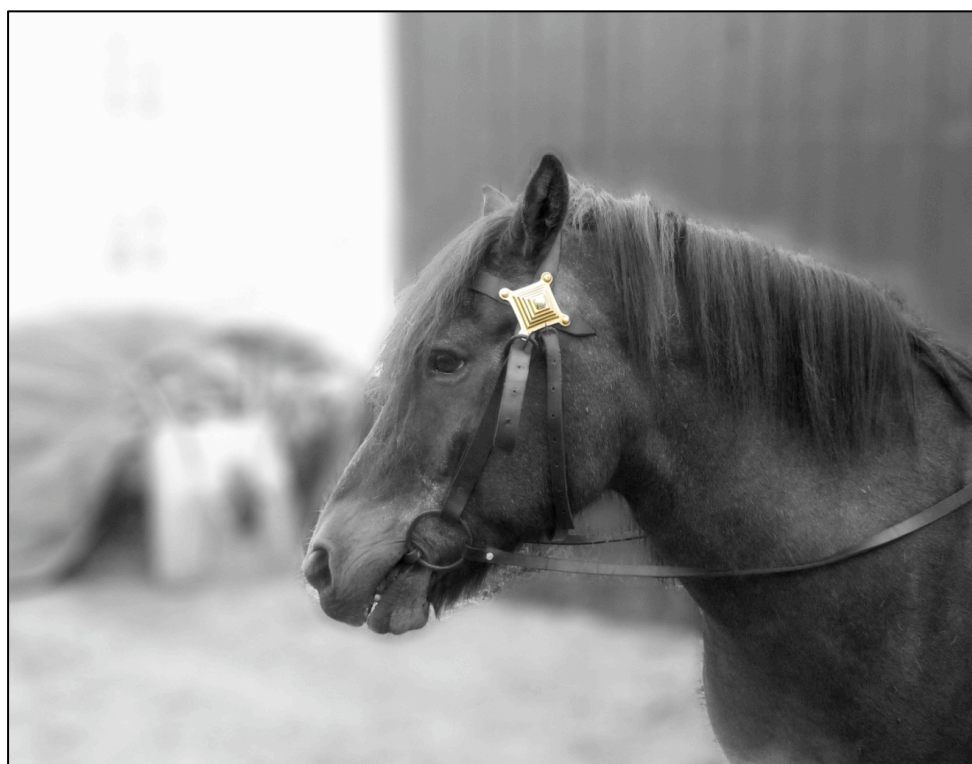




KUN ET TREKKDYR I JORDBRUKET?

Hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder



ARK-3900

Laura Bunse

*Mastergradsoppgave i arkeologi
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Institutt for arkeologi og sosialantropologi
Universitetet i Tromsø
Våren 2010*

SAMMENDRAG

Denne oppgaven vil belyse hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder. Det nordnorske hestematerialet har i liten grad blitt undersøkt. Likevel har det, inspirert av en kort passasje i *Ottars beretning*, blitt dratt slutninger om hestens rolle, som reduserer den til et trekkdyr i jordbruket. I store deler av det norrøne og germanske området hadde hesten i yngre jernalder imidlertid en både praktisk, sosial, ideologisk og mytologisk betydning. I denne oppgaven blir det derfor gjort forsøk på å undersøke hvorvidt det er grunnlag til å se på hesten i Nord-Norge som et rent arbeidsdyr foran plogen. Til tross for at det nordnorske samfunnet i yngre jernalder var preget av spesielle regionale forhold, viser det en rekke likhetstrekk med norrøne og germanske samfunn lengre sør. Dette ytrer seg også i hesteutstyrets utforming, og konteksten som hest og hesteutstyr inngår i. Sett i lys av de lokale forholdene og i relasjon til funn fra andre områder, indikerer materialet at hesten ikke primært var et trekkdyr i jordbruket, men at den som et ridedyr, maktpolitisk symbol og som et viktig element i tro og kult hadde en mangesidig betydning i det nordnorske samfunnet.

Forsidebilde:

Lyngshesten Bruno med et rekonstruert hodelag med en replika av et beslag funnet på Borg i Lofoten.

Foto: Johan E. Arntzen

DEUTSCHE ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Arbeit behandelt die Bedeutung des Pferdes in der jüngeren Eisenzeit Nordnorwegens (560/70 – 1030 n.Chr.). Die Grab- und Siedlungsfunde von Pferdegeschirr und Pferdeknochen aus diesem Gebiet wurden bislang nicht näher untersucht. Auf Grundlage eines Berichtes des *Ottar von Hålogaland*, der vermutlich auf das Ende des 9. Jahrhunderts zurückgeht, wurden dennoch Vermutungen über die Bedeutung des Pferdes aufgestellt. Demnach war man lange Zeit der Auffassung, das Pferd habe lediglich als Zugtier vor dem Pflug gedient. In weiten Teilen des nordischen und germanischen Gebietes hatte das Pferd in der jüngeren Eisenzeit jedoch eine sowohl praktische, als auch soziale, ideologische und mythologische Bedeutung. In dieser Arbeit soll daher untersucht werden, ob das Pferd eine ähnlich vielseitige Bedeutung in der nordnorwegischen Gesellschaft gehabt haben kann. Die nordnorwegische Gesellschaft in der jüngeren Eisenzeit war von speziellen, regionalen Verhältnissen geprägt. Sie weist aber dennoch einige Parallelen zu germanischen Gesellschaften in Südkandinavien und auf dem Kontinent auf. Dies betrifft sowohl die Lebensweise, die Gesellschaftsstruktur als auch den Glauben und die Grabsitte. Derartige Parallelen zeigen sich auch in der Gestaltung des Pferdegeschirrs und in den unterschiedlichen Zusammenhängen, in denen das Pferd und Pferdegeschirr auftreten. Das nordnorwegische Pferdegeschirr besteht zum größten Teil aus einfachen Ringtrensen. Einige Zaumzeugbeschlüge und Trensen waren Teil eines Prachtgeschirrs. Sowohl das Pferdegeschirr als auch die Überreste von Pferden stammen hauptsächlich aus Männergräbern mit Waffenausrüstung. Die Untersuchung des nordnorwegischen Materials zeigt, dass das Pferd auch in der nordnorwegischen Gesellschaft nicht primär als Zugtier in der Landwirtschaft diente, sondern dass es als Reittier, machtpolitisches Symbol und wichtiges Element in Glaube und Kult eine vielseitige Bedeutung hatte.

FORORD

Den foreliggende oppgaven hadde ikke blitt til uten hjelp fra en lang rekke mennesker. En stor takk går til min veileder Asgeir Svestad for god oppfølging gjennom hele oppgaveprosessen, konstruktiv tilbakemelding og interessante innspill. Jeg vil takke seminarleder Bjørnar Olsen og mine medstudenter for gode råd og nyttige kommentarer. Jeg ønsker også å takke de andre ansatte på IAS for en lærerik studietid i et hyggelig miljø.

En rekke institusjoner har hjulpet meg med materiale, bilder og annen informasjon. Jeg vil takke Tromsø Museum og spesielt Aud Ahlquist, Camilla Nordby og Cora Oschmann for deres innsats og meget god assistanse. Jeg vil takke Vitenskapsmuseet i Trondheim og Torbjørn Aasvang og Eva Dragreid, Bergen Museum og Anne Karin Hufthammer, Kulturhistorisk Museum i Oslo og Ingrid Landmark, Universitetet i Oslo og Per Hølek, Moesgård Museum og Helle Strehle, og Nord-Norsk Hestesenter A/S og Kristin Sundstrøm.

Jeg vil også rette en spesiell takk til Lofotr – Vikingmuseet på Borg og Lars Erik Narmo for muligheten til å kunne delta i et meget spennende og utbytterikt rekonstruksjonsprosjekt.

Ein besonderer Dank gilt meiner Familie, die mich immer ermutigt und unterstützt hat.

Sist men ikke minst vil jeg takke Johan for de mange timene han ofret for korrekturlesning, for hjelp med figurene, og for all oppmuntring underveis.

Laura Bunse

Tromsø, 16. mai 2010

INNHOLD

SAMMENDRAG	i
DEUTSCHE ZUSAMMENFASSUNG	iii
FORORD	v
INNHOLD	vii
LISTE OVER FIGURER	ix
LISTE OVER TABELLER	xi
KAPITTEL 1: INTRODUKSJON	1
KAPITTEL 2: HEST OG HESTEUTSTYR I JERNALDEREN – FORSKNINGSHISTORISKE PERSPEKTIVER OG TILNÆRNINGER.....	3
2.1. Jernalderhesten	3
2.2. Hesteutstyr – de enkelte delene	7
2.3. Typologisk inndeling av hesteutstyr	9
2.4. Tekniske aspekter ved hesteutstyr	12
2.5. Hestens betydning som ride- og trekkdyr	13
2.6. Hest og hesteutstyr i kult og gravskikk	17
2.7. Oppsummering	22
KAPITTEL 3: DET NORDNORSKE SAMFUNNET I YNGRE JERNALDER	23
3.1. Økonomisk spesialisering og etnisk konsolidering	23
3.2. Samfunnsorganisering.....	25
3.3. Blandingsøkonomi og feholdets betydning for gårdsproduksjonen	28
3.4. Gårdsorganisasjon og bebyggelse	30
3.5. Jordbruksformer og bruk av trekkdyr foran ard og plog.....	31
3.6. Transport, kommunikasjon og gamle gang- og rideveier.....	32
3.7. Tro og kult.....	34
3.8. Oppsummering	38
KAPITTEL 4: DET NORDNORSKE HESTEMATERIALET	39
4.1. Materialet	39
4.2. Funnene	42
4.2.1. Helgeland	42
4.2.2. Salten.....	54

4.2.3. Ofoten.....	59
4.2.4. Lofoten & Vesterålen.....	61
4.2.5. Sør-Troms.....	66
4.3. Oppsummering	74
4.3.1. Distribusjon.....	74
4.3.2. Datering.....	74
4.3.3. Hesteutstyr.....	75
4.3.4. Hestebein.....	77
KAPITTEL 5: HESTENS OG HESTEUTSTYRETS BETYDNING I NORDNORSK YNGRE JERNALDER	79
5.1. Det nordnorske hestematerialet sett i relasjon til funn fra andre deler av det norrøne og germanske området.....	79
5.2. Kun et arbeidsdyr i jordbruket? Hestens bruksområder.....	80
5.2.1. Pløying.....	80
5.2.2. Kjøring, ridning og kløving.....	83
5.2.3. Hestens bruk i kamp.....	86
5.2. Hestens og hesteutstyrets ideologiske og sosiale betydning	87
5.3. Hestens rolle i mytologi og kult	91
5.3.1. Hesten i fertilitetskulten.....	92
5.3.2. Hesten og reisen til ”den andre sida”.....	93
5.4. Hesten – et bindeledd mellom kulturene?	94
KAPITTEL 6: KONKLUSJON	101
APPENDIKS 1 - TABELLER.....	105
APPENDIKS 2 – RAPPORT FRA REKONSTRUKSJON AV ET HODELAG.....	109
LITTERATUR.....	127

LISTE OVER FIGURER

Figur 1. Lyngshesten Markaprinsen. <i>Foto: Lyngshestlandet.</i>	5
Figur 2. De enkelte delene av et hestehodelag. Rekonstruksjon fra Birka, Sverige. <i>Etter Sundkvist 1992: 50.</i>	7
Figur 3. Punktene ved hestehodet som kan stimuleres av bissel og hodelag. <i>Etter Edwards 2004: 51.</i>	8
Figur 4. Illustrasjon av en brystsele med lavt trekkpunkt mot hestens ribbenshvelvning. <i>Etter Høie 2007: 84.</i>	16
Figur 5. Illustrasjon av en bogtresele med trekkpunkt mot hestens bogblad. <i>Etter Høie 2007: 85.</i>	16
Figur 6. Distribusjon av det nordnorske hestematerialet fra yngre jernalder. <i>Illustrasjon: Laura Bunse.</i>	40
Figur 7. De enkelte delene av et ringbissel med enkeltleddet bittstang. <i>Etter Andersen 1996, figur 20.</i>	41
Figur 8. <i>T.16368 d</i> fra Horstad. Fragmenter av en bittstang. Nede til venstre ses de to endene, som er rustet sammen til en klump. Sidestykkene mangler. Oppe til venstre ses et fragment av et ledd, sannsynligvis midtleddet, der også det halvsirkelformete fragmentet nede i midten hører til. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	43
Figur 9. <i>T.15401 f</i> fra Tosbotn. Fragmenter av en bisselring med svakt synlige rester etter bittstangen. De bevarte delene av stangen er brukket i to, den ene enden omslutter bisselringen. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	43
Figur 10. <i>T.14309 c</i> fra Trælnes. Rester etter en flat bisselring og fragmenter av bittstangen. På ringen ses rester etter bittstangens ende. Den andre bevarte delen av stangen, som også viser midtleddet, er avrustet. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	45
Figur 11. <i>T.14309 c</i> fra Trælnes. Jernvirvel, mulig del av hesteutstyr. <i>Foto: Bruce Sampson, NTNU, Vitenskapsmuseet.</i>	46
Figur 12. <i>T.15332 h</i> fra Trælnes. Fragmenter av to flate bisselringer. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	47
Figur 13. <i>Ts. 6377 o</i> fra Ytre Kvarøy. Fragmenter av en sannsynligvis toleddet bittstang. Sidestykkene mangler. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	52
Figur 14. <i>Ts. 6377 h</i> fra Ytre Kvarøy. To jerngjenstander, mulige virvler og deler av hesteutstyr. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	53

Figur 15. <i>Ts. 6377 h</i> fra Ytre Kvarøy. På den venstre gjenstanden ses spor av en dekorerings med sølvtråd. <i>Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.</i>	54
Figur 16. <i>Ts.3654 f</i> fra Sørfinset. Fragmenter av to bisseringer med rester av bittstangen. Øverst på bildet ses et ringformet fragment av bittstangens midtledd. Den venstre, krokformete enden av fragmentet nederst på bildet danner den andre delen av bittstangens midtledd, mens den andre enden opprinnelig omsluttet en av bisseringene. <i>Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.</i>	55
Figur 17. <i>Ts. 1725</i> fra Erikstad. Fragmenter av to store flate bisseringer sett fra for- og baksiden. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	56
Figur 18. Bissel av typen R.572. <i>Etter O. Rygh ([1885] 1999, figur 572).</i>	58
Figur 19. <i>Ts. 1176</i> fra Lund. En stor bissering med del av bittstangen sett fra for- og baksiden. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	59
Figur 20. <i>Ts.6701 ar</i> fra Fagernes. Ringbissel med uleddet bittstang. <i>Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.</i>	60
Figur 21. <i>Ts.8334 p.</i> Beslag fra Borg. <i>Foto: Olga Kvalheim, Tromsø Museum.</i>	61
Figur 22. <i>Ts. 8338 ec</i> fra Borg. Sidestang til et stangbissel. <i>Foto: Helle Strehle, Moesgård Museum, Danmark.</i>	62
Figur 23. Stangbissel av typen R.575. <i>Etter O. Rygh ([1885]1999).</i>	63
Figur 24. Bissel av typen R.569 med reimbeslag festet på ringene. <i>Etter O.Rygh([1885] 1999).</i>	64
Figur 25. <i>Ts. 2973</i> fra Risøy. Flat, mellomstor bissering. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	64
Figur 26. <i>Ts. 447 & 448</i> fra Hundstadneset. Bisseringer med rester etter dekorerings med kobberlegering,.....	68
Figur 27. <i>Ts.447</i> fra Hundstadneset. På røntgenbildet vises spor av tausjering med kobberstriper. Bittstangen er dekorert på begge sider av det lille hakket og på ringfestet. Ringen har gjennomgående dekorerings med unntak av stedet, der den opprinnelig ble omsluttet av ringfestet på bittstangen. <i>Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.</i>	68
Figur 28. <i>Ts. 4156</i> fra Haukebø. Ringbissel med enkeltleddet bittstang. Nede på ringene er det festet to mindre reimbeslag til tøylenes. Lengre opp på ringene er det festet to jernkroker, der reimene til hodetaget hektes fast i. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	70

Figur 29. <i>Ts.10817 k</i> fra Haukebø. Fragmenter av et bissel med uleddet, bøyd bittstang og flat ring, sett fra for – og baksiden. <i>Foto: Laura Bunse.</i>	71
Figur 30. <i>Ts. 6743 a</i> fra Ytre Elgnes. Kryssrembeslag fra et hestehodelag. På det øverste bildet ses rester av klinknaglen i beslagets venstre hjørne. <i>Foto: Tromsø Museum.</i> .	72
Figur 31. Kløvhest utstyrt med kløvshal og truger. <i>Etter Olaus Magnus [1555]1982.</i>	84
Figur 32. Lofothest. <i>Etter Reymert 1975a: 22.</i>	84
Figur 33. Korsformet spenne med hestemotiv fra Røsøy i Steigen. <i>Etter Gjessing 1943: 51, skala 1:2</i>	91
Figur 34. <i>Ts.2872.</i> Hengesmykke med hestemotiv fra Sæterhaug. <i>Etter Sjøvold 1974 pl.49 d.</i>	96
Figur 35. <i>Ts.1657.</i> Hengesmykke med hestemotiv fra Nesseby. <i>Etter Sjøvold 1974 pl.49 e.</i>	96
Figur 36. <i>Ts.6360.</i> Hvalbeinsplate med hestemotiv fra Loppasanden. <i>Etter Sjøvold 1974 pl.73.</i>	97
Figur 37. <i>B.4336 b.</i> Ildstål med to motstilte hestefigurer med rytter, funnet på Åse. <i>Etter Sjøvold 1974 pl.44 b.</i>	98

LISTE OVER TABELLER

Tabell 1. Oppsummering av funnmaterialet fordelt på typer og datering.	75
Tabell 2. Det nordnorske hestematerialet fra yngre jernalder.	107
Tabell 3. Bislenes utforming.	108

KAPITTEL 1: INTRODUKSJON

I denne oppgaven vil jeg prøve å belyse hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder. Min interesse for hestematerialet ble vekket gjennom et seminar om ridning og kjøring i fortida på Universitetet i Münster, der jeg begynte på arkeologistudiet. Da det senere på Universitetet i Tromsø gjaldt å finne et tema til masteroppgaven, var min første tanke å se på de nordnorske funnene av hesteutstyr og hestebein. Det viste seg fort at det ikke fantes noen samlet presentasjon av hestematerialet, og at funnene ikke har blitt undersøkt i stor grad.

Med henvisning til *Ottars beretning* har det likevel blitt dratt slutninger om hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder. I fortellingen nevnes hesten i en kort passasje:

"[...] og det vesle som han pløyde, det pløyde han med hester."

(siteret i Hansen og Olsen 2007: 67-69).

Ottar var en nordnorsk stormann som i denne beretningen forteller kong Alfred av Wessex om forholdene i sitt hjemland. Beretningen ble antagelig fremført på 890-tallet (Bately 2007), og er den eneste samtidige beskrivelsen av nordnorsk yngre jernalder. Den har derfor inspirert arkeologisk forskning på flere områder. Beretningen har også hatt innflytelse på tidligere tolkninger av hestens rolle i nordnorsk sammenheng, som reduserer den til et arbeidsdyr i jordbruket. I tillegg har det relativt lave antallet funn ført til oppfatningen om at hesten ikke kan ha spilt noen særlig stor rolle i nordnorsk yngre jernalder.

Både kildeverdien til *Ottars beretning*, hesteutstyrets karakter og konteksten som hest og hesteutstyr inngår i, gir grunn til å stille spørsmål ved en slik tolkning. Forskning på hestens rolle i jernaldersamfunnet lengre sør, tyder på at hesten ikke ble brukt som trekkdyr i jordbruket før i middelalder. Det nordnorske materialet fra yngre jernalder gir ikke indikasjoner på at situasjonen var annerledes i nord. Det nordnorske hesteutstyret består i hovedsak av bisler, og enkelte funn har trolig vært del av et praktutstyr. Det er dessuten påfallende at hestematerialet nesten utelukkende er funnet i mannsgraver med

våpenutrustning. Jeg mener at dette gir rom for flere tolkninger, og at reduksjonen av hestens betydning til dens praktiske nytte i jordbruket virker som en utilstrekkelig tilnærming til materialet. En rekke undersøkelser har vist at hesten i yngre jernalder hadde både en praktisk funksjon som ridedyr og trekkdyr foran vognen, men at den også hadde en ideologisk betydning som symbol på makt og status. Samtidig ser deponeringen av hesten i graver ut til være knyttet til dens rolle i norrøn mytologi og kult.

Det lave antallet funn skiller det nordnorske hestematerialet fra de andre og funnrikere landsdelene. Likevel viser det nordnorske hestematerialet en rekke paralleller til funn fra andre deler av det germanske området, både når det gjelder utformingen og konteksten det inngår i. Problemstillingen for denne oppgaven er å undersøke om hestens rolle i nordnorsk yngre jernalder kun var begrenset til dens bruk som arbeidsdyr, eller om hesten hadde en like mangesidig funksjon og verdsatt posisjon som i andre deler av det norrøne og germanske området. Med *nordnorsk* menes i denne oppgaven den germaniserte delen av Nord-Norge.

I det følgende kapitlet vil jeg begynne med å gi en presentasjon av den tidligere forskningen på hestematerialet fra yngre jernalder. Her legges det vekt på å vise ulike tilnærminger, samtidig som det skal gis en oversikt over hestens og hesteutstyrets mulige roller. Derfor tas både den nordnorske forskningen og andre relevante arbeider med i betraktningen. I det tredje kapitlet vil jeg gå inn på de aspektene ved det nordnorske samfunnet i yngre jernalder som kan kaste lys over hestens betydning. I denne sammenhengen vil jeg se på levevei, samfunnsorganisering, kontakt med andre samfunn samt tro og kult. Det fjerde kapitlet er en presentasjon av det nordnorske hestematerialet, med en sammenfatning av funnenes distribusjon, datering, funnkontekst og utforming. Med utgangspunkt i hestematerialets karakter, de regionale forholdene og relasjonen til funn fra andre områder, vil jeg i det femte kapitlet diskutere hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder. Oppgaven avsluttes med en vurdering av det nordnorske hestematerialets relasjon til funn fra andre områder og hestens rolle i det nordnorske samfunnet.

KAPITTEL 2: HEST OG HESTEUTSTYR I JERNALDEREN – FORSKNINGSHISTORISKE PERSPEKTIVER OG TILNÆRNINGER

Hestemateriale fra jernalderen har inngått i en rekke undersøkelser fra både Skandinavia og ulike deler av Europa. Sentralt i forskningen står tekniske og typologiske aspekter av ride- og kjøretøy, men også hestens betydning i samfunnet på både profant og sakralt nivå. Geografisk sett har den norske forskningen, i likhet med den i andre land, fokusert på områder med rike forekomster av hestemateriale, som Øst- og Vestlandet. De nordnorske funnene, som for det meste består av enkeltteksemplarer spredt over et stort område, har til nå ikke blitt nærmere analysert. Dette kapitlet tar utgangspunkt i undersøkelser fra de mer funnrrike områdene, for å vurdere det nordnorske materialet. Hestematerialet fra det norrøne og germanske området i jernalderen viser nemlig en rekke paralleller i utforming og dekorering, og indikerer at det eksisterte felles materielle og mytologiske forestillinger knyttet til hesten.

For å kunne gi en bedre oversikt over hvordan forskningen har tilnærmet seg hest og hesteutstyr fra jernalderen, er dette kapitlet ikke bygd opp som en kronologisk gjennomgang av forskningshistorien, men følger en tematisk inndeling i tråd med de aspektene som har blitt prøvd belyst i det foreliggende arbeidet. Jeg vil begynne med å gå inn på forskningen på hestens utseende i jernalderen og tidlig hesteavl. Deretter forklares de enkelte delene av hesteutstyret og dets oppbygning, siden dette er vesentlig for de følgende underkapitlene om den typologiske inndelingen og de tekniske aspektene ved hesteutstyret. Jeg vil deretter se på hestens bruk som ride- og trekkdyr, og dens betydning i profan sammenheng. I det siste underkapitlet vil jeg gå inn på forskningen på hestens og hesteutstyrets symbolske funksjon ved å se på hestens rolle i trosforestillinger, kult og gravskikk.

2.1. Jernalderhesten

Flere forskere har arbeidet med spørsmålet om hvordan hesten i jernalderen så ut. Osteologiske undersøkelser av hestebeinmaterialet fra Skandinavia, Island og Nordtyskland viser at det i jernalderen eksisterte ulike raser med forskjellig størrelse og bygning. Variasjonen i hestepopulasjonen var stor, og muliggjorde seleksjon og avl av

ulike typer hest. Likevel viser det osteologiske materialet at de ulike hestetypene hadde en del fellestrekk. De var karakterisert ved en kraftig og liten statur, med en gjennomsnittlig mankehøyde på 125 – 140 cm, og de kan sammenlignes med dagens islandshest, gotlandsruss eller fjordhest (Nobis 1962, Hüster 1986, jf. Andersen 1996: 6, Sundkvist 2001: 63-64).

Hestebeinmaterialet fra Nord-Norge er veldig lite undersøkt. Likevel har det blitt prøvd å trekke en parallell mellom de forhistoriske hestene og den gamle nordnorske hesterasen nordlandshest/lyngshest (Figur 1). Den regnes ofte som islandshestens stamfar (pers. medd. Kristin Sundstrøm, 19.01.2009). Lyngshesten kan ha funnet veien til Island med de nordnorske innvandrerne på slutten av 800-tallet (Titlestad og Hagland 2002), der den i tilpasning til lokale forhold kan ha utviklet seg til dagens islandshest (Hreiðarsdóttir og Hallsson 2007: 97). I rasebeskrivelser av islandshesten nevnes det ofte et importforbud for hester til Island utstedt på 1100-tallet, som skulle ha ført til at islandshesten levde isolert fra andre raser. Dette har ført til at den har eksistert i sin nåværende form i flere hundre år (Nobis 1962: 137, Bjørnstad m.fl. 2003: 55). Selv om det finnes et slikt forbud i dag, er det omstridt om det går helt tilbake til landnåmstiden. I forbindelse med innvandringen fra Nordvest-Europa kunne da særlig andre skandinaviske raser og ponnier fra De britiske øyer ha spilt en rolle i utviklingen av islandshesten (Hreiðarsdóttir og Hallsson 2007: 97). Likevel regnes islandshesten hovedsakelig til å stamme fra den norske jernalderhesten å representere norske hester fra jernalderen (jf. Bjørnstad m.fl. 2003: 56), og noen karakteristika ved lyngshesten og islandshesten tyder på en forbindelse mellom de to rasene spesielt. Utover et lignende eksteriør har de også to spesielle gangarter til felles: pass og tølt. De regnes som islandshestens kjennetegn, og siden de er genetisk fikserte, har kun noen få raser evne til å gå i disse gangartene. Selv om det i dag ikke er ønsket at lyngshester går i tølt eller pass, er de i stand til å utføre begge gangarter, noe som muligens kan tilbakeføres til et tidligere avlsmål i utviklingen av rasen (pers. medd. Kristin Sundstrøm, 19.01.2009). Det spesielle med pass og tølt er at gangartene er veldig behagelige og komfortable for rytteren, samt at de er skånsomme mot ryggen. Dessuten kan de utføres fra skritt- til galoppfart. Dermed er pass og tølt særlig knyttet til raser der hovedmål for avlen er å få frem gode ridehester.



Figur 1. Lyngshesten Markaprinsen. *Foto: Lyngshestlandet.*

Entydige opplysninger om rasenes relasjon til hverandre kan imidlertid bare fås ved hjelp av DNA-analyser. I 2006 startet Landbruksuniversitetet på Island et bioteknologisk prosjekt for å finne ut hvor islandshesten stammer fra. Arbeidet støtter seg for det meste på opplysningene i islandshestens avlsbok Fengur¹, og genmateriale fra moderne islandshester som skal sammenlignes med DNA fra skandinaviske dølshester, nordlandshester/lyngshester, fjordhester og britiske eriskay-, exmoor- og shetlandsponnier (Hreiðarsdóttir og Hallsson 2007: 97). Hestebeinmaterialet fra jernalderen er imidlertid ikke tatt med i analysen. Prosjektet er ikke avsluttet enda, og jeg kan derfor ikke ta stilling til de endelige resultatene.

Lyngshestens opphav er derimot et tema det ifølge Elling Vatne (2006) er forsket lite på. Han har imidlertid prøvd å gi en oversikt over de ulike hypotesene om rasens utvikling, og går inn på forholdet mellom lyngshesten og andre gamle hesteraser fra Nord-Norge, som

¹ www.worldfengur.com er nettversjonen av islandshestens avlsbok med mer enn 300.000 registrerte islandshester. Den gir detaljert informasjon om avl, avstamning, hestenes prestasjon osv. fra 1703 og frem til i dag.

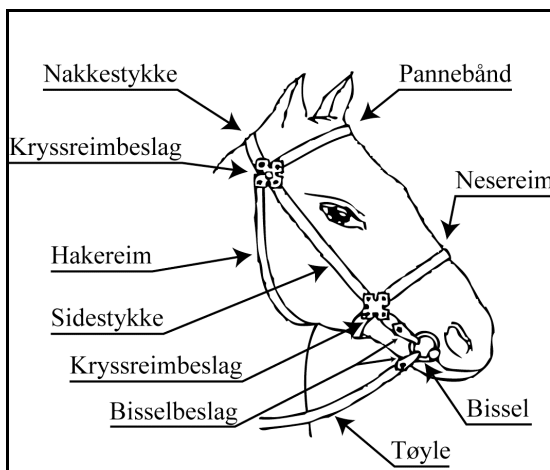
lofohesten eller nordlandshesten². Det blir antatt at lyngshesten har sine aner i ponnier fra de russiske og mongolske steppeområdene, som også kan gå i tølt (Kresse 1999: 185). Med den fenno-ugriske kulturkontakten kan den type hest ha funnet veien til Nord-Norge via Finland (Seppola 1988: 7, Vatne 2006: 17). En økende innvandring fra Finland fant ikke sted før omtrent på 1500- eller 1600-tallet, da kvener, som kom til Nord-Norge for å drive med jordbruk, tok med seg arbeidshester. Men østlige trekk i det nordnorske materialet fra jernalderen vitner om handelskontakter til Finland, Karelen og Russland (Gjessing 1939: 44-45, Sjøvold 1974: 362, Storli 1991). Det kan derfor tenkes at også østlige hestetyper via slike kontaktnett har funnet veien til Nord-Norge så tidlig som i yngre jernalder.

Vatnes antagelse støttes av en tidligere DNA-analyse, gjennomført av Gro Bjørnstad m.fl. i 2003. Denne undersøker de norske rasenes genetiske relasjon til både mongolske hester av østlig opprinnelse på den ene siden, og varm- og fullblodshester av sydlig opprinnelse på den andre siden. Av de norske rasene gikk nordlandshesten/lyngshesten, fjordhesten, dølehesten og kaldblodstraveren inn i studiet. Også islandshesten er tatt med i analysen, siden den antas å representere norske hester i yngre jernalder. Resultatene viser at de skandinaviske rasene er tydelig preget av østlig innflytelse, og at den genetiske forskjellen til sydlige hester er langt større. Undersøkelsen bekrefter den genetisk nære forbindelsen mellom islandshesten og mongolske hester, og mellom lyngshesten og mongolske hester. Men også de andre norske rasene viser en østlig innflytelse (ibid.: 55-58). Generelt antas tølt og pass å ha vært vanlig hos europeiske hester. Før byggingen av kjøreveier måtte man legge bak seg store distanser på hesteryggen, og tølt var en behagelig måte å reise over lange strekninger. I middelalderen fantes fortsatt hester som behersket denne gangarten. Det er først i nyere tid at hester med tre gangarter har blitt foretrukket, og at tølt og pass gjennom systematisk avl har forsvunnet hos de fleste europeiske rasene (jf. Sundkvist 2001: 163-164).

² I utgangspunktet betegnet begrepet nordlandshesten eller lofohesten en rase som i dag er utdødd, men som tidligere var knyttet til Nordland fylke. Den viste kjennetegn av keltiske ponnier fra De britiske øyer som lignet dagens shetlandsponni, og det blir antatt at nordmennene fraktet med seg hest på båtsferder til og fra Island og De britiske øyer. Lyngshesten må dels ha blitt krysset med disse hestene siden den i dag kan vise kjennetegn som i utgangspunktet var fremmedelementer for denne rasen. Som følge av denne kryssingen og en senere utvidelse av lyngshestens avlsområde ble betegnelsen nordlandshest i nyere tid også brukt på lyngshesten, selv om det tidligere dreide seg om to forskjellige typer hest (Vatne 2006:19-28).

2.2. Hesteutstyr – de enkelte delene

Det finnes ulike definisjoner på hva som skal regnes som hesteutstyr. I denne oppgaven vil jeg bruke begrepet for alt utstyr knyttet til bruk av hest, altså både ride- og kjøreutstyr. Hver hest har som regel sitt personlige utstyr som er spesielt tilpasset dette dyret. Mens moderne saler former seg etter hestens rygg, måtte forhistoriske saler tilpasses det individuelle dyret for ikke å skape ubehag ved å presse på skulder eller

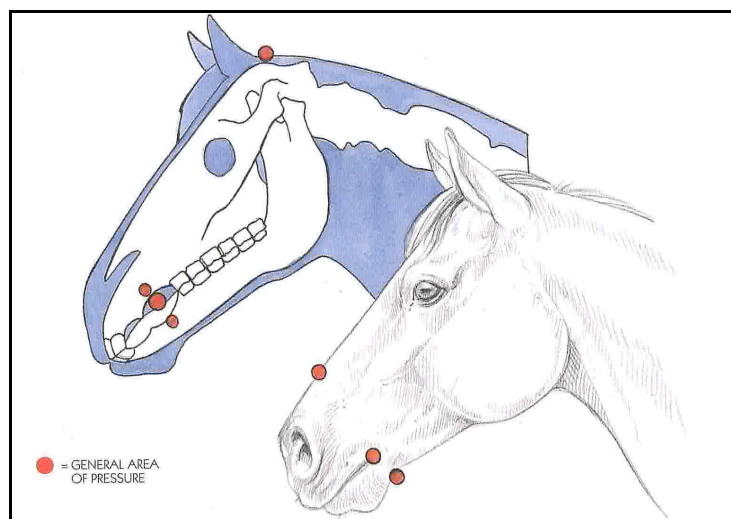


Figur 2. De enkelte delene av et hestehodelag. Rekonstruksjon fra Birka, Sverige. *Etter Sundkvist 1992: 50.*

nyreparti. Dessuten er hesteutstyret generelt utsatt for sterk slitasje, og det er liten grunn å tro at det ble gjenbrukt etter hestens død (Oma 2000: 15, Rech 2006: 51).

Bislene utgjør mesteparten av det kjente hesteutstyret fra jernalderen, og totalt er det funnet over 1000 bisler i Norge (J. Petersen 1951). Det eldste eksemplaret her til lands er et ringbissel fra førromersk jernalder, som er datert til 360 – 100 f.Kr. Det ble funnet i bunnen av et stolpehull i staldelen av et langhus på Forsandmoen i Rogaland (Løken 1991: 3). Bisler brukes til både ridning og kjøring. Ved ridning brukes bislet i kombinasjon med de såkalte naturlige hjelpere, som består av rytterens sjenkler, sits, hender og stemme, og de kunstige hjelpere pisk og sporer. Slik hjelper bislet til å kontrollere og styre hesten (Edwards 2004: 40-45). Et bissel består av en bittstang, som kan være uleddet, enkeltleddet, eller dobbeltleddet, og to sidestykker, som dannes av enten ringer eller stenger. Sidestykkene har ofte reimbeslag for å feste tøylene og hodelaget. Et bissel brukes i kombinasjon med et hodelag, som holder bislet på plass i hestemunnen (Figur 2).

Når rytteren strammer tøylene, kan bislet virke på hestens lader, tunge, munnviker, lepper, gane, og sidene av hestehodet, mens hodelaget kan virke på nakken, neseryggen og hakegropen (Figur 3). Hvilken av disse punktene som stimuleres, er avhengig av bislets og hodelagets utforming (Edwards 2004: 51). Valg av bisseltype og hodelag er igjen avhengig av bruksformål, og rytterens og hestens ferdighetsnivå.



Figur 3. Punktene ved hestehodet som kan stimuleres av bissel og hodelag. *Etter Edwards 2004: 51.*

Rideutstyret består ellers av saler, stigbøyler og sporer. Det er usikkert når salen ble introdusert i Skandinavia. Salene var laget av tre og er kun sjeldent bevart. I Danmark og Sverige er det funnet salfragmenter fra folkevandringstid. Fra Norge kjennes fem eksemplarer som alle stammer fra vikingtid. Salenes form ser ut til å være preget av østlig innflytelse. De bestod som regel av to salblad som lå langs hesteryggen på hver side av rygg søyla, og to bøyler laget av tre som dannet for- og baksvissel. Setet og undersiden av salen var trolig polstret med et mykt materiale som pels, lær eller saueskinn. Salene var gjerne dekorert med ornamenter skåret i treet, eller med ulike beslag. Salen skåner hestens ryggrad ved å fordele rytterens vekt jevnt på sidene av hesteryggen, samtidig som den gir rytteren sikkerhet og støtte (Oma 2000: 22, Mayer-Kuester 2006: 257). I Norge opptrer stigbøylen først i vikingtid. Den ga rytteren enda bedre støtte, noe som var svært viktig i kampsammenhenger (jf. Oma 2000: 23). Sporer kjennes i Norge allerede fra romertid, men var mer vanlig i yngre jernalder (O. Rygh [1885]1999, Braathen 1989). De forsterker rytterens sjenkelhjelper og sørger for å få fart på hesten (jf. Oma 2000: 16).

Av kjørestyret er ofte kun reim- og høvrebeklag fra seletøyet bevart. Høvrebeklag holder tøylenes over hesteryggen og leder dem i kuskenes hånd. Bjeller og rangler er også tolket til å bli brukt i forbindelse med kjøring, og kan ha vært del av enten seletøyet, vognen eller sleden. De kjennes fra både merovingertid og vikingtid (jf. J. Petersen 1951: 42-58). Vogner og sleder er kun i få tilfeller bevart, deriblant i funnmaterialet fra Osebergskipet (Sundkvist 2001: 76-77). Det er imidlertid funnet en rekke jernkroker som er tolket som

sledekroker. De kan ha blitt brukt til å hekte skjekene til sleden. Slike sledekroker kjennes fra både merovingertid og vikingtid (J. Petersen 1951: 58-62).

I tillegg til annet ride- og kjørestyr er det funnet isbrodder til hest, som ble festet direkte under hovene (O. Rygh [1885] 1999, J. Petersen 1951). De første hesteskoene i Norge stammer fra 1000-tallet. Det var imidlertid først i løpet av tidlig middelalder at hesteskoen ble mer vanlig (Myhre og Øye 2002: 333).

2.3. Typologisk inndeling av hesteutstyr

I likhet med annet arkeologisk gjenstandsmateriale har også hesteutstyret blitt forsøkt innordnet i typologier. Typologi er en metode utviklet på den siste halvdel av 1800-tallet, og er en av arkeologiens grunnleggende prinsipper. Den sammenligner gjenstandsmaterialet vedrørende sine egenskaper og ordner det i grupper basert på likhet i noen utvalgte attributter. På denne måten blir materialmengden håndterbar, samt at det skaffes en oversikt over typeendringer og den kronologiske rekkefølgen. Den typologiske metode har imidlertid blitt kritisert for å bygge på subjektive, konstruerte typeinndelinger, for å ta lite hensyn til funnkontekst og teknologi, og for ikke å gi tilstrekkelige opplysninger om etnisk eller kulturell tilhørighet (Adams og Adams 1991: 19-20 og 278-280, Brattli 1993: 123-128, Eldorhagen 2001: 12-14, Skandfer 2003: 57-62). Det hersker ofte uenighet over typeinndelingen, og den kan være forskjellig fra arkeolog til arkeolog (Eldorhagen 2001:12). For en og samme artefaktgruppe finnes det til dels forskjellige typologier med ulike formål, der hver av dem baserer seg på noen utvalgte attributter (Adams og Adams 1991: 19-20 og 278-280). Dermed er typene "*...historisk situerte, subjektive størrelser.*" (Skandfer 2003: 59).

De eksisterende typologiene av hesteutstyr gir et innblikk i materialet, men viser også mye av problematikken med den typologiske metode. På slutten av 1800-tallet foretok Oluf Rygh ([1885] 1999) den første typologiseringen av norsk hesteutstyr fra jernalderen. Ryghs inndeling baserer seg på artefaktens utforming og dekorering. Han regner bisler, reimbeslag, høvrebekker, sporer, stigbøyler, isbrodder og bjeller med til hesteutstyret. Typene er grovt datert til enten eldre eller yngre jernalder, mens opplysninger om geografisk distribusjon mangler. Inndelingen er basert på ytre trekk som utforming og dekorering, men avgrensingen av de enkelte typene er ikke tydelig. Dessuten er typene i

flere tilfeller ikke representative for materialet, men snarere *"[...] en samling uvanlige former. Dekor, god bevaringstilstand og hva vi idag vil kalle for harmoniske proporsjoner har trolig vært utvelgeseskriterier framfor representativitet."* (Braathen 1989: 10). I likhet med mange andre typeinndelinger foretatt i denne tiden viser også Ryghs typologi en tydelig påvirkning fra en evolusjonistisk synsvinkel. Tingene ble ordnet *"[...] fra det primitive, grove, upraktiske og ineffektive i den fjerneste fortiden mot det vakre, forseggjorte, praktiske og effektive jo nærmere gjenstanden kom i tid."* (Skandfer 2003: 62). Typene blir i mange tilfeller definert ut fra rene subjektive valg, der de utvalgte egenskapene ikke nødvendigvis er de mest karakteristiske trekk ved en gjenstand, men der estetiske aspekter spiller en større rolle enn representativitet.

Jan Petersen (1951) har videreført Ryghs inndeling for yngre jernalder. Han har delvis forenklet eller utvidet typespektret presentert hos Rygh, mens han i andre tilfeller overtar Ryghs typer³. I tillegg til bisler, reimbeslag, høvrebeklag, bjeller, sporer, stighbøyler, og isbrodder, regner Petersen også saler, rangler og sledekroker med til hesteutstyret. Petersen prøver å gi, så vidt mulig, informasjon om kronologiske aspekter, typenes geografiske spredning samt regionale forskjeller og variasjoner. Men samtidig blir noen typer prioritert over andre, og nærmere opplysninger om funn fra de nordnorske fylkene mangler helt. I likhet med Rygh viser Petersen en tendens til å regne uvanlige former som en egen type. Han har til dels for stort fokus på variasjoner, og ofte er det kun små forskjeller som avgrenser de ulike typene fra hverandre, slik at typene mister en del av sin overordnende funksjon. Samtidig visker han ut variasjoner ved å samle forskjellige former sammen til en type (Braathen 1989: 11). På samme vis som mange andre "tradisjonelle" typologier tar Petersens inndeling heller ikke hensyn til funnkontekst. Petersen har blitt kritisert for til dels å bygge sin typologi på løsfunn som tilfeldig er kommet inn til museene, og som mangler funnkontekst. Slike funn kan neppe danne grunnlag for datering, og Petersens typologi krever derfor en kritisk vurdering og tilføyelse av mer pålitelige dateringskilder (Heyerdahl-Larsen 1981: 128, Eldorhagen 2001: 14-15, Skandfer 2003: 65).

Ryghs og Petersens inndelinger behandler store deler av funnmaterialet, slik at det gis et inntrykk av jernalderens type- og formspektre, samt at man hos Petersen får opplysninger om geografisk spredning, og til dels også kronologiske aspekter. Likevel er inndelingene, i

³ Beskrivelser av de enkelte typene hos Rygh og Petersen vil inngå i materialpresentasjonen i kapittel 5.

likhet med andre ”tradisjonelle” typologier, karakterisert ved subjektivitet og utilstrekkelig tilnærming til materialet. Begge typologiene er foretatt ut fra dekor og bevaringstilstand, noe som har resultert i en samling uvanlige former istedenfor representative typer. Det er en del hestemateriale fra Norge som ikke har blitt undersøkt, siden det ikke fremviser noen av de kriteriene som de enkelte typologiene har basert sin klassifikasjon på. Likeså er fragmentariske eller lett skadete funn ikke tatt med i betraktningen, selv om de i en rekke tilfeller kunne ha bidratt med informasjon. Dette misrepresenterer og fordreier informasjonen om geografisk spredning, datering og formvariasjon, og har konsekvenser for både analysen av materialet og andre områder av jernalderforskningen. Videre mangler inndelingene et enhetlig system for klassifisering, som har ført til at noen former har blitt blandet eller feildatert (Braathen 1989). Mens enkelte artefaktgrupper som stighbøyer (jf. Braathen 1989) eller reimbeslag viser en forandring og utvikling av formelementer eller dekor over tid, som kan være til hjelp for dateringen, ser spesielt bislene ut til å være mindre egnet til en typologisk inndeling med kronologisk utsagnskraft (Andersen 1996: 44). Selv om enkelte formelle trekk ved bislene ser ut til å være yngre enn andre, finnes det tilsynelatende ingen faste regler for det. Det samme gjelder kombinasjonen av de enkelte delene på et bissel, som medfører mange overlappinger mellom de enkelte typene (jf. J. Petersen 1951). De samme bissetypene som kjennes i dag, har eksistert i nesten uforandret form helt siden eldre jernalder, og går til dels tilbake til utviklingen av metallbisler i bronsealder (jf. Andersen 1996: 5). De eksisterende typologiene av bisler bygger derfor ikke på typeendringer over tid, men på ytre trekk av ulike former, som eksisterte *samtidig*, og ved siden av hverandre (Andersen 1996: 44). En relativ datering av bislene må derfor basere seg på andre funn fra samme kontekst, som våpen, smykker eller andre deler av hesteutstyret. Disse viser i mye høyere grad enn bislene en typeendring over tid, og kan gi presise opplysninger om kronologi⁴.

Både Ryghs og Petersens typologier er til tross for mange svakheter fortsatt i bruk. Dette skyldes blant annet forskningens behov for en oversikt over og sammenligning av materialet. Når det gjelder hesteutstyr er typologiene til Rygh og Petersen ofte de eneste kildene man kan referere til. Dessuten har den typologiske metode så dype røtter i arkeologisk forskning at den ofte brukes uten å reflektere over omstendighetene av dens

⁴ Jeg ser meg ikke i stand til å diskutere tidligere dateringer av det nordnorske hestematerialet, siden disse baserer seg på dateringen av andre materialgrupper, som jeg ikke har tilstrekkelig kunnskap om. Vedrørende datering vil jeg derfor henviser til tidligere undersøkelser.

tilkomst. Både den typologiske metode og de enkelte typene har fått "[...] *selvstendig eksistens – de har blitt «svarte bokser»* [...]" (Skandfer 2003: 69), selv om de ut fra dagens forskningsperspektiv ikke representerer den best mulige inndelingen.

2.4. Tekniske aspekter ved hesteutstyr

Som nevnt ovenfor, viser hesteutstyr, og fremfor alt bisler, en nær relasjon mellom form og funksjon. Ved å se på hvordan utstyret virker på hesten og hvilken effekt som oppnås, er det mulig å få opplysninger om hva hesten har blitt brukt til. I likhet med mange klassiske typologier ekskluderer Ryghs og Petersens inndelinger av bislene de tekniske aspektene ved materialet, til tross for at disse kan gi vesentlig informasjon om gjenstandenes opphav, kronologi, bruk og kulturell kontekst. Et viktig supplement i undersøkelsen av hesteutstyret er Susan Andersens (1996) revisjon av typologien for bisler fra vikingtiden funnet i Sørøst-Norge. Ved hjelp av analogier til moderne bisler, prøver Andersen å bestemme de forhistoriske bislenes effekt og virkning på hesten. Alt etter formen på bittstangen og sidadestykkene kan bislet ha en mild til ekstremt skarp effekt på hesten. For ringbisler er det kun utformingen av munnbittet som er avgjørende for virkningen, mens stangbislenes skarphet i tillegg er avhengig av stengenes lengde. Munnbittenes effekt kan alt etter formen variere fra mild, hvis bittstangen er rund, middels skarp med firkantet eller rektangulær stang, skarp med vridd overflate på bittet, veldig skarp med rombisk stang til ekstremt skarp hvis bittet er tannet (ibid.: 75).

Hodelagets utforming og effekt er vanskelig å bestemme, og kan bare i få tilfeller rekonstrueres. Rester etter lærreimene er sjeldent bevart, og ofte er det kun reimbeslag som kan antyde hvordan hodelaget var konstruert⁶ (Figur 2). For å holde bislet på plass i hestemunnen må man i det minste ha brukt et hodelag bestående av et nakkestykke og sidadestykker, men funn av beslag og bildefremstillinger indikerer at også nesereim kan ha blitt brukt. Hvorvidt nesereimen kunne øke bislets effekt eller bare tjene som pynt er

⁵ Bruk av black box-metaforen i vitenskapshistorisk sammenheng går tilbake til Bruno Latour (1987). En "black box" betegner et system i kybernetikken som beskriver deler av en maskin som er for kompleks til å bli forklart. Ved å plassere disse delene i en svart boks blir den indre strukturen av en maskin usynlig. Selv om strukturen er kjent, blir den gjennom den svarte boksen bevisst utelatt fra forklaring eller presentasjon, enten fordi denne informasjonen ikke regnes som relevant eller fordi den bevisst ønskes skjult. De eneste opplysningene man trenger eller får vite er "[...] *hva som går inn og hva som kommer ut.* " (Svestad 2003: 28), altså "input" og "output" fra den svarte boksen. Så lenge det som kommer ut av boksen fungerer, trenger man ingen forklaring på hvilke prosesser som foregår inni (Svestad 2003: 28).

⁶ Se for øvrig rapporten fra rekonstruksjonen av et hestehodelag i appendiks.

imidlertid vanskelig å si (Andersen 1996: 80-81). Erik Nylén (1973) har diskutert løsningen med en nesereim som direkte var festet på bisselringene. Tilsvarende konstruksjoner kjennes blant annet fra bildefremstillinger av persiske ryttere fra rundt 600 f.Kr., og er fortsatt i bruk i Midtøsten (ibid: 76-80). Ved å feste nesereimen på denne måten oppnås et dreiepunkt med vektstangvirkning når tøylene strammes, slik at presset på neseryggen øker. Slik kan et ringbissel få en like skarp effekt som et stangbissel. Alt etter hvor mye kraft rytteren bruker, kan en slik nesereim til og med hindre hesten i å puste. Dermed får rytteren veldig stor kontroll over hesten (Andersen 1996: 85-86).

Bislenes utforming og effekt kan altså til en viss grad gi informasjon om hestens bruk. Skarpe bisler indikerer at rytteren hadde et veldig stort behov for kontroll og eksakt styring. Dette kan ha vært tilfelle i kampsammenhenger (Andersen 1996: 86 og 97). Ut fra bislenes form er det imidlertid vanskelig å fastslå om hesten ble brukt til ridning eller kjøring. Stort sett alle de forhistoriske bisseltypene har analogier i moderne bisler brukt til ridning, men ingen har paralleller i de moderne bislene som er spesielt laget til kjøring. Likevel kan de forhistoriske bislene ha blitt brukt til kjøring eller arbeid med hest som krever bruk av lange tøyer, som pløying, siden de fleste moderne bislene brukt til ridning også benyttes til dette formål (Andersen 1996: 87-88). For å få nærmere opplysninger om hestens bruk må imidlertid hesteutstyrets funnkontekst, så vel som de naturlige og sosiale forholdene i det respektive samfunnet, tas med i betraktningen.

2.5. Hestens betydning som ride- og trekkdyr

Både det arkeologiske materialet, ikonografien og den norrøne litteraturen tyder på at hesten i yngre jernalder hadde en praktisk betydning som ride- og trekkdyr. I Skandinavia går hestens bruk som trekkdyr foran stridsvogner og lette firehjulsvogner tilbake til bronsealder, mens ridning antagelig ikke ble praktisert før mot slutten av bronsealder eller tidlig førromersk jernalder (Meling 2000: 3-4, Oma 2000: 14, Rech 2006). Som nevnt ovenfor inneholder det arkeologiske materialet en rekke gjenstander som kan knyttes til bruk av hest. Generelt regnes saler, stigbøyler, sporer, og bisler funnet i kombinasjon med disse, som rideutstyr, mens vogner og sleder, rangler, bjeller, visse typer seletøybeslag, og bisler funnet sammen med den slags utstyr, knyttes til kjøring med hest (jf. J. Petersen 1951, Andersen 1996: 88, jf. Oma 2000).

I mange tilfeller er det dog bare funnet bisler. Som nevnt ovenfor er det ut fra bislene alene vanskelig å fastslå om hesten ble brukt til ridning eller kjøring. For å undersøke om enkelte bissetyper kan knyttes til ridning eller kjøring, har Anneli Sundkvist (1992) sett på sammensettingen av hesteutstyr i graver. Det fantes imidlertid ingen entydige indikasjoner på at enkelte bissetyper var rene ride- eller kjørebisler. Det bør likevel tas hensyn til at et bisset er det eneste obligatoriske utstyret som trengs til ridning. Ut fra manglende funn av annet utstyr og ytterligere hjelpemidler, som saler eller sporer, kan det ikke utelukkes at hesten har blitt brukt til ridning (ibid.: 59-61).

Ifølge Natalie Palk (1984) kan også antallet bisler i en grav gi opplysninger om hestens bruk. Deponeringen av to bisler av samme type indikerer at hestene ble brukt som trekkdyr foran stridsvognen (ibid.: 92-93). Selv om denne typen vogn ikke kjennes fra Norge, indikerer enkelte gravfunn med flere bisler av samme type og kjøreutstyr at en slik sammenheng også eksisterer i de norske funnene (Andersen 1996: 89). Men det fantes trolig også vogner og sleder som kunne trekkes av én hest, slik at det er noen usikkerheter forbundet med denne tolkningen.

Når det gjelder Sundkvists og Palks metoder bør det også tas hensyn til at gravmaterialet ikke nødvendigvis gjenspeiler reale forhold og måten hesten ble brukt på i hverdagen (Andersen 1996: 91-92). Tvert imot bærer hesteutstyret i gravene ofte preg av å være "ubrukelig", og i flere tilfeller finnes det ikke logisk samsvar mellom nedleggelsen av hest og hesteutstyr. Gjenstandene er ofte deponert atskilt fra hverandre eller de forekommer i "upasselige" kombinasjoner, der enten bare hesten eller kun utstyret er lagt i graven, mens det i andre tilfeller er funnet hester med for mye eller for lite utstyr. Dermed representerer ikke gravene en hest iført korrekt utstyr (Oma 2000: 42 og 2002: 39). Tvert imot inngår slike deponeringer i "[...] *ein sfære der den normative logikk er utan meining.*" (Oma 2000: 107).

Hvorvidt hesten kunne brukes til kjøring med vogn var videre avhengig av gode veier og lokale forhold. I Skandinavia ble de første kjøreveiene ikke bygd før på 1600-tallet (Jacobsen 2003: 14-22 og 30-33), men så lenge underlaget var fast nok, var det mulig å kjøre med vogn uten bygd veikonstruksjon (M.S. Jørgensen 1996: 48). Likevel ser mulighetene for kjøring og praktisk-funksjonell bruk av vogn ut til å ha vært begrenset. Bruk av slede derimot var ikke

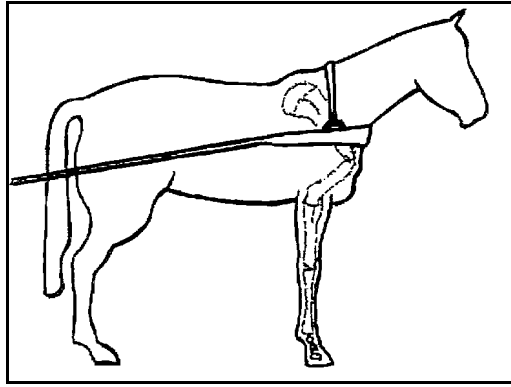
avhengig av veier, og sleden kunne brukes året rundt både til person- og lastetransport (Dybdahl 1990: 55). Funn av vogner og sleder i graver, for eksempel i Oseberggraven, tyder på at kjøring med hest kan ha stått i en kultisk sammenheng, for eksempel i forbindelse med gravferder (Oma 2000: 20 og 77).

I forbindelse med hestens bruk har det også blitt diskutert om hesten kan ha tjent som trekkdyr foran ard eller plog. Særlig i den nordnorske forskningen har man lenge gått ut fra at hesten var et rent arbeidsdyr i jordbruket. Thorleif Sjøvold (1974) har undersøkt det nordnorske gravmaterialet fra yngre jernalder. Gravene med hest og hesteutstyr skriver seg fra det antatte området for jordbruk i denne perioden. Siden de ikke inneholder funn som entydig kan knyttes til ridning eller kjøring med hest, mener Sjøvold med henvisning til *Ottars beretning* at hesten kun ble brukt som trekkdyr i jordbruket (ibid.: 301-302).

Per Kyrre Reymert (1975a) mener imidlertid at hestens bruk foran plogen er usikker og at Ottars beretning ikke kan benyttes som pålitelig kilde. På grunn av vanskelig terreng og manglende veier anser han også hestens bruk til ridning og kjøring med vogn som lite sannsynlig. Siden hesteutstyret stammer fra rikt utstyrte mannsgraver antar Reymert at hesten i hovedsak tjente som stasdyr i bygdene, og at den trolig inngikk i fruktbarhetsritualer, slik det er kjent fra andre områder (ibid.: 20-22).

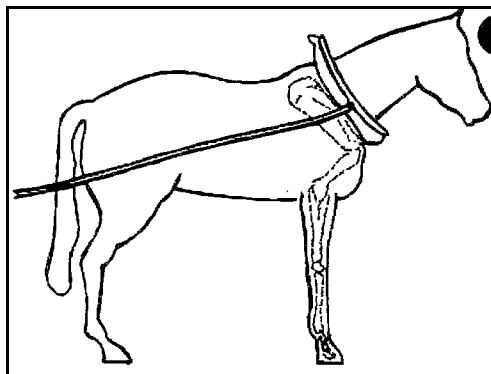
Roger Jørgensen (1984) har undersøkt dyrebeinmaterialet fra jernaldergården på Bleik på Andøya. Antallet hestebein er så lavt i forhold til den andre representerte dyreartene, at hesten ikke kan ha hatt stor betydning for kostholdet på gården. I henhold til *Ottars beretning* går Jørgensen ut fra at hesten først og fremst var et bruksdyr (ibid.: 114).

Generelt tyder hesteutstyret fra jernalderen imidlertid på at hesten ikke ble brukt som trekkdyr i jordbruket før i middelalder. Både det arkeologiske materialet og bildefremstillinger, som på Osebergteppet, indikerer at det fantes brukbart seletøy til hest (Myhre og Øye 2002: 333-334). Brystselen var det vanlige seletøyet brukt i yngre jernalder (Figur 4). Ved tung last kunne den lave plasseringen av trekkpunktet ved hestens ribbenshvelvning imidlertid hindre hestens pust. Brystselen var dermed egnet til å trekke vogner, med ikke til å trekke tunge jordbruksredskaper (Oma 2001: 46).



Figur 4. Illustrasjon av en brystsele med lavt trekkpunkt mot hestens ribbenshvelvning. Etter Høie 2007: 84.

Frem til tidlig middelalder var oxen det vanlige trekkdyret foran ard og plog. Det var først med utviklingen av bogtresele (Figur 5), skjæker og hestesko at hestens trekkraft kunne bli nyttet på en effektiv måte (Benecke 1994: 288, Myhre og Øye 2002: 334). Med dette utstyret kunne hesten jobbe mye raskere enn oxen og hadde fordelen av at den var fleksibel og brukbar som både trekk-, ride- og lastedyr. I Norge begynte den gradvise erstatningen av oxen som trekkdyr antageligvis ved slutten av 1000-tallet. Siden utgiftene for hester var større enn for okser, var det i denne tida mest lønnsomt å bytte fra okse til hest for de som drev jordbruk i større skala. Det nye seletøyet muliggjorde både mer effektiv jordbearbeiding, økt produktivitet og utvidelse av jordbruksarealer (Myhre og Øye 2002: 334-337).



Figur 5. Illustrasjon av en bogtresele med trekkpunkt mot hestens bogblad. Etter Høie 2007: 85.

Hesten ser således ut til å ha hatt mindre betydning i jernalderens jordbruk, men har trolig spilt en rolle som ridedyr og trekkdyr foran vogn og slede. Det finnes imidlertid indikasjoner på at hestens bruk ikke bare hadde rent praktiske grunner, men at den også stod i en kultisk-rituell sammenheng. I det følgende underkapitlet vil jeg derfor se nærmere på hestens betydning i forhold til jernalderens tros- og kultforestillinger.

2.6. Hest og hesteutstyr i kult og gravskikk

Hestematerialet fra jernalderen skriver seg i hovedsak fra gravfunn. I tillegg opptrer hesten i både ikonografien og den norrøne litteraturen. Hestematerialets tilstedeværelse i disse kontekstene tyder på at både hest og hesteutstyr hadde en funksjon som gikk utover deres praktiske nytte. Gutorm Gjessing (1943), Michael Müller-Wille (1972) og Kristin Oma (2000) har undersøkt hestens rolle i førkristen grav- og offerskikk. I Skandinavia har hesten vært et kontinuerlig element i den førkristne kulten helt fra yngre steinalder og frem til kristen tid (Gjessing 1943: 125). Skikken med å ofre og nedlegge hest og hesteutstyr var imidlertid preget av en stadig forandring og av en vekslende form og intensitet. I yngre steinalder indikerer enkelte beifunn rituell slaktning av hest (Gjessing 1943: 18-22).

Det var imidlertid ikke før i bronsealderen at hesten fikk en overordnet posisjon i kulten fremfor andre dyr. I denne perioden tyder hestemotivet på helleristninger og figurer på at hesten hadde en symbolsk betydning. De viser at hesten var et viktig element i både sol- og fruktbarhetskulten, og at den i denne sammenhengen var relatert til skip og orm, som inngikk i den samme symbolkretsen og ser ut til å ha fungert som ekvivalente symboler (Gjessing 1943: 5-17, Oma 2000: 58-59). I bronsealder og førromersk jernalder er hest og hesteutstyr så godt som fraværende i gravmaterialet. I romertid opptrer hestemotivet i liten grad. Likevel ser noen figurer med hestemotiv ut til å stå i en kultisk sammenheng (Gjessing 1943: 125-128).

Fra romertid kjennes en rekke graver, blant annet en grav fra det store gravfeltet på Hunn i Østfold, som inneholdt sporer (Oma 2000: 43). Både på kontinentet og i Sørskandinavia inngikk hest og hesteutstyr i denne perioden i boplassoffer og i store kollektive våtmarksdeponeringer, der det i flere tilfeller også ble ofret våpen (Müller-Wille 1972: 180-185, Oma 2000: 47-51). I Norge finnes det ikke belegg for våtmarksdeponeringer, noe som muligens skyldes bevaringsforhold eller valg av undersøkelsesmetoder (Oma 2000: 52). Likevel tyder funnet av et bittelitt i et stolpehull fra et langhus fra førromersk jernalder på Forsandmoen i Rogaland, på at skikken med å ofre hest og hesteutstyr på boplasser, også ble praktisert her til lands (jf. Løken 1991: 3). I folkevandringstid er hesten igjen et populært motiv på gullbrakteater, spenner og billedsteiner. Hesten ble vist i kombinasjon med sol eller skip. Et nytt kunstnerisk element er fremstillingen av hingstekamp i forbindelse med fruktbarhetskulten (Gjessing 1943: 23-56). I Skandinavia minker antallet

av de store kollektive ofringene i denne perioden, og hest og hesteutstyr er, med unntak av enkelte funn fra den svenske østkysten (Ramqvist 1992: 87), fraværende i gravmaterialet (Oma 2000: 44 og 54). Grav V på Snartemo i Vest-Agder inneholdt imidlertid et brikkevevd bånd av hestehår. På denne måten kan hesten symbolsk ha vært til stede i graven (Oma 2001: 39). Hestehåret på håndtaket til et sverd fra romertid, funnet i en grav på Bø i Steigen, Nordland (Slomann 1959: 27), kan ha hatt en lignende funksjon.

Også i merovinger- og vikingtid er hestemotivet til stede på blant annet smykker, hjelmer og gotlandske billedsteiner (Oma 2000: 66-77). Den såkalte Eggjasteinen, funnet som helle over en mannsgrav fra merovingertid i Sogn og Fjordane, viser et hestehode sammen med en runeinnskrift som anses for å ha hatt en magisk funksjon (Oma 2000: 75-76). På Osebergteppet vises hester og mennesker som tilsynelatende deltar i en prosesjon eller gravferd. Hestene er overproporsjonert i forhold til menneskene, og de er utsmykket med en rekke detaljer som til dels er tolket som trolldomsformler. Enkelte dyr bærer en rytter, mens en av hestene trekker en vogn (Oma 2000: 77-80).

I merovinger- og vikingtid ble hest og hesteutstyr vesentlige elementer i gravskikken. Nedleggingen fulgte ingen faste regler og skikken ble praktisert på ulike måter. Likevel viser gravene mange fellestrekk. Hestene ble enten nedlagt sammen med den døde eller i et eget gravkammer. Noen funn indikerer at hester også kunne få egne graver. Slike dyrebegravelser har hatt en lang tradisjon på kontinentet, men kjennes i mindre antall fra Norge og det øvrige Norden (Jennbert 2004: 212, Stylegar 2006: 208). Denne typen begravelse tyder på at hesten hadde en viktig betydning i samfunnet. Den ble ikke bare begravd sammen *med* mennesker, men også *på samme måte* som mennesker (Pétursdóttir 2007: 74). Funnene indikerer at både hele hesten og enkelte kroppsdelene, som hodet eller tenner, ble lagt i graven. I de fleste tilfellene der hestens kjønn kunne bestemmes, dreide det seg om mannlige dyr (Müller-Wille 1972, Meling 2000: 70-71, Oma 2000: 44-45). Som nevnt tidligere fantes det ikke logisk samsvar mellom deponeringen av hest og hesteutstyr. De ble ofte deponert i "upassende" antall eller atskilt fra hverandre (Oma 2000: 42). Hest og hesteutstyr stammer i hovedsak fra mannsgraver, men kjennes også fra kvinnegraver (Müller-Wille 1972). De ble i mange tilfeller deponert sammen med våpen og båter eller skip.

Det har blitt fremsatt en rekke tolkninger om hestens og hesteutstyrets betydning i graver. Helge Braathen (1989) har sett nærmere på østnorske ryttergraver. Det dreier seg om mannsgraver med sporer, stighbøyer, og til dels også bisler. I tillegg inneholder de fleste gravene våpen. Ut fra gravenes geografiske beliggenhet i tilknytning til sentralgårder, deres datering med et tyngdepunkt rundt 900-tallet, og sammensetningen av gravgodset, mener Braathen at ryttergravene representerer ledd i den politiske manifestasjonen og rikssamlingsprosessen. De gravlagte personene har trolig hatt spesielle funksjoner i samfunnet som kan ha omfattet administrative eller militære oppgaver. Dermed kan gravene ha markert støttepunkter for større maktallianser (ibid.: 140 og 163).

Trond Meling (2000) har sett på graver med hest og hesteutstyr fra merovingertid på Vestlandet. Hest og hesteutstyr skrives seg i hovedsak fra mannsgraver som i tillegg inneholder våpen. Ut fra hesteutstyrets karakter og de lokale forhold finnes det ingen tegn på at hesten spilte en stor rolle i militær sammenheng. Likevel inneholder de fleste graver med hest og hesteutstyr også våpen. Ifølge Meling tyder dette på at skikken med å legge hest og hesteutstyr i graver kan knyttes til endringer i den maktpolitiske strukturen, og bygging av krigerfølger og allianser i forhold til kontinentale samfunn. I sammenheng med disse endringene i samfunnsstrukturen har hest og hesteutstyr i graver fungert som maktpolitiske symboler, og kan ha vært med på å støtte krigerske idealer. På grunn av hestens rolle i døds- og fertilitetskulten kan hest og hesteutstyr i graver i tillegg ha vært viktige elementer i forbindelse med elitens legitimering av et guddommelig opphav (ibid.: 97).

Peter Shenk (2002) har undersøkt skandinaviske graver med hest og hesteutstyr fra vikingtid. Mens Gjessing knyttet gravfunn med hest, særlig i kombinasjon med en båt eller et skip, til fruktbarhetskulten og Frøy-dyrkelsen (Gjessing 1943: 63), mener Shenk at hesteoffer i kultsammenhenger hadde en annen betydning enn nedlegging av hest i graver. Det sistnevnte er trolig knyttet til forestillinger om Odin og hans hest Sleipner. Med hjelp av Sleipner er Odin i stand til å foreta reiser til dødsriket og bevege seg mellom verdenene, slik at nedlegging av hest i graver trolig står i forbindelse med Odin-kulten og forestillinger om reisen til den andre sida. I den norrøne litteraturen er det alltid hesten som frakter den døde til Valhall, og aldri båten (Shenk 2007: 78 og 81-84). Båten må ikke nødvendigvis ha representert et transportmiddel til dødsriket, men kan også ha blitt nedlagt av rent praktiske

grunner, som kiste eller som brannmateriale til likbålet. Den kan ha blitt nedlagt som del av den dødes personlige eiendom, og kan dermed ha fungert som en markør for sosial rang og velstand (Shenk 2002: 22-23). Likevel kjennes både båt, hest og hesteutstyr også fra mindre rikt utstyrte graver (Shenk 2002: 82).

Unni Grøtberg (2007) har undersøkt skips-, båt- og ryttergraver fra vikingtid i Oslofjordsområdet. Gravmaterialet tyder på at det ikke eksisterte entydige forestillinger om hva som skjedde med et menneske etter døden (se også Steinsland 2005: 338). Hun fremhever at det fantes forskjellige dødsriket, og at den døde kan ha beveget seg imellom disse. I denne sammenhengen kan både hesten og båten ha fungert som transportmiddel til dødsriket, siden begge har grenseoverskridende egenskaper. Hun fremholder videre at hest og båt i graver ikke bare var forbeholdt personer av høy rang, men at de også kjennes fra mindre rikt utstyrte graver. Videre gjør hun oppmerksom på at både båt- og ryttergraver kan ha fungert som markører av etnisk tilhørighet og sosial identitet i møtet med andre grupper (Grøtberg 2007: 94-96).

I yngre jernalder var hesten ikke bare til stede i gravmaterialet, men den gikk også inn i ulike kulthandlinger. Frans-Arne Stylegar (2006) har sett på ritualer i yngre jernalder som var knyttet til hest. For å velge ut hester til offer, blot, eller gravlegging ble det arrangert hingstekamp eller kappløp, der vinnerhesten ble brukt til det respektive formålet. Særlig hingstekampen, den såkalte skeiden, ser ut til å ha blitt praktisert i forbindelse med fruktbarhetskulten og Frøy-dyrkelsen (ibid: 212-218). Som nevnt tidligere stammer de tidligste avbildningene av hingstekamp fra billedsteiner datert til folkevandrings- og merovingertid (Gjessing 1943: 42-46). I tillegg til å være representert i den offentlige kulten, kan hesten også ha inngått i den private fruktbarhetskulten på gården, som det er beskrevet i fortellingen *Volsetåten*, der hestefallosen Volve spiller hovedrollen i kulthandlingen (Steinsland 2005: 350-351). Som sjamanens hjelpeånd ser hesten også ut til å ha vært knyttet til seiden. Denne tolkningen baserer seg på beskrivelser i den norrøne litteraturen og bildemotiver som fremstiller Odin som seidmann. For å få innsikt og kunnskap foretok Odin reiser til dødsriket. På disse reisene fikk han hjelp av sin åttebeinete hest Sleipner, som bærte han trygt gjennom sfærene (Hedeager 1999: 77). Bildeframstillinger indikerer at Sleipner ikke var den eneste hesten med åtte bein, og at den

åttebeinete hesten generelt har vært en sjamanistisk hjelpeånd, også til menneskelige seidmenn og -kvinner (Price 2000: 320-321).

Forskningen har altså lenge gått ut fra at hesten hadde en symbolsk betydning utover sin praktiske nytte, og at den spilte en viktig rolle i trosforestillingene. Det er imidlertid forsket lite på hvordan hesten som symbol ble manifestert og hvorfor hesten framfor andre dyr fikk en overordnende posisjon i kulten. Ved å se på både grav- og offerfunn, bildefremstillinger og den norrøne litteraturen har Kristin Oma (2000 og 2001) prøvd å belyse disse spørsmålene. Ifølge Oma er det hestens spesielle naturlige egenskaper og utseende som har ført til at den har fungert som et symbol. Hesten er sterk og kan løpe i høy fart. Den er i stand til å bevege seg i terreng som er vanskelig tilgjengelig for mennesker, og den er kjent for alltid å finne veien hjem. Den var det eneste dyret med menneskelignende hår (manen og halen) som var kjent innenfor det norrøne og germanske bosetningsområdet. Dermed faller hesten utenom det vanlige, og står i en gråson mellom menneske og dyr. Hesten ble derfor knyttet til grenseoverskridning og overgangssoner som dag og natt, og særlig liv og død. Ved å trekke sola og månen over himmelen var hesten ansvarlig for tida og den kosmiske orden, samtidig som den fungerte som kommunikasjons- og transportmiddel mellom de forskjellige sfærene, gudeverden og den menneskelige verden, de levendes verden og dødsriket. Ofring og gravlegging av hest må derfor stå i sammenheng med et forsøk på å tilegne seg hestens vitalitet og kraft, med et forsøk på kommunikasjon med gudene og kontroll over kaoskreftene, eller med transport til den andre sida. Muligheten til kontakt med gudeverdenen gav makt, slik at herskerne trolig har kontrollert og styrt symbolkomplekset rundt hesten for å legitimere og opprettholde makten sin. Hesteutstyret ser ut til å inngå i samme symbolkompleks som hesten, og kan ha fungert som erstatning (*pars pro toto*) for hesten (Oma 2000: 107-110, 113 og 2001: 46).

Med utgangspunkt i det arkeologiske materialet knyttet til hest og den norrøne litteraturen, har Christina Fredrikke Danielsen (2009) spunnet tråden videre, og sett på hesten som en metafor etter definisjonen til Christopher Tilley (1999). Ifølge Danielsen (2009) tjente hesten som metafor for tro og idealer i samfunnet, for liv og død, for krigsguden Odin og for herskerklassen. Dermed har hesten fungert som sosialt og militært rangsymbol, og som opprettholder av den kosmiske orden (ibid.: 2-4, 62-63, 70-71).

2.7. Oppsummering

Forskningen har belyst en rekke forskjellige aspekter ved hest og hesteutstyr fra jernalderen, og arbeidene som hittil er gjort omfatter spørsmål rundt både dyrenes praktiske nytte og symbolske betydning. Osteologiske undersøkelser og DNA-analyser kan gi en forestilling om jernalderhestens utseende, og forventes i fremtida å kunne gi mer presis informasjon om de gamle norske hesterasenes avstamning. Arbeidet med hesteutstyret har resultert i flere typeinndelinger, der størstedelen av de norske funnene er tatt med i betraktningen. De ulike undersøkelsene gir til sammen et *inntrykk* av typespektret, og for noen former finnes det detaljerte opplysninger vedrørende kronologi og geografisk spredning. På grunn av den uenhetlige fremgangsmåten ved inndelingen er det likevel en del materiale som ikke har blitt nærmere undersøkt, siden det ikke sammenfaller med noen av de kriteriene som de enkelte typologiene har basert klassifikasjonen sin på. Dette har ført til ufullstendig og vanskelig tilgjengelig informasjon på den ene siden, og et forvrengt bilde av materialets karakter på den andre siden. Derfor bør både typologien som metode og systemet brukt til klassifisering revurderes. Ved å se på tekniske aspekter ved hesteutstyret, og sammensetningen av hesteutstyr i forskjellige sammenhenger, har det videre blitt gjort forsøk på å få opplysninger om hestens bruk. Selv om det i enkelttilfeller kan være vanskelig å få konkret informasjon om dette, tyder funnmaterialet generelt på at hesten har blitt brukt til ridning og som trekkdyr foran vognen. Undersøkelser av det arkeologiske materialet, ikonografien og den norrøne litteraturen, indikerer at hesten spilte en vesentlig rolle i trosforestillinger, kult og gravskikk. Hesteutstyret ser ut til å være del av det samme idékomplekset som hesten, og kan ha fungert som et ekvivalent symbol. På grunn av sin praktiske betydning og sin symbolverdi, ser hesten i mange tilfeller ut til å være knyttet til samfunnseliten og krigerklassen.

I de følgende kapitlene vil jeg, som nevnt i innledningen, se nærmere på det nordnorske jernaldersamfunnet og hestematerialet fra Nord-Norge. Med utgangspunkt i samfunnsstruktur og organisering, hestematerialets kontekst, utforming og relasjon til funn fra andre områder, vil jeg prøve å belyse om hesten kan ha hatt lignende funksjoner i det nordnorske jernaldersamfunnet, som den har hatt i det øvrige norrøne og germanske området.

KAPITTEL 3: DET NORDNORSKE SAMFUNNET I YNGRE JERNALDER

I dette kapitlet vil jeg se på det nordnorske samfunnet i yngre jernalder. Jeg vil begrense meg til de aspektene som kan kaste lys over hestens funksjon i dette samfunnet. I denne sammenhengen spiller levevei, samfunnsorganisering og trosforestillinger en viktig rolle. Jeg vil begynne med å se på bakgrunnen for det nordnorske samfunnet i yngre jernalder, for så å gå inn på samfunnets sosiale strukturer og kontakter, ressursgrunnlag, relasjonen mellom de ulike næringene, gårdsdrift, samt transport- og kommunikasjonsveier. Deretter vil jeg ta for meg tro og verdensbilde, med fokus på dyrenes rolle i trosforestillinger og rituelle handlinger, samt forholdet mellom norrøn og samisk religion.

3.1. Økonomisk spesialisering og etnisk konsolidering

Opptakten til samfunnet som oppstod i yngre jernalder i Nord-Norge er først og fremst omfattende sosiale og økonomiske endringer, som fant sted rundt overgangen mellom yngre steinalder og bronsealder/tidlig metalltid. Disse endringene førte til økonomisk spesialisering og utvikling av ulike kulturelle identiteter. Kystbefolkningen, som tidligere hadde hatt jakt, fangst og fiske som hovedervert, begynte nå å supplere økonomien med husdyrhold og jordbruk. Den kystbundne bosetningen i Nord-Norge viser en rekke likhetstrekk med samfunn lengre sør, både når det gjelder byggeskikk, tunorganisasjon og materiell kultur. Disse likhetstrekkene kan spores gjennom hele jernalderen. Av den grunn assosieres jordbruket langs kysten av Nordland og Troms med den norrøne befolkningen. Samfunnet i innlandet og de nordøstlige landsdelene fortsatte sitt fangsterverv, samtidig som det utvidet og stabiliserte sine kontakter til østlige samfunn. Fangstaktiviteten i disse områdene blir gjerne sett i forbindelse med samisk etnisitet (Johansen 1990, Andreassen 2002, Myhre 2002, Hansen og Olsen 2007, Valen 2007). De kulturelle endringene har blitt forklart på ulike måter. De har dels blitt oppfattet som en følge av innvandring og eksternt introduksjon, og har dels, særlig innen nyere forskning, blitt betraktet som en følge av intern utvikling (Gjessing 1929 og 1930, Brøgger 1931, Sjøvold 1962 og 1974, Rolfsen 1973, Johansen 1990, Hansen og Olsen 2007). I denne sammenhengen har også tilkomsten av norrøn og samisk etnisitet, og utbredelsen av den norrøne og samiske bosetningen, blitt diskutert. Mens etnisitet lenge ble oppfattet som genetisk betinget, har den nyere

forskningen sett tilkomsten av etnisk differensiering som resultat av sosiale og økonomiske prosesser (Odner 1983, Hansen og Olsen 2007).

Det har lenge vært en utbredt oppfatning at bosetningsområdet er økologisk determinert, og at grensen for den norrøne bosetningen er lik den klimatiske grensen for korndyrkning. Mens Lyngen og Malangen antas å danne grensen i nord, ses fjordbotnene og innlandet som grense mot øst (Sjøvold 1974: 302, Binns 1978: 138-184, Johansen 1990: 33-34, Hansen og Olsen 2007: 78). Mye tyder imidlertid på at grensen for norrøn og samisk bosetning var påvirket av flere faktorer, og at det også fantes en slags etnisk grensemarkering. At man holdt seg innenfor sine respektive bosetningsområder kan henge sammen med den kulturelle selvforståelsen. Bosted og erverv var trolig en viktig del av identiteten, og en grenseoverskridelse kunne fremme spørsmål ved identitet og selvforståelse (Schanche 1986 og 1989, Johansen 1990: 34, Hansen og Olsen 2007: 78-80). Det er gjennom kontakten med andre grupper, at markering og fremhevelse av etnisk tilhørighet får betydning, der den bevisste distinksjonen skaper en form for sosial organisering (Barth 1969, Odner 1983, Hansen og Olsen 2007: 31-34). Spesielt i grenseområdene kan det derfor ha vært viktig å fremheve etnisk tilhørighet. Deponeringen av sølvskatter, som man ofte finner i grenseområder, kan ha vært en form for symbolsk grensemarkering mellom samene og den norrøne befolkningen. Men sølvskattene viser også at det norrøne og det samiske samfunnet ikke må betraktes som to atskilte enheter. Skattene forener ofte trekk fra begge kulturer, og vitner om kontakt mellom de to gruppene. De gikk antagelig inn i gavebytte mellom samer og nordmenn i forbindelse med sosiale, politiske og økonomiske forpliktelser (Spøngen 2005). Spor av etnisk samhandling og kulturmøter finnes ikke bare i grenseområdene, men også i områdene med en mer homogen norrøn eller samisk bosetning. Grensen mellom kulturene er ikke alltid fast, men er mer dynamisk og flytende enn tidligere antatt. Dette kommer særlig til uttrykk i de blandede gravene. Noen kulturelle trekk ser ut til å ha tradisjoner i begge kulturer, men gravmaterialet vitner også om tilpasning og sammenblanding av kulturelle uttrykk (Bruun 2007, Bergstøl 2008).

Også hesten ser ut til å spille en rolle i både den norrøne og samiske kulturen. Det nordnorske hestematerialet fra yngre jernalder er distribuert langs kysten av Nordland og opp til Sør-Troms (Figur 6). Det skriver seg fra området som fremhever seg som det

primære bosetningsområdet til den norrøne befolkningen, og både hesteutstyrets utforming og deponeringen av hest og hesteutstyr i graver har paralleller i funn knyttet til norrøne og germanske samfunn lengre sør. Som motiv finnes hesten imidlertid også på smykker av østlig opprinnelse, som kjennes fra løsfunn, graver av blandet karakter, og samiske graver og offerplasser (Kivikoski 1973, Reymert 1980, Zachrisson 1997: 206-208, Hansen og Olsen 2007: 87-90 og 120). I tillegg forteller flere beretninger fra historisk tid at hesten inngikk i samiske riter i forbindelse med Ruto-kulten (Mebius 1968: 103-105, Ränk 1981: 24-25). Hestens betydning i det respektive samfunnet ser ut til å ha forskjellig bakgrunn, og uttrykkes på flere måter. Likevel kan hestens (symbolske) tilstedeværelse i både det norrøne, samiske og blandede materialet tyde på et nært forhold mellom kulturene. Dette er en problemstilling jeg vil gå nærmere inn på i kapittel 5.

3.2. Samfunnsorganisering

Samfunnsorganiseringen i yngre jernalder har sine røtter i prosesser av tiltakende sosial lagdeling i yngre romertid, og etableringen av hierarkisk organiserte høvdingdømmer, som var den dominerende samfunnsformen også i yngre jernalder (Johansen 1990: 54, Solberg 2003: 87, Hansen og Olsen 2007: 56). Makten var samlet hos høvdingene, som ut fra sentralsteder ledet de politiske, militære, økonomiske og religiøse aktivitetene (Solberg 2003: 87). Det har lenge vært den rådende oppfatningen at høvdingenes makt i stor grad var basert på jordeiendom og ressurstilgang (Myhre og Øye 2002: 118, Storli 2006: 24). For å legitimere og opprettholde den var høvdingene imidlertid avhengig av tilgang på og kontroll over statusvarer, samt allianser og forpliktelser med stormenn fra tilsvarende samfunn, som de sikret seg gjennom gavebytte og utveksling av giftemålspartnere (Solberg 2003: 87-88, Hansen og Olsen 2007: 60). Gjennom gavebytte og vareutveksling fant fremmede luksusvarer og prestisjegjenstander, deriblant våpen, smykker, glass og edelmetall, veien til den nordnorske eliten (Hansen 1990: 173, Storli 2006: 90-94). I tillegg til prestisjegjenstander ble det importert forsyningsvarer. Nausttuffer vitner om varetransport langs kysten, og i løpet av yngre jernalder ble det etablert et handelsnett som omfattet hele Nordsjøområdet og økte vareutvekslingen med Sør-Skandinavia, kontinentet og de britiske øyer (G. Nilsen 1998, Storli 2006: 22 og 94).

Deltakelse i gavebytte- og vareutvekslingssystemer krever imidlertid at man kan bidra med egne varer. De nordnorske høvdingene kunne bidra med fangstprodukter som elfenben fra

hvalrosstener, pels, dun, fjær, skipsrep av hvalross- eller selhud, og tranolje, som var svært ettertraktet hos elitesamfunn lengre sør, men også hos den nordnorske samfunnseliten. Dette var produkter som samene hadde tilgang til, og transaksjonen med samene fikk stor betydning for høvdingene, siden de styrket deres status både innenfor og utenfor egen region (Storli 2006: 27-35, Hansen og Olsen 2007: 60). Høvdingene forvaltet produktene de rådde over i et redistributivt system, der antagelig også samene var involvert. I et slikt system samles ressurser og overskuddsproduksjon inn til et politisk og økonomisk sentrum, som beholder en del for egne behov, og så omfordeler resten til andre medlemmer (Odner 1973, Hansen 1990: 129-130, Hansen og Olsen 2007: 65).

Dette mer tradisjonelle synet på samfunnsorganisering har blitt imøtegått av Heiko Steuers (1989) *personforbundsstatmodell*. Denne modellen legger mer vekt på krigføring, plyndring og alliansenettverk som maktgrunnlag, mens jevn tilgang på ressurser innenfor et bestemt område spiller en underordnet rolle. Etter denne modellen var samfunnet bygd på en krigerideologi og en hærfølgeinstitusjon med høvdingen som hærleder. Høvdingens makt var avhengig av et krigsfølge som han sikret seg gjennom utdeling av gaver og æresbevisninger. Selv om sentralsteder tjente som basis, var makten ikke begrenset til et bestemt territorium. Gjennom vidstrakte alliansenettverk, var makten til en hver tid konsentrert til der høvdingen og hans følge residerte. For å skaffe det nødvendige overskuddet som var nødvendig for gaveutvekslingen og opprettholdelsen av allianser, har krig, plyndring og røveri vært viktige. Deltakelse på krigs- og plyndringsferder lovet samtidig ære, ry og status, og fremragende innsats i kamp åpnet muligheten for å øke sin rang innenfor hærfølget. Den hierarkiske strukturen var ikke fastsatt gjennom arv og slektskap, men var i stadig forandring (Steuer 1989: 100-102, Hedeager 1999: 23, Meling 2000: 46-47 og 50, Hatling 2009: 18-21).

Steuers modell kan gi en del interessante impulser for forståelsen av det nordnorske samfunnet i yngre jernalder. Det bør imidlertid tas hensyn til at *personforbundsstatmodellen* er basert på undersøkelser av det kontinentale samfunnet i merovingertid. Det må avveies hvorvidt modellen direkte kan overføres til det nordnorske samfunnet gjennom hele yngre jernalder, med spesielt hensyn til de særegne regionale forholdene. Selv om krigeriske idealer ser ut til å ha spilt en rolle også i det nordnorske samfunnet, er det vanskelig å forestille seg plyndring som den viktigste inntektskilden til et

samfunn som har tilgang på så spesielle og ettertraktete ressurser som de arktiske fangstproduktene. Allerede på 700-tallet var det etablert et handelsnettverk som omfattet hele Nord- og Østersjøområdet, og det må antas at vareutveksling og jevn tilgang på ressurser var viktige bestanddeler i den nordnorske økonomien. I denne sammenheng har kontaktnettverk vært av avgjørende betydning også for de nordnorske høvdingenes makt, og mye tyder på at allianser ikke bare ble etablert med samfunn lengre sør, men også med den samiske befolkningen. I tråd med *personforbundsstatmodellen* kan det tenkes at det til dels har eksistert allianser av mer personlig karakter, for eksempel mellom en norrøn høvding og en samisk leder. Dette kunne ha gjort forbindelser og tilgangen på attraktive varer enklere enn dersom man skulle forholde seg til samene som en gruppe.

Mens samene lenge har blitt fremstilt som undertrykt og utnyttet av nordmennene, har nyere forskning revidert dette bildet ved å se på relasjonen mellom samer og nordmenn som et gjensidig forhold med fordeler for begge parter. Samene disponerte over ressurser som i stor grad var avgjørende for høvdingenes status både i og utenfor egen region. Samarbeid med samene sikret ikke bare handel og vareutveksling sørover, men åpnet også for handelen østover mot Finland, Karelen og Vest-Russland. Samtidig var samene i besittelse av magiske kunnskaper som nordmennene hadde stor respekt for, noe ikke minst sagatekstene beretter om. Dette ga samene et visst maktpotensial, og samarbeid med dem lovet en mer stabil tilgang på ressursene enn utbytting og plyndring (Gjessing 1939: 44-45, Odner 1983, Storli 2006: 35, Hansen og Olsen 2007: 35 og 60-63).

Innenfor det redistributive systemet kan samene ha hatt spesialfunksjoner, for eksempel som produsenter av tranolje, fremstilt av hval- og selspekk som den norrøne fangsten brakte til veie. Denne tolkningen er i hovedsak basert på hellegropenes distribusjon, som nettopp er konsentrert i grensesonen mellom det norrøne og samiske bosetningsområdet (Henriksen 1995, Hansen og Olsen 2007: 64). For å sikre produksjonen kan samene ha fått militær beskyttelse av deres bosetningsområde mot inntrengere. Dessuten kan etableringen av slektskapsallianser gjennom giftemål ha garantert vareutvekslingen (Storli 2006: 36-37, Hansen og Olsen 2007: 66 og 87-80). Gjennom deltakelse i det redistributive systemet fikk samene tilgang på forsyningsvarer som jern og korn, levert av andre involverte produsenter, men muligens også til importvarer som høvdingene skaffet fra andre deler av Europa. Dette har trolig ført til sosial differensiering og økende hierarkisering, også

innenfor det samiske samfunnet (Zachrisson 1997, Storli 2006: 35, Hansen og Olsen 2007: 66 og 87-90).

3.3. Blandingsøkonomi og feholdets betydning for gårdsproduksjonen

Det nordnorske kystsamfunnet i yngre jernalder drev jordbruk og fehold i kombinasjon med jakt, fangst og fiske. Denne blandingsøkonomien var vanlig langs hele Norskekysten. Gårdene lå som regel i områder med dyrkbar mark og beiteland, og med tilgang til marine ressurser (Johansen 1979: 18-21 og 1990: 29-32, Myhre 2002: 209-211, Storli 2006: 23-25). De ulike næringenes økonomiske betydning i forhold til hverandre er likevel vanskelig å vurdere. Pollendiagrammer indikerer dyrkning av bygg, som har vært den dominerende kornsorten i Nord-Norge, men generelt ser jordbruksprodukter ut til å ha vært av mindre betydning i Nord-Norge enn i andre områder. De få undersøkte åkrene er relativt små, og kan ha hatt et areal mellom 1 – 5 dekar. Produksjonen av jordbruksvarer vil for et jordbruk av så liten skala kun ha dekket behovet for den enkelte gård (Johansen m.fl. 1986, Johansen 1990: 29, Myhre 2002: 193). I perioder ser jordbruket også ut til å ha vært en relativt ustabil ressurs. Pollendiagrammer viser en betraktelig nedgang i jordbruksaktiviteten i merovingertid, noe som også er påvist lengre sør. Ødefasen varte mellom 100 – 200 år, og noen gårder ble nedlagt i løpet av perioden. Nedgangsfasen kan henge sammen med klimaforandringer eller endringer i de politiske og sosiale forholdene. Totalt sett tyder likevel både det arkeologiske og det paleobotaniske materialet på en kontinuerlig bosetning gjennom hele jernalderen. Pollendiagrammene viser en kraftig jordbruksekspansjon i tidlig vikingtid, som kan skyldes nye jordforbedringsteknikker og mer effektive redskaper til jordbearbeiding (Johansen 1990: 44-47, Vorren m.fl. 1990: 100, Myhre 2002: 170-173). Det burde også tas hensyn til at jordbruket kan ha hatt en betydning som gikk utover en ren økonomisk funksjon. Jordbruket kan ha symbolisert kulturell tilhørighet, men også status og prestisje. Korn ble brukt til brygging av øl og mjød, som spilte en viktig rolle i sosiale og kultiske tilstelninger knyttet til høvdinggården, deriblant gilde og blot. Dette indikerer at jordbruket også hadde en sosial og rituell betydning (Myhre og Øye 2002: 35-36, Storli 2006: 24, Hansen og Olsen 2007: 52).

Det fantes trolig lokale variasjoner i utnyttelsen av ressurser, avhengig av de naturgitte forholdene, men også betinget gjennom sosial ulikhet og forskjellig tilgang på ressurser. Karbonisotopanalyser ($\delta^{13}\text{C}$ -målinger) av menneskebein fra graver fra yngre jernalder på

Flakstad i Lofoten, viser at menneskene hadde en blanda marin-terrestrisk diett (Johansen m.fl. 1986). Dyrebeinmaterialet fra Toften II på Andøya, som har hatt sin hovedbruksfase i folkevandringstid, indikerer en sterk orientering mot fiske (Simonsen 1995), mens økonomien på jernaldergården på Bleik, kun 10 km unna Toften II, var basert på en kombinasjon av fehold, fangst og fiske (R. Jørgensen 1984).

Generelt ser fe ut til å ha vært en ganske stabil ressurs og en viktig del av gårdsøkonomien gjennom hele jernalderen (Johansen 1990: 29, Myhre 2002: 193). I beinmaterialet fra jernaldergården på Bleik, Andøya, er både storfe, småfe, gris og fjørfe representert. Ut fra beinmaterialet er det vanskelig å vurdere de ulike dyrenes ernæringsmessige betydning, siden mengden melkeprodukter og egg ikke kan tas med i betraktning. Dog ser husdyrholdet ut til å ha spilt en viktig rolle for kostholdet på gården (R. Jørgensen 1984). Fra Bleik stammer også de eneste sikre fragmentene av hestebein fra en nordnorsk jernaldergård. I forhold til andre dyrearter er imidlertid antallet hestebein så lavt, at hesten ikke kan ha spilt noen stor rolle i kjøttproduksjonen. Den var antagelig for verdifull til å inngå i det daglige kostholdet. Som nevnt tidligere, ble hestekjøtt spist til spesielle anledninger, i forbindelse med blot og felles rituelle måltider (Gjessing 1943: 60, R. Jørgensen 1984: 114-118, Oma 2000: 52-53, Sundkvist 2001: 67). Dette indikerer at det ikke nødvendigvis var dyrenes økonomiske funksjon som stod i forgrunnen. På lignende vis som jordbruket kan også fehold og hestehold ha hatt en kultisk betydning. Det samme gjelder fangst av enkelte villdyr (R. Jørgensen 1984: 115, Myhre og Øye 2002). I likhet med fe har også fiske vært en svært stabil ressurs. Selv om antallet fiskebein kan virke underrepresentert i beinmaterialet fra gårdshauger og hustufter, som dels skyldes bevaringsforholdene og dels at man brukte fiskeavfall til fôring, indikerer tallrike funn av naust i tilknytning til gårder, at man benyttet seg av marine ressurser. Den type kulturminne forekommer i større antall i Nord-Norge enn i andre områder (Johansen 1979: 18-21, R. Jørgensen 1984: 22-37 og 115-120, Näsman og Roesdahl 2003: 290-293). Mye av underrepresentasjonen av fiskebein i det nordnorske osteologiske materialet kan nok også være relatert til at tidligere undersøkelser har brukt såld med for stor maskevidde, og at vannsålding eller flottering ikke har vært standard prosedyre (Hultgreen m. fl. 1984). I tillegg til fisk og produkter fra husdyrhold og jordbruk inngikk også egg og kjøtt fra villfugl, samt kjøtt av marine og terrestriske pattedyr i dietten. Eggsanking og fangst var

sesongbetinget, men har trolig vært et betydningsfullt tilskudd til kostholdet (R. Jørgensen 1984).

Mens produkter fra husdyrhold og jordbruk kun dekket behovet til den enkelte gård, ser omfanget av fiske ut til å ha vært større enn kun til eget forbruk. I denne sammenhengen burde det imidlertid tas hensyn til at fisk ikke må ha vært begrenset til menneskelig forbruk, men at fisk også kunne brukes som dyrefôr eller gjødsel (R. Jørgensen 1984: 26, Bertelsen 1985). Likevel finnes det flere indikasjoner på at tørrfiskhandelen kan ha startet så tidlig som i yngre jernalder. Naustenes dimensjoner indikerer at det fantes båter til ulike formål, som fiske og varetransport (G. Nilsen 1998: 72-79 og 87-88), og antallet stornaust øker i yngre jernalder (R. Nilsen 1995: 100). Dessuten finnes det ingen bemerkelsesverdige forandringer i naustenes størrelse og utformingen av fiskeredskapene. Dette tyder på at kommersielt fiske bygde på tradisjon heller enn på innovasjon (Bertelsen 1999: 267). I løpet av 700-tallet ble det etablert handelssteder rundt hele Nord- og Østersjøområdet (Solberg 2003: 214, Storli 2006: 21), og nye biokjemiske og biomolekylære undersøkelser av fiskebein tyder på at den nordnorske tørrfiskeeksporten til land i Nordsjø- og Østersjøområdet startet så tidlig som i sen vikingtid⁷.

3.4. Gårdsorganisasjon og bebyggelse

De nordnorske gårdene viser en rekke likhetstrekk med sørsandinaviske, og særlig sørvestnorske funn. Gårdene langs kysten bestod som regel av ett eller flere parallelt plasserte langhus. Noen gårder hadde i tillegg mindre bolighus, lagerhus eller smie. Gårdsplassen og innmarka med åkerjord og slåttemark, var ofte omgitt av et steingjerde. En geil eller fegate førte dyrene fra fjøsdelen til utmarka, der de gikk på beite om sommeren. Fra Sørvestlandet kjennes også flertunsgårder med felles innmark og sammenhengende utmarksgjerde. Også i Nord-Norge er det påvist flere hustufter innenfor samme gårdsområde. Det er imidlertid usikkert om det dreier seg om flertunsgårder, siden husene til dels stammer fra ulike perioder (Johansen 1979: 16-18, Myhre 2002: 121-124 og 136-137).

Langhusene fra merovingertid er som regel av samme type som husene fra romertid og folkevandringstid. De hadde en treskipet konstruksjon med bærende grindverk, bestående

⁷ www.mcdonald.cam.ac.uk/projects/Medieval_Fishing/, versjon lest 22.03.2010.

av to parallelle, midtstilte stolperækker som var forbundet i toppen av en tverrbete. Husene var delt i boligrom og fjøs, der dyrene ble oppstallet og fôret om vinteren. Store hus som høvdingsetet på Borg, hadde gjerne flere rom, som lager eller gildehall (Johansen 1990: 28, Myhre 2002: 99-101, 121-124 og 204, Herschend og Kaldal Mikkelsen 2003: 41-76). I Nord-Norge er treskipete langhus den dominerende husformen helt frem til tidlig middelalder (Myhre og Øye 2002: 277-281, Mikalsen 2008:67-69). Toskipete hus, som fra Tussøy og Greipstad i Troms (Stamsø Munch m.fl. 1965, Binns 1983), og hus med kvadratisk grunnplan som fra Hunstad i Nordland (Cruickshank 2002), er sjeldne.

Fjøsdelen i husene var antagelig først og fremst til stor- og småfe. De nøysomme skandinaviske hesterasene behøver ingen oppstalling, og kan holdes på utegang året rundt. På Island, de britiske øyer og på Gotland i Sverige, ble utegangssystemet sannsynligvis innført så tidlig som i vikingtid, og har blitt praktisert frem til moderne tid (Sundkvist 2001: 80-99). I Norge kjennes utegangshester fra historisk tid, og den i dag utdødde lofothesten ble også kalt for *utegangerhesten* (Vatne 2006: 20-21). Det var imidlertid først og fremst unghester og avlshopper som gikk på utegang, mens arbeids- og ridehester ble holdt i nærheten av gården ved hjelp av innhegninger eller fotlenker (Sundkvist 2001: 94).

En annen form for bebyggelse som kjennes fra både Sørvestlandet, kysten av Trøndelag og Nord-Norge er de såkalte tunanleggene (Storli 2006). Men da det så langt ikke finnes noe materiale som kan si noe om hestens eventuelle betydning her, vil jeg ikke gå inn nærmere på tunanleggene og teorier om disse. Hesten kan likevel ha spilt en rolle i tilknytning til den virksomhet som har foregått på tunanleggene.

3.5. Jordbruksformer og bruk av trekkdyr foran ard og plog

Som nevnt tidligere (kapittel 1 og 2.5.), har hesten i nordnorsk yngre jernalder gjerne blitt redusert til et rent arbeidsdyr i jordbruket (Sjøvold 1974: 301-302, R. Jørgensen 1984: 114). Men forskningen på jordbruk i Nord-Norge har i liten grad behandlet spørsmål rundt jordbrukstyper og dyrkningsform. Det er derfor vanskelig å vurdere, hvorvidt det overhodet var behov for trekkdyr til ard eller plog. Noen jordbruksformer etterlater kun få spor i jorda, mens andre jordbrukstilpasninger fortsatt er synlige på markoverflaten i form av rydningsrøyser, åkerreiner og dyrkningslag. Slike kulturminner er sjeldnere i nord enn på Sørvestlandet, og i Nord-Norge er det bare gjort få undersøkelser. Rydningsrøyser er

påvist flere steder. På Sørvestlandet og på Østlandet har disse i flere tilfeller blitt knyttet til busktrede. Rydningsrøyser må imidlertid ikke nødvendigvis stå i sammenheng med en bestemt form for dyrkning. På Moland, Vestvågøy, ble det undersøkt ei åkerrein med et dyrkningslag som går tilbake til merovingertid/vikingtid. Under åkerreina ble det funnet ardspor fra førromersk jernalder (Arntzen 2008: 42-53 og 2009: 39-42). Også på Borg, Vestvågøy, ble det funnet plogspor som dukket opp under kulturlag fra merovingertid/vikingtid. Plogsporene kan imidlertid være fra moderne tid (Johansen og Stamsø Munch 2003: 106-107). Det er også funnet to plogjern fra yngre jernalder, begge av typen R. 383. Det ene stammer fra Aase⁸ i Dverberg kommune, Nordland, og ble funnet på et sted, der det tidligere har vært flere gravhauger. Det andre ble funnet nedenfor en berghaug på Borkenes⁹ i Kvæfjord kommune, Sør-Troms (J. Petersen 1951: 175-180). På samme sted dukket det opp to celter¹⁰.

Ardsporene og plogjernene indikerer at det dels ble brukt trekkdyr til jordbearbeiding. Men slike funn er svært sjeldne. Dessuten tyder mye på at åkerbruket i nordnorsk yngre jernalder først og fremst var et hakkejordbruk. Denne formen for jordbearbeiding var bedre egnet til å løsne jorda på de små og ujevne åkerflatene (Myhre 2002: 142). I tillegg til trehakker ble trolig også celter, som det er funnet en del av i Nord-Norge, brukt til dette formålet (J. Petersen 1951: 157-164).

3.6. Transport, kommunikasjon og gamle gang- og rideveier

Den kystnære bosetningen, utnyttelsen av marine ressurser og varetransporten langs kysten gjorde båten til det viktigste fremkomstmidlet i Nord-Norge. Sjøveien var den viktigste kommunikasjonsåren, særlig i kontakten med samfunn lengre sør (Jacobsen 2003: 28-29). Høvdingseter og stornaust ligger ofte strategisk til i seilingsleden langs kysten, noe som muliggjorde kontroll over handelstrafikken til sjøs (Myhre 2002: 201-202). Når det gjelder ferdsel til lands har det blitt drevet relativt lite forskning i Nord-Norge. På Andøya, Gimsøya og Vestvågøya er det undersøkt spor etter gamle gang- og rideveier (Jacobsen 2003, Armstrong 2004). Veisporene er bevart i form av hulveier, gjengrodde stier og enkelte rester etter andre veikonstruksjoner som kavlebruer, risveier, mollveier eller

⁸ *Ts. 1763.*

⁹ *Ts. 2909.*

¹⁰ *Ts. 2902 og 2903.*

steinsettinger, der veiene krysser myrer eller vannløp. De første kjøreveiene ble ikke bygd før på 1600-tallet (Jacobsen 2003: 14-22 og 30-33), men så lenge underlaget var fast nok, var det mulig å kjøre med vogn uten bygd veikonstruksjon (M.S. Jørgensen 1996: 48). Gang- og rideveiene fulgte landskapets naturlige ferdselsårer, og sporene indikerer at man prøvde å unngå vanskelig eller vått terreng. De fleste påviste strekningene går langs strandkanten, og har antagelig supplert båttransporten. Enkelte passasjer indikerer at man alt etter distanse og værforhold, har foretrukket landveien, som ofte var den korteste, og dels også den tryggeste forbindelsen (Jacobsen 2003).

Det er vanskelig å fastslå hvor langt tilbake i tid veiene har vært i bruk. De få ¹⁴C-dateringene tyder på at enkelte strekninger ble brukt i middelalderen. Men veienes umiddelbare nærhet til en rekke kulturminner fra jernalderen tyder på at enkelte strekninger kan ha spilt en rolle for transporten så tidlig som i jernalderen (Jacobsen 2003, Armstrong 2004). Dette er svært usikre holdepunkter for datering. Likevel tyder et blikk på veienes og kommunikasjonsårenes sosiale, ideologiske, kosmologiske og rituelle betydning, på at strekningene langs graver og boplasser fra jernalderen kan ha blitt anlagt i denne perioden (Rudebeck 2002).

Veier hadde en funksjonell betydning som romlige overganger i forbindelse med handel, transport, markering av rettigheter til land, og militær og territoriell kontroll. Men de forhistoriske veienes beliggenhet i landskapet, og relasjonen de har til kulturminner, indikerer at veier også fungerte som overganger av symbolsk karakter. De skilte det menneskeskapte kulturlandskapet fra det ville og farlige terrenget, samtidig som de fungerte som forbindelsesledd mellom de ulike sfærene som de levendes verden og de døde verden. Veienes beliggenhet gjenspeiler forestillinger om verdensordenen, og det er neppe en tilfeldighet at graver ble anlagt ved siden av veier. Både i Skandinavia og det øvrige Europa er dette en tradisjon som går langt tilbake i tid, og som enkelte steder kan påvises helt fra senneolittisk tid (Rudebeck 2002: 180-186). Reisen er en liminal tilstand, noe som gjør veiene til symbolsk ladede plasser knyttet til grenseoverskridning. Ved å plassere de døde i liminale områder, ble det lettere å opprettholde kontakten til forfedrene. Veier forbinder boplasser med graver og danner et nettverk som holdt sammen de levende og de døde (Rudebeck 2002: 188-192). Som beskrevet i kapittel 2.4., spiller hesten i mytologi og tro en sentral rolle i forbindelse med grenseoverskridning og kontakten

mellom de ulike verdenene. Hvorvidt hesten kan ha spilt en rolle i sammenheng med veienes funksjon som kommunikasjonsårer av både praktisk og symbolsk karakter, vil diskuteres i kapittel 5.

3.7. Tro og kult

Tro, myter og rituelle handlinger fungerer som bindeledd i samfunnet. De skaper et felles verdensbilde, som sørger for opprettholdelsen og legitimeringen av den sosiale ordenen og samfunnsklassene, samtidig som de danner grunnlaget for fellesskapsfølelsen (Steinsland 2005: 279). Det er imidlertid vanskelig å få informasjon om tro og kult utelukkende fra det arkeologiske materialet. Eddadiktene, skaldediktningen, sagalitteraturen og historieverk fra middelalderen, er derfor viktige kilder til viten om verdensbilde og religiøs praksis i yngre jernalder (Steinsland 2005: 35-63). Tekstene stammer fra en senere periode, men er trolig basert på en lang tradisjon av muntlig overlevering av myter og hellige fortellinger. Mytene forklarte verden og skapte sammenhenger. De har således fungert som modeller for menneskelig atferd og samfunnsstruktur, og kunne la seg bruke som strategisk redskap for å legitimere og sikre politisk makt og kontroll (Steinsland 2005: 29-30). Elitens makt kunne ikke bygges på eiendom alene, men måtte rettferdiggjøres gjennom en allment akseptert verdensorden, som var tilpasset herskernes sosiale og politiske behov. For å styrke sin autoritet, produserte fyrsteslektene myter, som førte deres opphav tilbake til et hellig bryllup i den mytiske verden (Hedeager 1999: 55, 61 og 86, Steinsland 2001 og 2005: 30, 93-95). Også de nordnorske høvdingene benyttet seg av slike hierogami-myter. I kvadet *Håleygjatal*, fra slutten av 900-tallet, føres fyrsteslekten i Hålogaland, Håløygætta, tilbake til ekteskapet mellom guden Odin og jotundattera Skade, og det er rimelig å anta at det lenge før tilblivelsen av *Håleygjatal* var tradisjon blant Håløygætta til å føre sin avstamning tilbake til guddommelige aner. Senere kilder indikerer at tradisjonen om Håløygættas avstamning påberoper seg Holge og jotunkvinnen Torgerd Holgabrud som mytiske forfedre (Storli 2006: 162-164). Parmotivet på en av gullgubbene funnet under utgravningen av høvdingsetet på Borg er tolket som fremstillingen av et hellig bryllup, som trolig skal vise til elitens mytologiske opphav (Stamsø Munch 2003: 259, Narmo 2009: 66).

I mytene beskrives et konsentrisk verdensbilde med Åsgård, gudenes hjem, i sentrum, omgitt av Midgård, menneskenes verden. Utenfor Midgård ligger Utgård, kaoskreftenes

domene. Her holder jotner og andre uvesener til, som er gudenes motstandere. Menneskene er således plassert mellom guder og jotner, og lever i spenningsfeltet mellom de ulike kreftene. De er gudenes hjelpere i en stadig kamp om å opprettholde den kosmologiske orden (Steinsland 2005: 98-99). Denne orden gjenspeiler seg i menneskeverden ved gårdens struktur og plassering i landskapet. I dette mikrokosmoset ble sentrum dannet av ildstedet, eller høysetet i gårdens største hus. I den kultiverte innmarka var menneskene på trygg grunn, mens det kunne bli farlig å bevege seg alene i utmarka langt borte fra gården (Solli 2002: 29-30, Steinsland 2005: 98, 107-108).

Som nevnt tidligere, spiller hesten, og dyr generelt, en sentral rolle i det norrøne verdensbildet. Dyr var aktive i verdens skapelse, og ble oppfattet som sidestilt menneskene. Grensen mellom menneske og dyr var flytende, og dyr kunne inngå i ulike transformasjoner (Jennbert 2002: 118 og 2004: 183, Hedeager 2004: 220 og 234). Dyr forekommer i forskjellige kategorier, som ville, domestiserte, eller rene fantasidyr, og opptrer som både hjelpere og motstandere (Jennbert 2004: 195). Noen dyr har sin faste plass i kosmoset, andre kan bevege seg fritt mellom sfærene. I likhet med andre vesener har også dyrene spesielle funksjoner og oppgaver, som vokter, rådgiver, budbringer, eller bruksdyr til ulike formål. Selv om oppgavefordelingen tar utgangspunkt i dyrenes funksjon i hverdagen, får dyrene en betydning som går langt utover deres praktiske nytte i profan sammenheng. Deres symbolske funksjon blir ofte betraktet som en pålagt mening av metaforisk karakter. Oma (2004) fremhever imidlertid at dyret selv er meningsbærer. Oppgavens fordeling blant dyrene er ikke tilfeldig, men tar utgangspunkt i dyrets særegenskaper eller utseende. Det er noe med selve dyret som muliggjør den respektive symbolske rollen (ibid.: 77).

I tillegg til å være en livsviktig ressurs og hjelper i det daglige arbeidet, spilte dyr, og særlig hesten, en sentral rolle i ulike rituelle handlinger som blot og seid (Jennbert 2002: 109-114). Siden den norrøne religionen var en folke- og praksisreligion, var trosforestillingene ikke "beskyttet" gjennom dogmer og læresystemer. Kollektiv tro var likevel del av en folkegruppes tradisjon og fellesskap, og ble uttrykket gjennom felles kulthandlinger. Disse ble ledet av spesialister etter visse regler. Selv om det trolig fantes lokale variasjoner i utøvelsen av kulten, er det rimelig å tro at det eksisterte elementære fellestrekk (Steinsland 2005: 31-32 og 289). Både skriftlige kilder og det arkeologiske

materialet fra andre områder, indikerer at hesten spilte en sentral rolle i kulten. Det er derfor rimelig å tro at dette også var tilfelle i Nord-Norge.

Det er vanskelig å spore religiøs praksis i det arkeologiske materialet. Enkelte kulthandlinger har trolig vært knyttet til hallen på høvdingens gård (Fabech 1991: 287, Herschend 1993, O. Olsen 1995: 124). Offer og blot var som regel et forsøk på kommunikasjon med den andre verdenen og stabilisering av den kosmiske orden, og dermed svært viktig for opprettholdelsen av høvdingenes makt (Steinsland 2005: 276). I den norrøne diktningen beskrives hallen som oppholdssted for høvdingen og hans følge. Hallen er en arena for krigereliten, og stedet der lojalitet mellom høvdingen og hans menn ble skapt gjennom rituelle gjestebud og utdeling av gaver og æresbevis (Herschend 1993, Bårdseth 2009: 146-147, Hatling 2009: 27). Også i det arkeologiske materialet fremhever hallen seg gjennom størrelse, posisjon, funn av spesielle artefakter og ildsted (Herschend 1993). Hallen i hus I: 1a på høvdingsetet på Borg, er satt inn i en slik sammenheng, og tolkes til å ha blitt brukt til blot og andre religiøse seremonier (Stamsø Munch 2003: 253-254, Narmo 2009: 65).

Ut over dekor og ornamentikk på gjenstander, er det bare gravene som gir direkte innblikk i jernalderens religiøse praksis. Det nordnorske gravmaterialet viser en rekke paralleller til materialet i resten av landet, og særlig til funn fra Sørvestlandet (Sjøvold 1974: 357-358). Selv om Nord-Norge skiller seg ut fra de andre landsdelene ved at skjelettgraver er dominerende i både eldre og yngre jernalder, har både gravgodset og gravenes utforming mange likhetstrekk med andre funn fra det norrøne området (Sjøvold 1974: 189 og 194-195). Den fremtredende rollen som dyrene spilte i trosforestillingene ble også uttrykt i gravene. I merovingertid ble det både i Nord-Norge og i andre deler av det norrøne området vanlig å legge dyr i graver. Dette var ikke et nytt trekk i gravskikken i merovingertid, men en praksis som har eksistert lokalt så tidlig som i romertid og folkevandringstid. I Nord-Norge er ikke denne skikken like utbredt som i andre områder. Dette kan imidlertid henge sammen med undersøkelsesmetoder og dokumentasjon. Dyrebeinmaterialet har i mange tilfeller ikke blitt nærmere analysert eller artsbestemt, og det må antas at dyregravskikken var mer utbredt enn hva det arkeologiske materialet gir inntrykk av (Vinsrygg 1979: 66). Hvorvidt hesten inngikk i nordnorsk gravskikk vil bli diskutert i de følgende kapitlene.

En annen praksis som ble mer vanlig i yngre jernalder er båtgravskikken. Som dyregravskikken har også praksisen med å gravlegge den døde i båt eksistert lokalt i eldre jernalder, men har blitt mer vanlig i yngre jernalder. Denne utviklingen kan også iakttas i Nord-Norge, dog var båtgravskikken ikke veldig utbredt og kjennes kun fra enkelte graver. Det bør derfor avveies hvorvidt den skal omtales som *skikk* i mening av et gjennomgående trekk i gravmaterialet, som i Trøndelag eller på de uppsvenske båtgravfeltene (Vinsrygg 1979: 64-66). De nordnorske båtgravene har derfor blitt sett på som et uttrykk preget av lokalmiljøet, heller enn som påvirkning utenfra (Vinsrygg 1979: 66). Likevel kan det ikke avvises at både båtenes størrelse, utformingen på graven og gravinventaret har paralleller til andre båtbegravelser, som kan finnes langs hele norskekysten. At båten inngikk i gravene kan henge sammen med dens betydning for kystsamfunnet generelt, men kan også være forankret i felles trosforestillinger om reisen til dødsriket (Pettersen 1988: 13). Verken i det nordnorske eller det øvrige skandinaviske materialet finnes en direkte forbindelse mellom båtgravskikken og dyregravskikken (Vinsrygg 1979: 66).

Selv om det fantes forskjellige oppfatninger av døden (Steinsland 2005: 338), understreker parallellene mellom det nordnorske gravmaterialet og funn fra andre deler av det norrøne området at man delte vesentlige trosforestillinger. På denne måten har trolig også gravskikk bidratt til å skape en følelse av fellesskap og tilhørighet blant de norrøne samfunnene. Lignende trosforestillinger kan også ha styrket samarbeidsforholdet mellom den norrøne befolkningen i Nord-Norge og samene. Den norrøne seiden viser en rekke likhetstrekk med samisk sjamanisme. I begge tilfeller er ekstase, zoomorfe hjelpeånder, hamskifte og reisen til den andre verden sentrale elementer (Hedeager 1999: 83). Intensjonene bak utføringen av seid og sjamanisme er dels de samme. Men selv om begge er preget av en voldelig og aggressiv karakter, skiller seiden seg fra samisk sjamanisme ved at den er knyttet til organisert krigføring, der den fungerer som en slags "forsvarsteknikk" (Price 2002 og 2004: 121-122). Likevel tyder mye på at de norrøne folkene og samene delte vesentlige trosforestillinger, noe som også fremheves i sagatekstene. Samiske trollmenn kunne betraktes som dyktigere enn norrøne seidmenn eller volver, og ble stundom oppsøkt for rådgivning. Forholdet mellom samene og den norrøne befolkningen var trolig preget av gjensidig respekt og forståelse, noe som i

førkristen tid kan ha vært avgjørende for samarbeidet mellom de to gruppene (Mundal 1996 og 2004, Solli 2002: 197, Hansen og Olsen 2007: 62-64).

3.8. Oppsummering

Det nordnorske samfunnet i yngre jernalder viser en rekke likhetstrekk med norrøne samfunn lengre sør, både når det gjelder levevei, samfunnsorganisering, tro og gravskikk. De naturgitte regionale forholdene, har imidlertid skapt hardere rammebetingelser for jordbruket, enn hva som var tilfelle i sør. De rike forekomstene av fisk, arktiske marine pattedyr og pelsdyr, har imidlertid vært en ressurs av stor betydning for bosetninga i Nord-Norge. Det nordnorske samfunnet har sannsynligvis vært orientert mot marine ressurser og fangstprodukter i større grad enn hva som har vært tilfelle for de sørligere delene av det norrøne bosetningsområdet. Samarbeid med samene har spilt en avgjørende rolle for tilgangen på og foredlingen av slike produkter. Dette sikret både vareutvekslingen sørover og overskuddsproduksjonen som trengtes til gavebytte og etableringen av alliansenettverk, men åpnet også for handelskontakter østover som dannet en ytterligere økonomisk støtte. Til tross for disse forskjellene i erverv og økonomi, viser det nordnorske samfunnet en rekke paralleller til norrøne samfunn lengre sør. I denne sammenhengen kan tro og gravskikk, men trolig også samfunnsorganisering og enkelte aspekter av leveveien ha kommunisert kulturell tilhørighet og identitet. Lignende trosforestillinger kan også ha styrket samarbeidsforholdet mellom den norrøne befolkningen og samene. Til tross for de ekstreme naturgitte forholdene, eller kanskje nettopp på grunn av disse, ser det ut til at hesten kan ha hatt en praktisk betydning som transportmiddel også i Nord-Norge. Hvorvidt hestens funksjon var begrenset til dens nytte i jordbruket, skal diskuteres i de følgende kapitlene. Det finnes imidlertid indikasjoner på at hesten også hadde en sosial og mytologisk betydning. Dyr generelt var høyt verdsatt i det nordnorske samfunnet, og var viktige elementer i det daglige livet på gården. Dyr, og produktene de leverte, inngikk i handel, varebytte og gaveutveksling. Tilgang på ressursene som dyr representerte, var avgjørende for sosial status, og enkelte dyr, eller produkter av dyr, ser ut til å ha vært forbeholdt personer av høy rang. Dette kan også ha vært tilfelle for hesten. Videre spilte dyr, og særlig hesten, en viktig rolle i de norrøne trosforestillingene. Hesten inngikk i gravskikk, og trolig også i andre rituelle handlinger. Hvordan dette har forholdt seg i det nordnorske samfunnet, skal jeg komme tilbake til i kapittel 5.

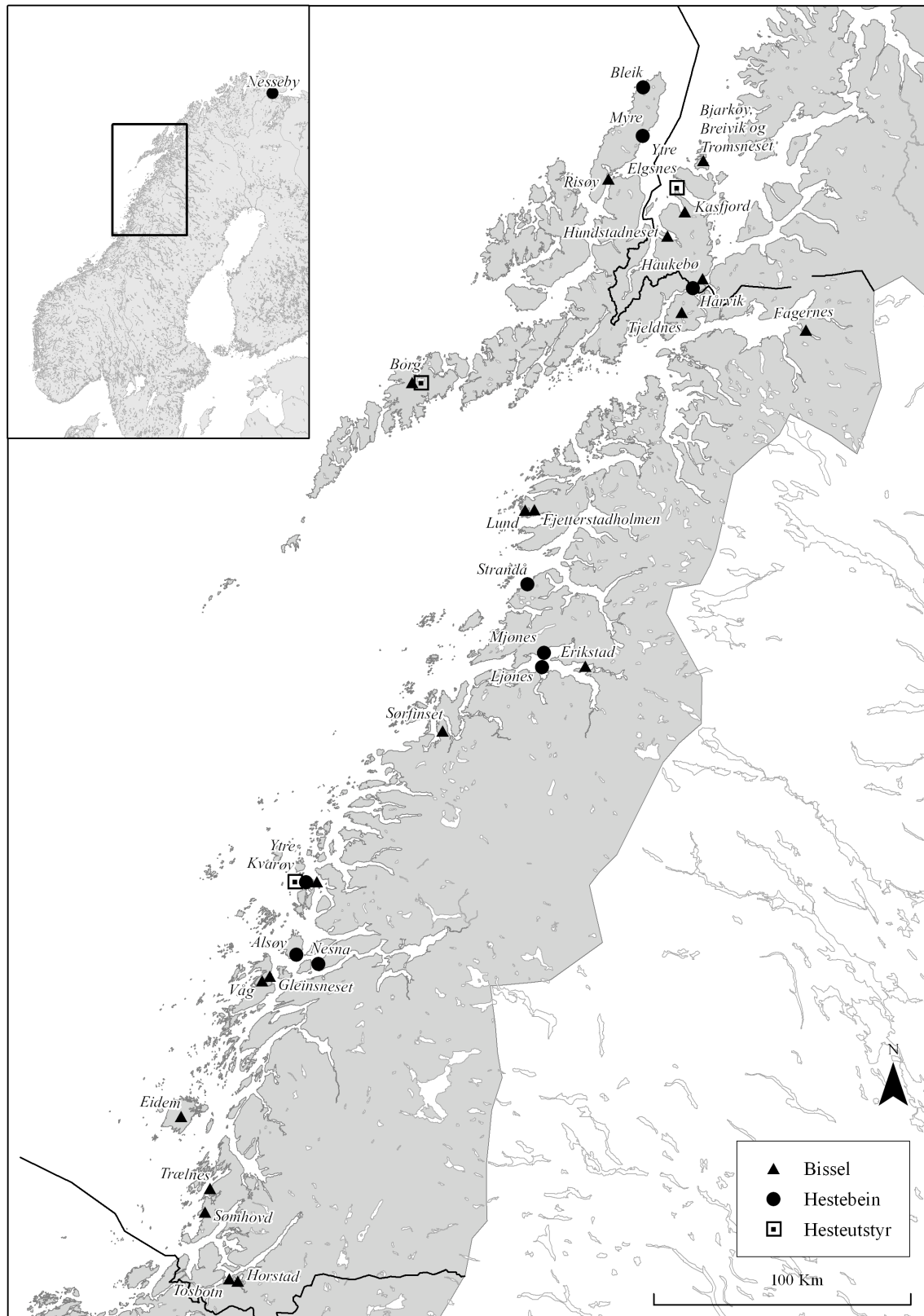
KAPITTEL 4: DET NORDNORSKE HESTEMATERIALET

I dette kapitlet vil jeg presentere de nordnorske funnene av hesteutstyr og hestebein fra yngre jernalder. Jeg vil først gi en introduksjon til materialet og metodene jeg har brukt, for så å presentere de enkelte funnene. De er ordnet etter distrikt og funnsted fra sør til nord. Hesteutstyret undersøkes vedrørende utforming, type, og effekt¹¹, mens hestebeina er forsøkt brukt til å få opplysninger om hestens alder og kjønn. Kapitlet avslutter med en kort oppsummering av distribusjon, datering, utforming og funnkontekst.

4.1. Materialet

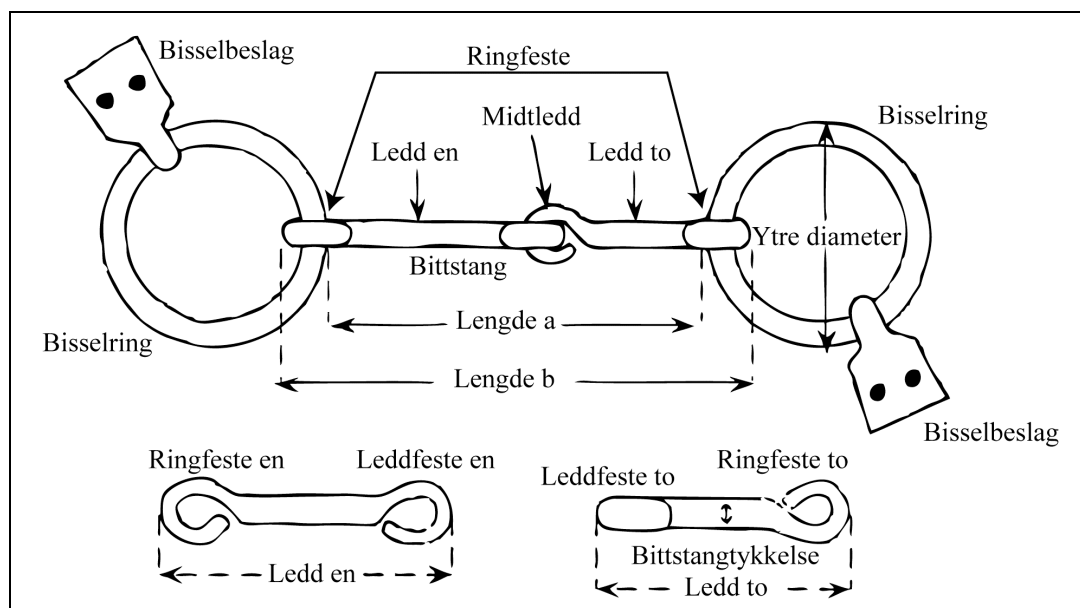
Hestematerialet er distribuert langs kyststrøkene i Nordland og Troms (Figur 6). En rekke funn mangler i dag, og det har generelt vært vanskelig å skaffe seg en komplett oversikt over materialet. Dette henger delvis sammen med at gjenstandene ikke har fått egne museumsnumre, og at de kun er nevnt i beskrivelsene av de enkelte funnstedene, mens de i andre tilfeller ikke er blitt klassifisert som hesteutstyr, men er lagt inn i tilvektskatalogene under mindre spesifikke betegnelser, som for eksempel ”jernring” eller ”jerngjenstand”. En del funn er nevnt i forskjellige publikasjoner, hvor det gis korte beskrivelser av funnkontekst, utforming og datering (J. Petersen 1951, Sjøvold 1962 og 1974, Stamsø Munch m.fl. 2003). Dog er opplysningene til dels ufullstendige og av varierende karakter, avhengig av publikasjonenes tema. Jeg vil her gi en samlet presentasjon av funnene som er registrert i tilvektskatalogene til Tromsø Museum, Vitenskapsmuseet i Trondheim og Oldsaksamlingen i Oslo, samt materialet som er beskrevet hos Sjøvold (1974).

¹¹ Med *effekt* menes her bislenes virkning på hesten. De ulike bissetypene og hodelagene kan være mild, middels skarp, skarp, veldig skarp eller ekstremt skarp (Andersen 1996: 75).



Figur 6. Distribusjon av det nordnorske hestematerialet fra yngre jernalder. *Illustrasjon: Laura Bunse.*

I Nord-Norge består utstyret knyttet til bruk av hest først og fremst av bisler, mens funn av annet utstyr er fåtallige. Til tross for problematikken med den typologiske metode, og dens anvendelse på hesteutstyret (kapittel 2.3.), er den likevel et viktig redskap i undersøkelsen av mitt materiale. Den skaper håndterbare kategorier og en basis for sammenligning (Skandfer 2003: 58). Funnene er derfor, så vidt bevaringstilstanden har tillatt det, innordnet i enten Ryghs eller Petersens typologi, alt etter hvilken av disse som har vært best egnet til å beskrive de enkelte funnenes karakter. Typeinndelingene av bislene er basert på utformingen av bittstangen, utformingen og størrelsen på sidestykkene, utformingen på bisselbeslagene, og materialet bislet er laget av (jf. O. Rygh [1885] 1999, J. Petersen 1951). I tillegg har jeg brukt Andersens (1996) klassifisering av bislenes effekt, som til en viss grad *kan* gi informasjon om hestens bruk. For å kunne bestemme de enkelte bislenes type og effekt, måles bittstangens lengde og ringenes diameter (Figur 7), så vel som tverrsnittet på både ringene og bittstangen. Bittstangens indre lengde (Figur 7, lengde a) kan også gi opplysning om hestens størrelse (Palk 1984: 94).



Figur 7. De enkelte delene av et ringbissel med enkeltleddet bittstang. Etter Andersen 1996, figur 20.

Fra nordnorsk jernalder finnes det kun noen få funn av hestebein. Disse stammer i hovedsak fra graver. Dyrebeinmaterialet fra gårdshauger og hustuffer har imidlertid ofte ikke blitt nærmere undersøkt og artsbestemt, slik at antallet hestebein kan være underrepresentert i forhold til mengden hestebein fra graver. Dessuten kan funntallet også henge sammen med bevaringsforholdene, og muligens en begrenset forekomst av hest i

nordnorsk jernalder generelt. Sammenlignet med hestebeina fra andre områder, som delvis har blitt analysert vedrørende hestenes alder, kjønn, størrelse og helsetilstand, er det nordnorske materialet lite undersøkt. I rammene av denne oppgaven har det ikke vært mulig å gjennomføre en omfattende osteologisk undersøkelse. Ved å se på hestebeinas funnkontekst, kan beinmaterialet likevel gi indikasjoner på hestens bruk og funksjon.

4.2. Funnene

4.2.1. Helgeland

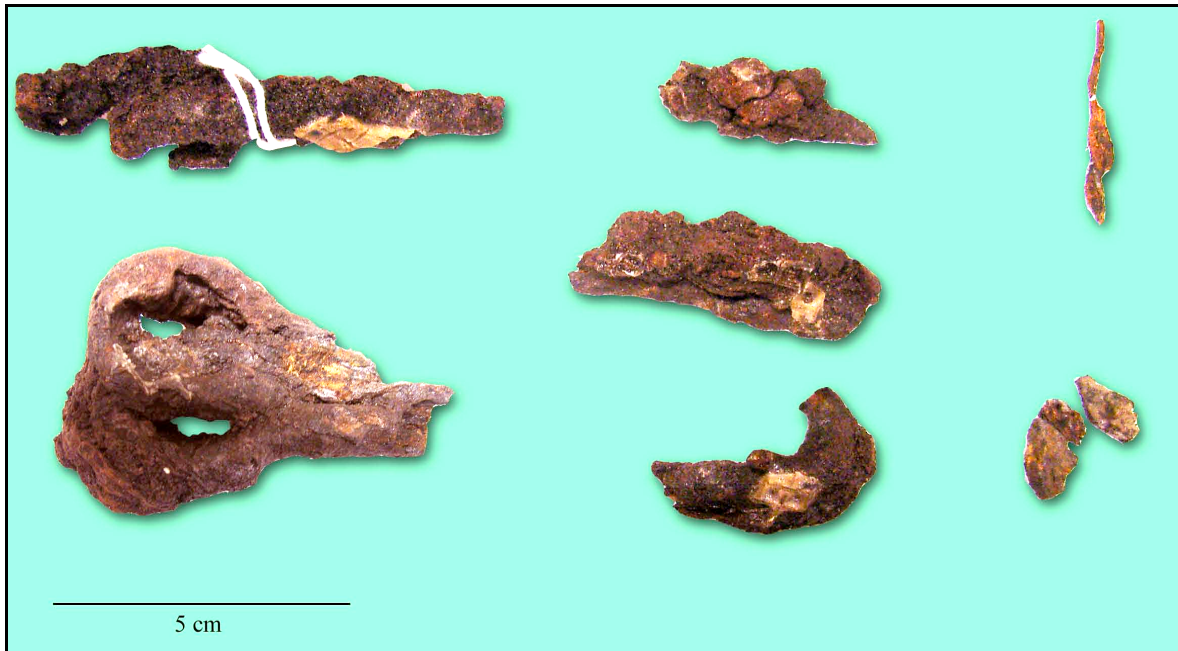
Horstad, Bindal kommune

I en mannsgrav på gården Horstad ble det i 1945 funnet fragmentene av et bislet (*T.16368 d*). Gravhaugen var omtrent 9,5 m lang og 1,2 m høy, og var omgitt av en bred og 0,6 m dyp grøft. I haugen ble det funnet rester etter en ca. 8 m lang båt, som var orientert nordvest-sørøst. Den gravlagte lå med hodet mot sørøst og var plassert midt i båten. I tillegg til bislet ble det funnet et tveegget sverd av typen R.494¹², rester etter skjeden, en spydspiss av typen R.517, en skjeggøks av Petersens type¹³ B (1919, figur 30), og en rekke båtsaum. Funnet er datert til tidlig vikingtid og 800-tallet (Th. Petersen 1945, Sjøvold 1974: 1-2).

Av jernbislet er altså kun fragmenter av bittstangen bevart. Endene av stangen ligger nå oppå hverandre og er rustet sammen. To fragmenter, som tilhørte det samme leddet (Figur 8, øverst til venstre), tyder på at stangen var enkeltleddet. Den opprinnelige lengden på bittstangen kan ikke bestemmes med sikkerhet. Fragmentenes lengde tyder på at den hadde en indre lengde på ca. 12 cm. På den bevarte delen er stangen ca. 1 cm tykk og ser ut til å ha et rundt tverrsnitt. Dermed har bittet en mild effekt (Andersen 1996: 75). Sidestykkene mangler, og det er ikke mulig å fastslå om de har bestått av ringer eller stenger. Bevaringstilstanden gjør det ikke mulig å si noe om bislets type.

¹² Tilsvarende typebetegnelser refererer til Oluf Rygh ([1885] 1999).

¹³ Tilsvarende typebetegnelser refererer til Jan Petersen (1919).



Figur 8. *T.16368 d* fra Horstad. Fragmenter av en bittstang. Nede til venstre ses de to endene, som er rustet sammen til en klump. Sidestykkene mangler. Oppe til venstre ses et fragment av et ledd, sannsynligvis midtleddet, der også det halvsirkelformete fragmentet nede i midten hører til. *Foto: Laura Bunse.*

Tosbotn, Bindal kommune

I en mannsgrav fra Tosbotn ble det i 1937 funnet fragmenter av et jernbissel (*T.15401 f*) sammen med et enegget sverd av typen R.498, en spydspiss, fragmenter av et ljåblad eller sigd, en del små jernnagler, muligens fra en kiste, og noen små ubrente bein, antagelig fra et menneske. Graven var orientert nord-sør og omgitt av flere små kuppelsteiner, som muligens er rester etter en steinsetting. Det dreier seg sannsynligvis om en flatmarksgrav fra



Figur 9. *T.15401 f* fra Tosbotn. Fragmenter av en bisselring med svakt synlige rester etter bittstangen. De bevarte delene av stangen er brukket i to, den ene enden omslutter bisselringen. *Foto: Laura Bunse.*

ynge jernalder, muligens fra sen merovingertid og 700-tallet (Th. Petersen 1937, Sjøvold 1974: 4).

De bevarte bisselragmentene er rustet sammen til en klump. Rester etter en ring og deler av bittstangen er svakt synlige. Den mellomstore ringen har et tverrmål på ca. 6,5 cm. Tverrsnittet kan ikke bestemmes. Den synlige parten av bittstangen er brutt i to. Hvert fragment er ca. 5 cm langt og 1,5 cm tykt. Stangens tverrsnitt og tykkelse lar seg ikke bestemme. På grunn av bevaringstilstanden kan det ikke gis opplysninger om bisseltype og virkning. Det har blitt vurdert å røntgenfotografere bislet, men siden bittstangen ikke er komplett, vil et røntgenbilde heller ikke gi nærmere opplysninger om bisseltypen.

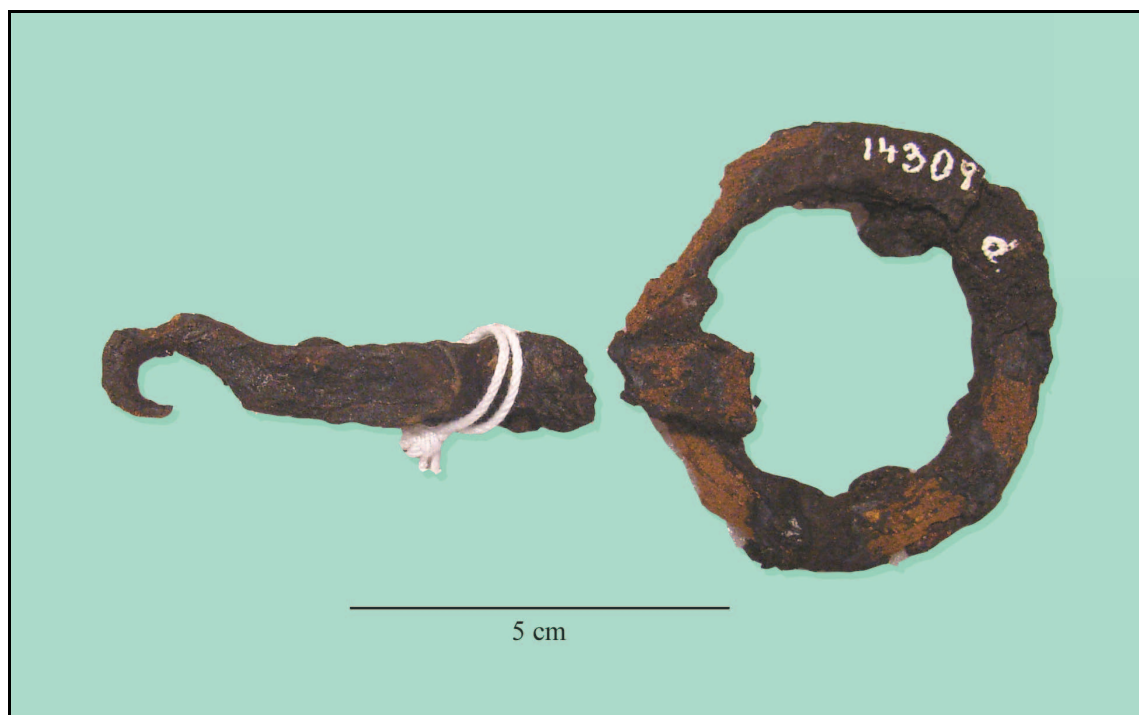
Sømhovd, Sømna kommune

På Sømhovd ble det i 1897 funnet fragmenter av en bisselring (C.13816). De stammer fra en ca. 6 m høy gravhaug med rundt, muret gravkammer i midten, hvor det i tillegg til bislet ble funnet fragmenter av et sverd, antagelig av Petersens type H (1919, figur 79), rester etter en sverdskjede, fragmenter av en skjoldbule av typen R.565, en pilspiss av typen R.539, en rekke klinknagler og et sneldehjul av grønt glass. I tillegg ble det funnet ubrente bein, men de har ikke blitt nærmere undersøkt. Ut fra gjenstandsmaterialet antas det imidlertid at det var gravlagt både en mann og en kvinne. Funnet er datert til sen vikingtid, sannsynligvis til 900-tallet (O. Rygh 1897, Sjøvold 1974: 7).

Gjenstandene er i dag meget korrodert og sammenfiltret. Ingen av fragmentene kan identifiseres som bisselring (pers. medd. Ingrid Landmark, 19.01.2010). Opplysninger om ringenes form og tverrsnitt mangler. Ut fra antagelsen at det var både en mann og en kvinne gravlagt i haugen, har bisselringen tidligere blitt regnet som en del av gravgodset til mannen (Sjøvold 1974: 7). Det kjennes mange paralleller med kombinasjon av bisler og våpen som gravgods i mannsgraver (Arwidsson 1977: 17, Pedersen 1997: 123-137, Meling 2000: 67-83, Børsheim og Soltvedt 2002: 194-211). Likevel er dette bildet ikke entydig, og bisler forekommer også i kvinnegraver (Müller-Wille 1972, Oexle 1992: 15-16, Børsheim og Soltvedt 2002: 179-193).

Trælnes, Brønnøy kommune

På Trælnes ble det i 1930 funnet fragmenter av et bisset (*T.14309 c*) og en jernvirvel (*T.14309 d*) i en mansgrav. De stammer fra en 14 m lang og 1,6 m høy gravhaug, bygd av sand og stein, med mulige rester etter et steinkammer i midten av haugen. Der ble det, i tillegg til bislet, funnet en rekke nagler med rester etter tre, sannsynligvis fra en båt, fragmenter av et tveegget sverd av Petersens type D (1919, figur 59) og ei øks av Petersens type E (1919, figur 35). Mens sverdet er karakteristisk for tidlig vikingtid, er øksetypen karakteristisk for sen vikingtid, slik at graven sannsynligvis må dateres til den senere fasen og begynnelsen av 900-tallet (Th. Petersen 1930, Sjøvold 1974: 11-12).



Figur 10. *T.14309 c* fra Trælnes. Rester etter en flat bissering og fragmenter av bittstangen. På ringen ses rester etter bittstangens ende. Den andre bevarte delen av stangen, som også viser midtleddet, er avrustet.
Foto: Laura Bunse.

Av bislet er en ring og en del av bittstangen bevart. Den mellomstore ringen har flatt tverrsnitt og en diameter på 6 cm. Flate ringer ligger tettere ved hestehodet enn runde ringe. Dermed virker de bedre på sidene av hestehodet og har en større effekt enn runde ringe (Andersen 1996: 30). Fragmentet av bittstangen indikerer at stangen var enkeltleddet. Den bevarte delen består av et ledd med en krok, som er den typiske tilknytningen mellom de to leddene av enkeltleddete bittstenger. Fragmentet har en

firkantet fasong, er mellom 1-1,5 cm tykk og ca. 7 cm langt. Bittstangen har antagelig vært mellom 13-14 cm lang. Enkeltleddete bittstenger har den såkalte ”nøtteknekkereffekten”, som gjør at tungen klypes sammen når rytteren drar i tøylene. I kombinasjon med den firkantete fasongen på bittstangen gjør dette bislet middels skarpt (Andersen 1996: 75). Bislet har tidligere blitt klassifisert som type R.570 fra yngre jernalder (jf. Vitenskapsmuseets tilvekstkatalog), som omfatter bisler med flate ringer og enkeltleddet bittstang. Petersen regner imidlertid R.570 som en variasjon, der bittstangen har brede avslutninger på ringene. Det foreliggende bislet mangler de brede avslutningene, men kan på grunnlag av de flate ringene og den enkeltleddete bittstangen med firkantet tverrsnitt regnes som Petersens hovedtype¹⁴, som han likestiller med R.567 (J. Petersen 1951: 10-12). Av denne hovedtypen kjennes noen eksemplarer fra merovingertid, mens mesteparten stammer fra vikingtid. Det gis ingen nærmere opplysninger om hovedtypens distribusjon i de nordnorske fylkene, men den kjennes fra nesten alle deler av landet ellers. Den opptrer hyppigst i Telemark, men kjennes også fra Oppland, Buskerud, Vestfold og fra hele Vestlandet. I Hedmark og Trøndelag er imidlertid andre typer dominerende (O. Rygh [1885] 1999, figur 567 og 570, J. Petersen 1951: 10-13).

Jernvirvelen (*T. 14309 d*) har antagelig også vært en del av hesteutstyret. Den består av en løkke med et tverrsnitt på 3,5 cm, som løper ut i en 1,5 cm lang pinne med en liten fot. Jernvirvler ser i flere tilfeller ut til å være knyttet til bruk av hest. De kjennes i hovedsak fra mannsgraver, og i mindre antall også fra kvinnegraver. De forekommer i både merovingertid og tidlig vikingtid. Virvler opptrer hyppigst på Østlandet, men kjennes også fra Sogn og Fjordane. De har ofte blitt tolket som del av skjerdinger. Dette er imidlertid omdiskutert, siden virvlenes funksjon ikke alltid kan knyttes til skjerdinger (J. Petersen 1951: 417-419). Noen virvler var festet på bisler, mens de i andre tilfeller ser ut til å ha



Figur 11. *T.14309 c* fra Trælnes. Jernvirvel, mulig del av hesteutstyr. Foto: Bruce Sampson, NTNU, Vitenskapsmuseet.

¹⁴ J. Petersens (1951) bissetyper har ikke fått typebetegnelser, men er definert ved beskrivelser.

vært en del av leietauet til hester, hunder eller kuer (Gjessing 1934a: 168, Meling 2000: 32, J. Petersen 1951: 418-419). Formen på denne virvelen avviker imidlertid fra andre eksemplarer som tolkes til å være en del av et hesteutstyr. Likevel tyder funnkonteksten på at også denne virvelen var knyttet til bruk av hest. Den kan ha vært en del av bislet eller hodelaget.

Fra en annen grav på Trælnes stammer fragmentene av to bisselringer (*T.15332 h*). De ble funnet i en ca. 6-10 m lang gravhaug i 1936, sammen med to fingerringe av sølv, en fingerring av bronse, 67 glassperler, en smykkenål av horn, flere ubestembare hornobjekter, et knivblad av jern, og rester etter en ca. 6 m lang og 1,4 m bred båt. Ifølge analysen av de godt bevarte, ubrente beina har det blitt gravlagt en kvinne mellom 30-40 år i båten. Med hensyn til andre relaterte graver ble det foreslått en datering til tidlig vikingtid, da båtgravskikken var meget vanlig langs Helgelandskysten (Th. Petersen 1936, Sjøvold 1974: 12).

De mellomstore bisselringene av jern har flatt tverrsnitt og en diameter på ca. 6 cm. Siden bittstangen ikke er bevart, kan bisseltypen ikke bestemmes med sikkerhet. Men da ringene



Figur 12. *T.15332 h* fra Trælnes. Fragmenter av to flate bisselringer.
Foto: Laura Bunse.

har samme form som på det andre bislet funnet på Trælnes (*Ts.14309 d*), er det rimelig å anta at dette bislet er av samme type. Det er ikke mulig å gi utdypende opplysninger om bislets virkning uten å kunne ta bittstangen med i betraktningen.

Eidem, Vega kommune

På Eidem på øya Vega ble det i 1907 funnet fragmenter av et bisset (*T.8284*) i en gravhaug. Det ble ikke funnet bein, men gjenstandene ble tolket å tilhøre en manns- og to kvinnegraver. Bislet ble sett som en del av gravgodset til mannen, der også et enegget sverd av typen R.491, en tveegget spydspiss som ligner på typen R.522, en sigd, et plogjern og et bryne regnes til. En likearmet bronsespenne, to ovale bronsespenner av typen R.647, en bronsering, et håndteinshjul av kleberstein og en rekke perler av glass og rav ble tolket som gravgods til en kvinne. De resterende funnene, som har blitt tolket som gravgods til ytterligere en kvinnegrav, ble gjort omtrent 6 m fra de to første gravene, og består av et knivblad av jern, en del klinksaum, fragmenter av et stort kar av kleberstein og en samling glassperler. Mens de to førstnevnte mulige gravene er datert til tidlig vikingtid, muligens første halvdel av 800-tallet, anslås den andre mulige kvinnegraven til å være litt eldre enn de to første (K. Rygh 1907, Sjøvold 1974: 13). Bisselfragmentene av jern mangler i dag, men skulle ha bestått av både ringene og deler av bittstangen. Bislets fasong og mulige type er ikke nærmere beskrevet, slik at det ikke er mulig å typebestemme dette eksemplaret.

Gleinsneset, Dønna kommune

Fra et gravfelt på Gleinsneset stammer fragmentene av et bisset (*T.17924 a*). De ble funnet i en mannsgrav i 1957. Gravhaugen var omtrent 7 m lang og laget av grus. Mannen ble nedlagt i en ca. 5 m lang og 1 m bred båt med nordøst-sørvest orientering. I tillegg til bislet ble det funnet en spydspiss og mulige fragmenter av en til spydspiss, rester av to skiferbryner og et stykke flint. Funnet kan sannsynligvis dateres til vikingtid (Möllenhus 1957, Sjøvold 1974: 27).

De to sterk rustete bisseringene av jern ble funnet i den sørøstlige enden av båten. I denne forrustete tilstanden ser ringene ut til å ha en diameter på omtrent 7 - 8,5 cm. På den ene ringen er rester etter bittstangen svakt synlige, den har vært omtrent 2 cm tykk. På grunn av rusten er bislenes opprinnelige dimensjoner trolig redusert. Bevaringstilstanden gjør det ikke mulig å gi opplysninger om bislets type eller virkning.

Våg, Nesna kommune

På øya Våg ble det i 1923 funnet en ring av et bisset (*T.12735 a-b*) sammen med ei øks av typen R.561, ei skjeggøks av Petersens type C (1919, figur 32), fragmenter av et sverd, rester etter en spydspiss av typen R.517 og et jernbor. Gjenstandene ble funnet under pløying som har jevnet og forstyrret flere gravhauger, slik at det muligens dreier seg om et sammenblandet funn. Øksa av type C stammer muligens fra samme grav som spydet, som da kan dateres til sen merovinger- eller tidlig vikingtid, rundt 800-tallet. Den andre øksa av typen R.561 er datert til sen vikingtid (Th. Petersen 1923, Sjøvold 1974: 32). Funnene mangler i dag, og det finnes ingen informasjon om bislets utforming.

Nesna, Nesna kommune

På Nesna ble det i 1932 funnet rester etter et hesteskjelett (*T.14487 e*)¹⁵ i en mannsgrav. Den døde var gravlagt i midten av en ca. 10 m lang og 2,8 m bred båt, som var orientert øst-vest. Mannen lå med hodet mot vest. På venstre side av den døde ble det funnet rester etter et sverd av Petersens type U (1919, Pl. III), så vel som en spydspiss som lå ovenfor mannens hode. Hesten ble halshugget og nedlagt uten hode. Av hesteskjelettet er 44 knokler bevart, som mest sannsynlig tilhørte en voksen hingst (pers. medd. Anne Karin Hufthammer, 30.10.2009). Informasjon om hestens posisjon i graven mangler. Graven er datert til sen vikingtid, og stammer sannsynligvis fra første halvdel av 900-tallet (Th. Petersen 1932, Sjøvold 1974: 30).

Alsøy, Nesna kommune

Ved undersøkelsen av en gravhaug på Alsøy i 1871 ble det funnet et menneskeskjelett i en kiste. Den døde var blitt gravlagt med et toegget sverd og et spyd med sølvdekorert spiss. I haugen ble det også funnet rester etter et hundeskjelett og skjelettet til et større dyr, sannsynligvis en hest eller okse (*C.5611-20*). Informasjonen om dyrenes posisjon i graven mangler. Det finnes en rekke eksempler på kombinasjonen hest og hund, og hest og våpen i gravgodset fra yngre jernalder (Arwidsson 1942: 24-25, Vinsrygg 1979: 66). I noen tilfeller har også okser blitt nedlagt i graver (Arwidsson 1942: 25, 1954: 121 og 1977: 106). Funnene mangler i dag, og det kan uten osteologisk analyse ikke fastslås om knoklene stammer fra en hest eller okse. Men ut fra det øvrige gravinventaret er det rimelig

¹⁵ T.14487 e er journalført som JS 512 ved de osteologiske samlinger, Bergen Museum.

å anta at det dreier seg om en hest. Graven er datert til sen vikingtid og 900-tallet (Sjøvold 1974: 25).

Ytre Kvarøy, Lurøy kommune

På et gravfelt fra merovingertid på Ytre Kvarøy ble det i 1968 funnet fragmenter av et bislet (*Ts.6377 o*), fem hestetenner (*Ts.6377 q* og *s*), så vel som to jerngjenstander (*Ts.6377 h*), som muligens tilhører hesteutstyret. Funnene har blitt tolket til å tilhøre grav 8. Gravfeltet var svært omrotet etter pløying, og funnene som knyttes til grav 8 var spredt over et større område. Før oppstarten av utgravingen fant gårdeier Håkon Iversen i 1968 to ovale, skålformete bronsespenner som er tilsvarende to typer beskrevet hos Gjessing (1934, pl. XXXIX a og XXXIX c), et flatt spinnehjul av en grønnlig bergart, ei skjeggøks, en liten bronsering, et brynefragment og 13 perler, alt i området der grav 8 senere kom for dagen (Bjergo 1969, Tromsø Museum 1969).

Under utgravingen det samme året ble det i området til grav 8 i tillegg til bislet, hestetennene og jerngjenstandene, funnet et gullpressblikk på en jernplate, som sannsynligvis er en del av et relikvieskrin importert fra England eller kontinentet, ei oval, skålformet bronsespenne som beskrevet hos Gjessing (1934, pl. XXXIX c), en bronsearmring som beskrevet hos Nermann (1969, figur 1523), en jernkniv, en del jernfragmenter, 3 jernnagler, en liten jernring, et godt bevart kranium så vel som en del andre beinfragmenter. Grav 8 er datert til sen merovingertid og 700-tallet, og er registrert som ei kvinnegrav. Mens beinmaterialet fra de fleste andre gravene på feltet har blitt undersøkt ved Anatomisk Institutt i Oslo, ble det ikke foretatt noen analyse av beinmaterialet fra grav 8 (Bjergo 1969, Tromsø Museum 1969). Hesteutstyr kjennes fra både manns- og kvinnegraver. Skjeggøkser derimot, regnes for å representere et mannlig gravgods. Siden området er svært omrotet, og mange av gravene er forstyrret, kan funnene representere et blandet gravinventar fra flere graver. Det er også mulig at det var både en kvinne og en mann gravlagt i grav 8.

Selv om området til grav 8 er forstyrret, ser bislet, de to jerngjenstandene og hestetennene ut til å skrive seg fra den samme graven. Alle funn stammer fra pløyelaget. Bislet ble funnet i felt IV, jerngjenstandene i felt II og hestetennene i felt I-III. To av tennene ble funnet like ved bislet (*Ts.6377 s*). De totalt fem tennene ble ikke nærmere undersøkt, men

ser ut til å være jeksler fra et voksent individ¹⁶. Det er ikke sikkert om hele hesten, eller kun hestehodet eller tennene, ble gravlagt. Felt II inneholdt både menneske- og dyrebein, dog er sistnevnte ikke artsbestemt. I felt I-IV ble det funnet en del bein, deriblant et større antall kraniebein. Det er imidlertid ikke nærmere spesifisert, om det dreier seg om menneske- eller dyrebein (Bjørge 1969, Tromsø Museum 1969). På grunn av den harde emaljen bevares tenner bedre enn bein, noe som kan forklare hvorfor andre deler av hesteskjelettet mangler. Dog er det påfallende at en rekke norske, svenske og finske graver fra jernalderen bare inneholder noen få hestetenner. Dette tyder på at ikke hele hestehodet, men kun enkelte tenner ble lagt i graven (Meling 2000: 71). Tennene kan i så fall ha hatt en amulettfunksjon (Oexle 1984: 144).

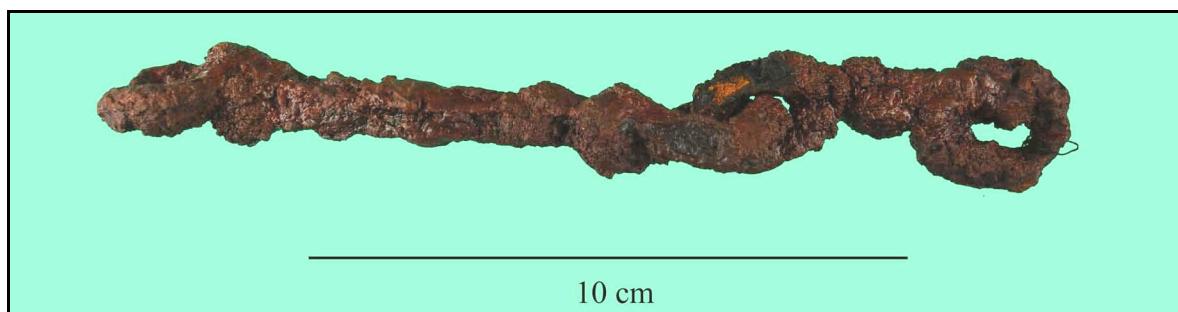
Av bislet er kun deler av bittstangen bevart. Bittstangen har rundt tverrsnitt og er ca. 0,8 cm tykk. Dette er relativt tynt og gjør bislet skarpt. Den bevarte delen av bittstangen er totalt 13,5 cm lang og enkeltleddet. Lengden på de to leddene er imidlertid ulik. Det ene er 8,5 cm, mens det andre bare er 5 cm langt. Dette kan tyde på at stangen opprinnelig var toleddet, slik at det korteste av de bevarte leddene kan tolkes som et midtledd. Dette leddet består av to ringer med 2 cm lengde, og et kort 1 cm langt ledd mellom ringene. Dermed minner bislet om eksemplaret beskrevet hos J. Petersen (1951: 11-13, figur 5), med et bånd over midten av sløyfen, dannet av de to ringene. En toleddet bittstang er som regel mildere enn en enkeltleddet stang, siden ”nøtteknekkereffekten” faller bort, og hestens tunge ikke blir klypt sammen. Det er imidlertid tvilsomt om det dreier seg om en toleddet stang, siden den da totalt må ha vært rundt 20cm lang. I dag brukes bisler av denne størrelsen på ca. 1,60 m høye hester, mens hestene i jernalderen som regel var mellom 1,30-1,40 m høy, der en bittstang mellom 10-14 cm anses som passelig. Denne lengden finner man på de fleste jernalderbislene.

Det kan også dreie seg om et bislet med enkeltleddet bittstang. På grunn av leddet i midten må en del av stangen være lengre enn den andre for at bislet skal virke jevnt i hestemunnen. På ett av bislene vist hos O. Rygh ([1885] 1999, figur 567) er lengden på de to leddene påfallende ulik. I moderne ridepraksis brukes bisler med ulike lengde på leddene til å korrigere hestens ”naturlige skjevhet”. Akkurat som mennesker er også hester født venstre- eller høyrehendt, og har en svak og en sterk side. Et viktig steg i hestens

¹⁶ Etter min egen vurdering.

utdanning er ”å rette opp” hesten, slik at den blir like sterk på begge sider. Likevel har noen hester en tendens til å lene seg sterkere mot en side, som fører til at hesten unndrar seg bislets virkning på sin svake side. Dette gjør at hesten blir vanskeligere å styre. Til å korrigere feilen kan det brukes et bisset med ulik lengde på de to leddene. Det korte leddet er skarpere, og blir brukt på hestens svake side. På denne måten får rytteren jevn tøyekontakt på begge sider (Andersen 1996: 73, Edwards 2000: 168). Ut fra bittstangens lengde er det rimelig å tro at bislet fra Ytre Kvarøy var toleddet. I så fall er den ulike lengden på de to leddene trolig ikke tilfeldig, men ønsket. Bislene fra jernalderen er håndsmidd etter brukerens behov. De viser en rekke tekniske detaljer med ulike effekter, og deres utforming er godt gjennomtenkt (jf. Andersen 1996: 61).

Sidestykkene til dette bislet mangler, og det er uklart om de bestod av ringer eller stenger. I området til grav 8 ble det, som nevnt ovenfor, også funnet en liten jernring og et avlangt jernfragment (*Ts.6377 n*). De ser imidlertid ikke ut til å tilhøre bislet, men kan være en del av en grov ringspenne. Et lignende eksemplar ble funnet i Vendel, Sverige (Stolpe og Arne: 1912, pl. XXIV, figur 6). Den mulige spenna ble funnet like ved en bronsearmring, og var muligens del av drakten til den døde. Det finnes ellers ingen funn som kan gi opplysninger om bislets sidestykker. Hullet på enden av bittstangen har et indre tverrmål på ca. 0,5 cm, mens ringene på jernalderbisler i mange tilfeller var tykkere enn det, slik at det virker rimelig at bislet hadde sidestenger. Med unntak av eksemplaret fra Borg kjennes det ellers ingen sikre funn av stangbisler fra Nord-Norge. De er også sjeldne på Vestlandet og i Telemark, men opptrer hyppig på Østlandet, der de spesielt er vanlige i Hedmark. I Trøndelag er det også funnet en rekke eksemplarer. Stangbisler forekommer hyppigst i sen vikingtid, men går helt tilbake til merovingertid (J. Petersen 1951: 18-22).



Figur 13. *Ts. 6377 o* fra Ytre Kvarøy. Fragmenter av en sannsynligvis toleddet bittstang. Sidestykkene mangler. Foto: Laura Bunse.

De to jerngjenstandene (*Ts.6377 h*) ble tidligere tolket som håndtak eller en mulig del av hesteutstyr. Den første gjenstanden (øverst i Figur 14) består av en løkke med en indre diameter på ca. 2,5 cm. Nedenfor løkken ender gjenstanden i en bredere avslutning, hvor den ser ut til å ha brukket av fra noe. Gjenstanden er ca. 7 cm lang. På røntgenbilde (Figur 15) vises spor av tausjering, trolig med sølvtråd (pers.medd. Camilla Nordby, feb. 2009), nedenfor løkken. Denne dekoreringsformen er forbeholdt visse gjenstandsgrupper, deriblant hesteutstyr, våpen og smykker (jf. Holmqvist 1951). Den andre gjenstanden (nederst i Figur 14) danner en løkke med en indre diameter på ca. 1,5 cm. Den fortsetter så nedover, hvor enden sitter i en mindre jernring med rester etter en jernpinne. Løkken ser ut til å ha vært svingbar i den lille jernringen. Gjenstanden er ca. 6 cm lang.

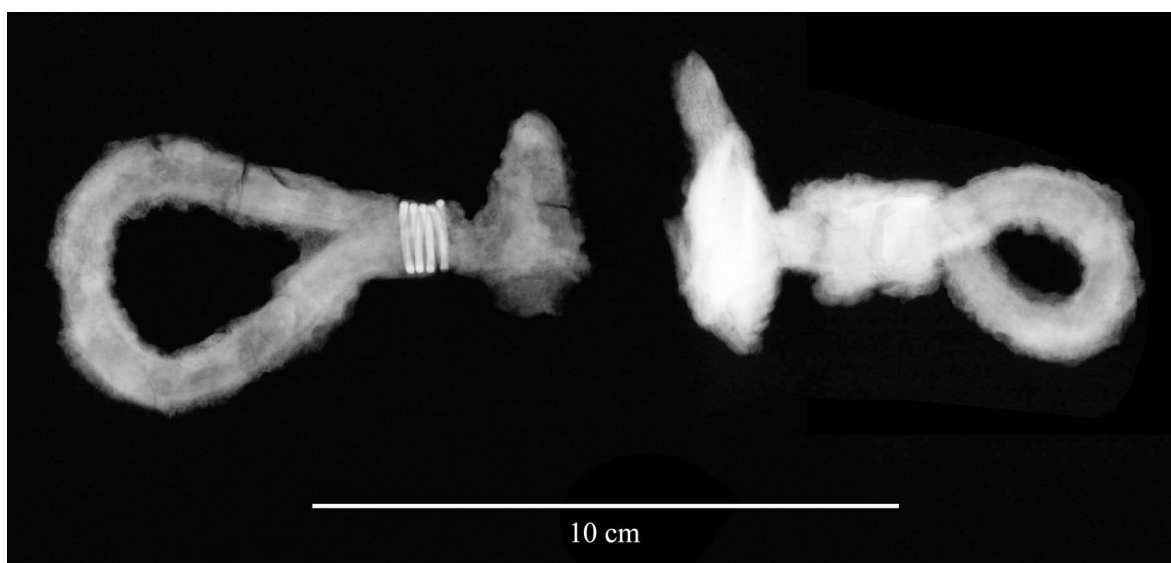
Gjenstandenes fasong ligner på såkalte ”virvler”. Som nevnt tidligere, ser virvler i en rekke tilfeller ut til å være knyttet til bruk av hest. Noen eksemplarer var festet på bisler eller leietau til hest. Denne tolkningen baserer seg i hovedsak på gravfunn. I Kronoborg i Karelen, ble det funnet et bissel med en virvel festet i hver bisselring (Gjessing 1934a: 168, Meling 2000: 32, J. Petersen 1951: 418-419). Et tilsvarende bissel stammer fra Karkku i Finland. Funnet er datert til finsk yngre folkevandringstid, som er tilsvarende norsk merovingertid (Kivikoski 1973: 128, Abb.1000). Fra grav VIII fra Vendel i Sverige stammer en jernlenke med virvel, som ble funnet mellom hodene til to hesteskjeletter (Gjessing 1934a: 168, Meling 2000: 32). I grav 6 i Valsgårde, Sverige, ble det funnet ei hestegrime og to jerngjenstander som anses for å ha forbundet grima med leietauet (Arwidsson 1942: 63, Tafel 26). Formen på disse gjenstandene ligner veldig på gjenstandene fra Ytre Kvarøy. Virvler kjennes også fra flere andre graver som inneholdt hesteutstyr, deriblant



Figur 14. *Ts. 6377 h* fra Ytre Kvarøy. To jerngjenstander, mulige virvler og deler av hesteutstyr. Foto: Laura Bunse.

båtgraven på Jøa i Nord-Trøndelag, og fra to graver på Vestlandet, som er datert til merovingertid (Meling 2000: 33), samt en av gravene fra Trælnes, Nordland (Figur 11).

Gjenstandene fra Ytre Kvarøy skriver seg fra den samme graven som bislet og hestetennene. Den ene gjenstanden viser en dekorering som er forbeholdt visse redskapstyper, deriblant hesteutstyr. Formen på gjenstandene ligner på redskaper som entydig kunne knyttes til bruk av hest. Det er derfor rimelig å betrakte disse gjenstandene som del av hesteutstyret, hvor de sannsynligvis var forbindelsesledd mellom bislet og tøylene eller hodelaget/grima og leietauet.



Figur 15. *Ts. 6377 h* fra Ytre Kvarøy. På den venstre gjenstanden ses spor av en dekorering med sølvtråd.
Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.

4.2.2. Salten

Sørfinset, Gildeskål kommune

Fra Sørfinset stammer de sterk rustete fragmentene av et jernbissel (*Ts. 3654 f*), funnet i en mannsgrov i 1934. Graven var markert med en rund steinsetting, som var omtrent 6-7 m i diameter og 0,5 m i høyden. Det ble ikke funnet bein, men et enegget sverd av typen R.498, ei øks som beskrevet hos Gjessing (1934a, pl.XIX), en celt, fragmenter av en stor ljà, rester etter en mulig fil, et fiskesøkke og en knusestein. Sverdet er en av de vanlige formene i merovingertid, og funnet er datert til 700-tallet (Gjessing 1934b, Sjøvold 1974: 44).

Av bislet er en hel ring, samt fragmenter av den andre ringen og bittstangen, bevart. De store ringene har en diameter på 7,5-8 cm og ser ut til å ha rundt tverrsnitt. Bittstangen har firkantet tverrsnitt. De bevarte delene tyder på at den var enkeltleddet og hadde en opprinnelig lengde



Figur 16. *Ts.3654 f* fra Sørfinset. Fragmenter av to bisleringer med rester av bittstangen. Øverst på bildet ses et ringformet fragment av bittstangens midtledd. Den venstre, krokformete enden av fragmentet nederst på bildet danner den andre delen av bittstangens midtledd, mens den andre enden opprinnelig omsluttet en av bisleringene. Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.

på ca. 14-16 cm. De store ringene virker på liknende måte som sidestenger på siden av hestehodet, når rytteren drar i tøylene, og hindrer at bittet dras gjennom hestemunnen. Den firkantete bittstangen gjør bislet middels skarpt (Andersen 1996: 75). Bislet har tidligere blitt klassifisert som type R.570 (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Men på grunn av rundt tverrsnitt på ringene, bør de regnes som en variasjon av Petersens hovedtype, som går tilbake til merovingertid, og som kjennes fra hele landet. Bislene av denne typen, som har store ringer, forekommer hyppigst i Telemark (J. Petersen 1951: 10-11, figur 2).

Ljønes, Bodø kommune¹⁷

I en mansgrav fra Ljønes ble det i 1901 funnet rester etter et hesteskjelett¹⁸. Funnet stammer fra en 10 m lang og 1 m høy gravhaug, som inneholdt fragmenter av et menneskeskjelett, så vel som et komplett våpensett bestående av et sverd av typen R.502, et spyd av typen R.527, en kniv, en skjoldbule, ei skjeggøks av typen R.559, en pil og to bryner (*Ts.1409-1416*). Mens øksa er datert til merovingertid, stammer de andre våpnene

¹⁷ Tidligere Skjerstad kommune.

¹⁸ Hestebeina har ikke fått eget museumsnummer.

fra sen vikingtid, sannsynligvis fra 900-tallet. Øksa antas å stamme fra samme grav som resten av funnene (Nicolaisen 1902, Sjøvold 1974: 56). Informasjon om hestens posisjon, så vel som opplysninger om dyrets alder og kjønn, mangler.

Mjønes, Bodø kommune¹⁹

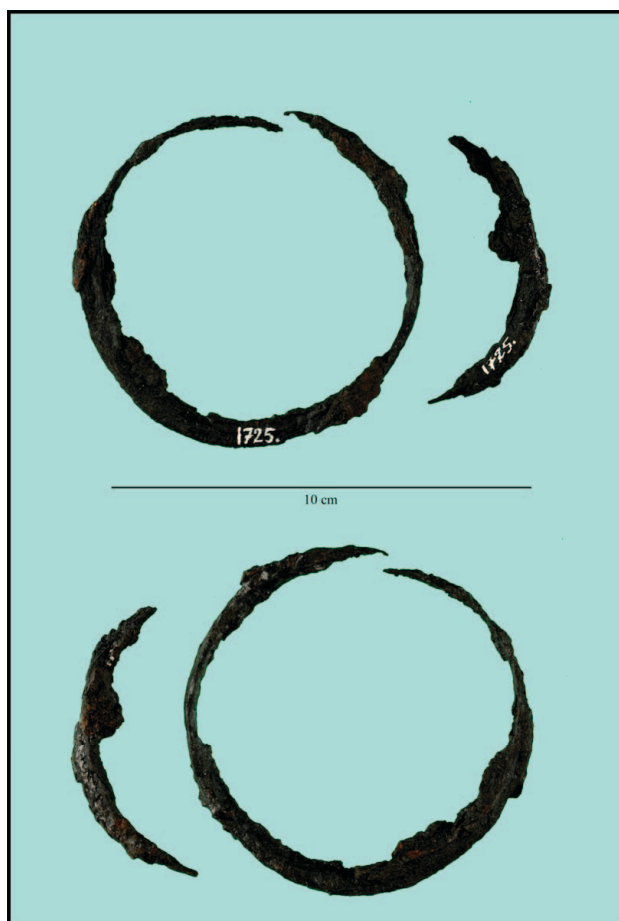
I en gravhaug på Mjønes ble det ved begynnelsen av 1900-tallet funnet rester etter et hesteskjelett, så vel som et menneskeskjelett og et sverd²⁰. Nærmere opplysninger mangler. På gravhaugen ble det i 1903 funnet ei ringnål (Ts.1395) av bronse. Nåla er av typen R.682 og er datert til vikingtid (Nicolaisen 1903, Sjøvold 1974: 57).

Strandå, Bodø kommune²¹

I en gravhaug på Strandå ble det funnet hestebein (Ts.972)²² sammen med bein av menneske, en del klinksaum og et beinredskap (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Av de seks undersøkte gravhaugene på Strandå er én datert til merovingertid, mens tre er datert til vikingtid (Sjøvold 1974: 62-63). Det er derfor rimelig å anta at også denne graven skriver seg fra yngre jernalder. Det kunne ikke fastslås om det dreier seg om en manns- eller kvinnegrav. Hestebeina ble ikke nærmere undersøkt.

Erikstad, Fauske kommune

På Erikstad ble det i 1907 funnet fragmenter av to bisselringer (Ts.1725) i en flatmarksgrav med rikt utstyr til en



Figur 17. Ts. 1725 fra Erikstad. Fragmenter av to store flate bisselringer sett fra for- og baksiden. Foto: Laura Bunse.

¹⁹ Tidligere Skjerstad kommune.

²⁰ Funnene har ikke fått museumsnummer.

²¹ Tidligere Kjerringøy-kommune.

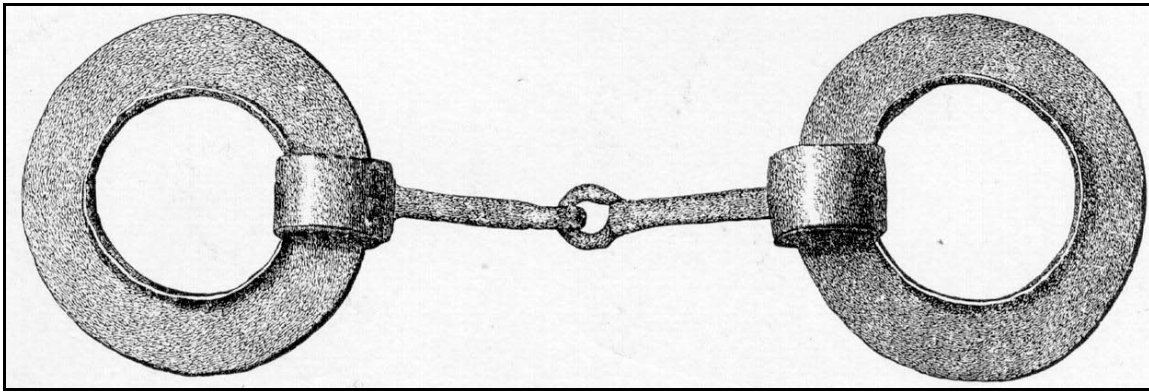
²² Hestebeina har ikke fått eget museumsnummer.

mann. Gravgodset bestod av et enegget sverd av typen R.496, en spydspiss som ligner på typen R.519, en spydspiss av Petersens type E (1919, figur 12), ei kortskaftet øks av typen R.556, en celt, en fil, en kniv og en ljà. Gravinventaret daterer funnet til sen merovingertid og andre halvdel av 700-tallet (Nicolaisen 1907, Sjøvold 1974: 58). De store bisseringene av jern har flatt tverrsnitt og en diameter på 8 cm. Da bittstangen mangler, kan ikke bisseringstypen og virkningen fastslås med sikkerhet.

Fjetterstadholmen, Steigen kommune

På Fjetterstadholmen ble det i 1896 funnet fragmenter av to bisler (*Ts.1154*) sammen med et enegget sverd av typen R.498, ei øks og flere bronsebeslag, antageligvis fra et sverd. Gjenstandene stammer muligens fra flere gravhauger. De er datert til sen merovingertid og 700-tallet (Nicolaisen 1896a, Sjøvold 1974: 64).

Av bislene var både ringene og bittstengene bevart. De mangler i dag, men skal ligne på typen R.572 (figur 18). Det sies at et bisser hadde ringer med rundt tverrsnitt. I så fall er typebetegnelsen R.572 ikke korrekt. Det andre bislet hadde ringer med flatt tverrsnitt. Andre opplysninger mangler. På denne bisseringstypen er ringfestet bredere utformet og hindrer at bislet klyper eller gnager hesten i munnvikene. De store, flate ringene virker på siden av hestehodet, og hindrer at bittet dras gjennom hestemunnen. Den firkantete bittstangen gjør bislet middels skarpt (Andersen 1996: 75). Typen R.572 kjennes ellers fra Østlandet (Andersen 1996: 94). Det har tidligere blitt diskutert om typen R.572 kan dateres til yngre jernalder. Petersen har ikke tatt med type R.572 i sin typologi. Han ser utformingen på denne typen bisler som et utpreget ungt trekk, som ikke skal dateres til yngre jernalder (J. Petersen 1951: 10 og 18). Andersen (1996) derimot, mener at både distribusjon, funnkontekst og utforming av slike bisler, tyder på at det dreier seg om en type fra yngre jernalder (ibid.: 1996: 94). Selv om typebestemmelsen på det ene bislet ikke er korrekt, er det ut fra funnkonteksten ingen tvil om at begge bisler skal dateres til yngre jernalder.



Figur 18. Bissel av typen R.572. Etter O. Rygh ([1885] 1999, figur 572).

Lund, Steigen kommune

På Lund ble det i 1896 funnet fragmenter av et bissel (*Ts.1176*). De stammer fra en gravhaug, hvor de ble funnet sammen med ubrente menneskebein, en ljà, en celt, et knivskaft av bein, to beslag av bein, 16 spillebrikker av hvalbein, så vel som en kleberstein fra ei esse og smieredskaper, deriblant en ambolt, en smietang, en hammer og en fil. Siden det mangler gjenstander som våpen eller smykker som kunne ha gitt en relativ datering, er det vanskelig å datere graven. Den har tidligere blitt plassert i yngre jernalder og vikingtid (Nicolaisen 1896b, Sjøvold 1974: 68).

Av jernbislet var opprinnelig to store ringer og deler av bittstangen bevart. I dag mangler en av ringene. Den bevarte ringen har rundt tverrsnitt og en diameter på 8,5 cm. Store, runde ringer virker på sidene av hestehodet, og gjør hesten lettere å kontrollere i sideretning. De har en lignende effekt som sidestenger, og hindrer at bittet dras gjennom hestemunnen. Ringen på dette bislet er flyttbar, noe som gjør at bittet er mindre stivt i munnen, og kan tilpasse posisjonen når hesten beveger hodet. I tillegg øker flyttbare ringer spyttutsondringen, som er en ønsket effekt. Spytt virker som et glidemiddel, og gjør bislet mer effektivt (Edwards 1990: 44, Andersen 1996: 29-30). Den bevarte delen av bittstangen er 4,5 cm lang, ca. 1 cm tykk, og har rundt tverrsnitt. Det er uklart om stangen var enkelt- eller toleddet, slik at virkningen ikke kan fastslås med sikkerhet. Petersen regner bisler med store ringer og rundt tverrsnitt som en variasjon av hovedtypen, som han mener er et eldre trekk som går tilbake til merovingertid, men som også opptrer i vikingtid. Mens bisler av hovedtypen kjennes fra hele landet, med en konsentrasjon i Sogn og Fjordane, forekommer bisler med store ringer hyppigst i Telemark. Bisler av denne typen har enkeltleddet bittstang (J. Petersen 1951: 12). Det runde tverrsnittet på stangen og de

flyttbare ringene med rundt tverrsnitt gjør bislet mildt, selv om de store ringene også virker på sidene av hestehodet.



Figur 19. *Ts. 1176* fra Lund. En stor bisselfring med del av bittstangen sett fra for- og baksiden. Foto: Laura Bunse.

4.2.3. Ofoten

Fagernes, Narvik kommune

På gården Fagernes ble det i 1974 funnet et bisself (Ts.6701 ar) i en gårdshaug fra vikingtid, middelalder og nyere tid. Bislet stammer fra sjikt 4, og ble funnet i nærheten av et ildsted, hvor det også ble funnet en hestekoformet ringspenne av bronse så vel som bearbeidet bein og horn. Sjikt 4 inneholdt også en del dyrebein, som ikke ble nærmere bestemt. De ulike kulturlagene til gårdshaugen indikerer bosetningsspor fra vikingtid til middelalder og nyere tid (Tromsø Museum 1974).

Bislet er i sterkt korrodert tilstand, men det er likevel forholdsvis godt bevart. De mellomstore ringene har et flatt, svakt avrundet tverrsnitt og en diameter på ca. 5,5 cm.

Den uleddete bittstangen er ca. 9 cm lang og har rundt tverrsnitt. Den ligger roligere i hestemunnen enn en leddet stang, og gjør bislet mildt. Den reduserte fleksibiliteten medfører imidlertid



Figur 20. *Ts.6701 ar* fra Fagernes. Ringbissel med uleddet bittstang. Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.

at hesten produserer mindre spytt, noe som reduserer bislets effektivitet (Andersen 1996: 27-28). Bislet er tilsvarende typen R.566. Den kjennes fra hele landet, men kun i lavt antall bortsett fra Sogn og Fjordane, hvor den har sin største utbredelse (J. Petersen 1951: 14). Både O. Rygh og J. Petersen daterer denne typen til yngre jernalder. Den forekommer hyppigst i vikingtid, og bislet fra Fagernes antas å stamme fra denne perioden (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Siden bislet stammer fra en gårdshaug, ble det muligens brukt til arbeid eller pløying med hest. Dette ville peke mot en datering til sen vikingtid eller tidlig middelalder, da det ble mer vanlig å bruke hesten som trekkdyr. Ildstedet der bislet ble funnet er imidlertid ¹⁴C-datert til 205 – 658 e.Kr., altså til romertid eller folkevandringstid (Nydal 1975²³, recalibrert med CALIB 6.0, Stuiver og Reimer 1993, Reimer et al. 2009). Sjekt 4 bestod av ren skjellsand (Tromsø Museum 1974), noe som skapte gode bevaringsforhold. Bislet må ikke nødvendigvis stamme fra den samme perioden som ildstedet, men jeg mener at dette ikke kan utelukkes. Norges eldste bissel ble funnet i et stolpehull etter et langhus fra førromersk jernalder på Forsand. Det dreier seg om et ringbissel av jern med enkeltleddet bittstang (Løken 1991: 4), og er tilsvarende J. Petersens hovedtype fra yngre jernalder. Muligens går også den enkelte formen på Fagernes-bislet helt tilbake til eldre jernalder. Det ville i så fall være det eldste funnet av hesteutstyr i Nord-Norge, og et av de eldste bislene i landet.

²³ Laboratoriet for Radiologisk Datering, Fysisk Institutt, NTH Trondheim. Laboratoriets referanse: DF 704, T-1948.

Hårvik, Tjeldsund kommune

I en stor gravhaug på Hårvik ble det i 1875 funnet noen hestebein (*Ts.165*). Graven inneholdt også seks bryner, flere synke- eller kljåsteiner, en brent steinkule og to flate, brente steiner, to stykker tre, en trepinne med tilspissete ender, en beinskje, et flatt stykke bein med innrissede sirkler, en syl av horn, fragmenter av randbeslag av messing, en del jernstumper, en jernsaks, fragmenter av to jernkniver, en pilspiss av jern, og ei øks av kleber. Graven er datert til yngre jernalder eller tidlig middelalder (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Ut fra gravens morfologi må det imidlertid antas at funnene skriver seg fra yngre jernalder. Gravinventaret tyder på at det var en mann og en kvinne gravlagt i haugen. Det kan ikke fastslås om hestebeina og bislet var tilknyttet mannen eller kvinnen.

4.2.4. Lofoten & Vesterålen

Borg, Vestvågøy kommune

På høvdingsetet på Borg ble det under utgravingen mellom 1986 og 1989 funnet et beslag fra et hestehodelag (*Ts.8334 p*). Beslaget stammer fra hus I: 1a, som er datert til merovingertid og vikingtid (Johansen og Stamsø Munch 2003: 34-36). Funnet ble gjort i den delen av huset som er tolket som stall eller fjøs. Beslaget er 5,2 x 4,8 cm stort. Det er laget av forgylt bronse, og har en kvadratisk fasong med fire pyramideaktige trinn. Beslaget er dekorert med en liten ”knapp” på toppen, og har en rombisk stempelornamentering langs kanten. Beslaget har trolig vært en del av et praktutstyr. Tydelige slitasjespor indikerer likevel at det ikke bare hadde en dekorerende effekt, men at det også hadde en funksjonell betydning²⁴ ved å holde sammen de ulike reimene til hodelaget. Beslagene ble brukt parvis, og satt ved sidestykkene av hodelaget, rett under ørene på begge sider av hestehodet. De stammer i hovedsak fra tidlig merovingertid, altså slutten av 500-tallet og første halvdel av 600-tallet (Ørsnes 1993: 276-281,



Figur 21. *Ts.8334 p*. Beslag fra Borg. Foto: Olga Kvalheim, Tromsø Museum.

²⁴ Se for øvrig rapport fra rekonstruksjonen i appendiksen for informasjon om beslagets funksjon og posisjon på hestehodelaget.

Stamsø Munch 2003: 242-243). Beslaget lar seg tilordne Ørsnes' type 9D3, variant b, som er en kontinental type²⁵. Tilsvarende eksemplarer kjennes i hovedsak fra tyske graver, men også fra enkelte graver i Ungarn, Italia, og fra Bornholm i Danmark, Gotland i Sverige, og Torgård i Sør-Trøndelag. Totalt kjennes 13 eksemplarer (Ørsnes 1993: 240, figur 37c, Stamsø Munch 2003: 242-243).

Under den samme utgravingen ble det i 1987 også funnet et fragment av et mulig bissel (*Ts.8338 ec*). Det dukket opp i pløyselaget nordvest for hus I: 1, der man har leitet etter oldsaker med metalldetektor. De fleste objektene funnet i pløyselaget, deriblant smykker og våpen, kunne dateres til yngre jernalder. Det antas at de opprinnelig stammer fra hus I: 1, og at deres spredning i området nordvest for huset er et resultat av pløying og jordbruksaktivitet i moderne tid (Arrhenius og Muyingo 2003: 180).

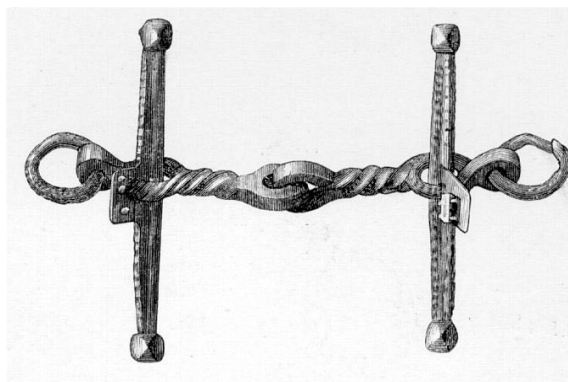


Figur 22. *Ts. 8338 ec* fra Borg. Sidestang til et stangbissel. Foto: Helle Strehle, Moesgård Museum, Danmark.

Bisselfragmentet mangler i dag, men har tidligere blitt konservert og røntgenfotografert. Det dreier seg om en rett jernstang med avrundete ender og en hempe med gjennomgående hull i midten. Stangen er 11,4 cm lang, 1,1 cm bred og 0,9 cm tykk (Arrhenius og Muyingo 2003: 197, table XVII, jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Utforming og størrelse tyder på at det dreier som en sidestang til et stangbissel. De finnes i mange ulike former. O. Rygh ([1885] 1999) delte stangbislene inn i fire typer, mens J. Petersen (1951) regner stangbislene som én type. Ut fra den store formvariasjonen med mange unike eksemplarer,

²⁵ I en tidligere publikasjon ble typen betegnet som C7b (Ørsnes 1966).

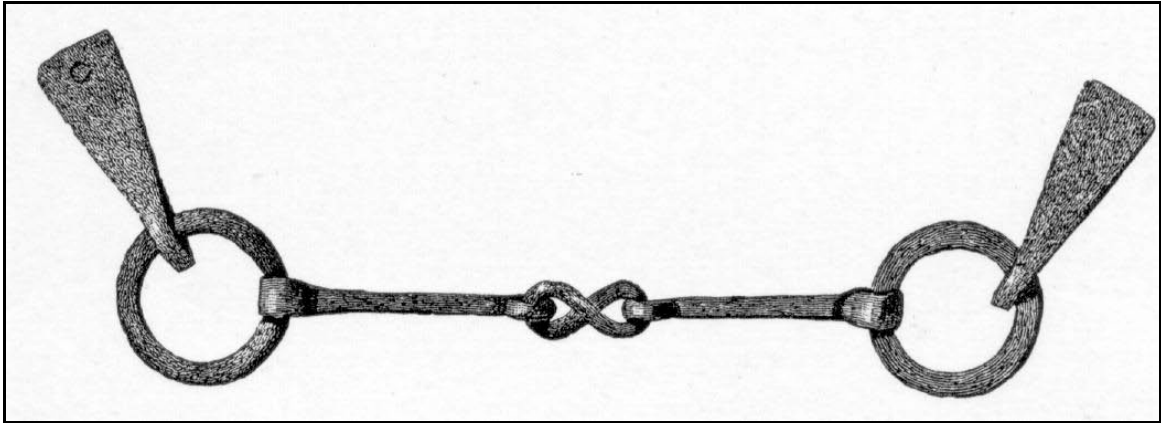
virker dette som en rimelig løsning. Borg-eksemplaret ligner på sidestangen av bissetypen R.575 (Figur 23). Stangbisler forekommer hyppigst i sen vikingtid, men går helt tilbake til merovingertid (J. Petersen 1951: 18-22). Det er rimelig å anta at bislet fra Borg stammer fra yngre jernalder. Bislet kan muligens ha vært en del av det samme hodelaget som beslaget. På Torgård i Sør-Trøndelag ble det funnet et stangbissel (*T.14716 g*) med den samme beslagtypen (*T.14716 h*) som er funnet på Borg (jf. Vitenskapsmuseets tilvektskatalog). Stengene på Torgård-bislet er dekorert med tausjering. På bittstangen fra Borg kunne det ikke påvises noen tilsvarende dekorering.



Figur 23. Stangbissel av typen R.575. Etter O. Rygh ([1885/1999]).

Risøy, Andøy kommune

Fra et gravfelt på Risøy stammer fragmentene av et bissel (*Ts.2973*) og to bisselbeslag (*Ts.2968*). Funnene er gjort i 1922 i gravhaug nr. 7, som var omtrent 7,5 m lang og 1 m høy. Haugen inneholdt et godt bevart mannskjelett og et veldig rikt gravinventar. Utstyret bestod av en spydspiss av Petersens type E (1919, figur 13), en skjoldbule, ei lita øks, to sverd av Petersens type H (1919, figur 79), ei øks av Petersens type E (1919, figur 34), to vekter, en stor slipestein, og to sverd med beinskafte av Petersens type E (1919, figur 64). I tillegg ble det funnet en beinkam, en jernring, to spillebrikker, flere beslag av bein og jern og to bjørnetenner. Til gravinventaret tilhørte også et par tenger, en ambolt, stein fra ei esse, to hamre, et bor, to sakser og en meisel. Graven er datert til tidlig vikingtid og første halvdel av 800-tallet (Nicolaissen 1924, Sjøvold 1974: 111-112).



Figur 24. Bissel av typen R.569 med reimbeslag festet på ringene. Etter O.Rygh ([1885] 1999).

Fragmentene av jernbislet bestod av to reimbeslag og en flat, mellomstor ring med en diameter på 5,5 cm. Beslagene mangler i dag, men skal ha vært tilsvarende R.569 (Figur 24). Også ringen kan tilordnes denne typen. Selv om ikke alle beslagformer ser ut til å være knyttet til bestemte bisseltyper, er slike beslag meget vanlig på den slags bissel (J. Petersen 1951: 25). Det er derfor rimelig å anta at bislet var av typen R.569, som er den nest tallrikeste etter Petersens hovedtype. Den forekommer hyppigst i yngre vikingtid og har sin største utbredelse i Hedmark og Trøndelag, men er nesten ukjent på Vestlandet (J. Petersen 1951: 13). Posisjonen til midtleddet på bittstangen gjør slike bisler middels skarp. Det 8-talls formete midtleddet ligger ikke flatt på hestens tunge, men har en vertikal posisjon, slik at den presser mot hestens tunge og gane når tøylene strammes (Andersen 1996: 72). Fordelen med en toleddet bittstang er dens store fleksibilitet i hestemunnen, som animerer hesten til å leke med bittet. På denne måten produseres det mer spytt, noe som gjør bislet mer effektivt (Andersen 1996: 28).



Figur 25. Ts. 2973 fra Risøy. Flat, mellomstor bisselring. Foto: Laura Bunse.

Bleik, Andøy kommune

I gårdshaugen til jernaldergården på Bleik ble det i årene 1980-1981 funnet tre bein av hest (*Ts.7241 ad*)²⁶. Ett bein stammer fra lag 11, fase I, mens to bein stammer fra lag 10, fase H. Fase I og H anses til å representere tidlig merovingertid (R. Jørgensen 1984: 108, appendix nr.4, nr.11 og nr.12). Knoklene stammer fra voksne individer. Dyrenes kjønn kunne ikke bestemmes (pers. medd. Anne Karin Hufthammer, 30.10.2009).

Myre, Andøy kommune²⁷

På Myre ble det i 1954 funnet fragmenter av flere hesteskjeletter (*Ts.5034*)²⁸ i en grav. Graven ligger innenfor en skipsformet steinsetning, som gjennom tverrekker av mindre stein er delt i seks rom. Steinsetningen er orientert nord-sør. I det sørligste rommet ble det funnet rester etter et menneskeskjelett, to glassperler, to bronseperler, en bronseplate, fragmenter av ei vektskål av bronse, en kniv, og to vevsverd. Skjelettet er bestemt til en voksen mann, mens gravgodset tyder på en kvinnegrav. Det neste rommet inneholdt både menneske- og dyrebein, men ingen oldsaker. Dyrebeina er ikke artsbestemt. I det største rommet ble det funnet et skjelett av en voksen mann. De to påfølgende rommene inneholdt tenner og bein fra hest, så vel som to glassperler, fragmenter av et kniv- eller sverdblade og en bjørnetann. Det ble ikke funnet rester etter menneskeskjeletter i disse rommene. Det nordligste rommet i steinsetningen var tomt. Graven er datert til vikingtid (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog).

Mens skjelettfragmentene fra mennesker ble sendt til Anatomisk Institutt i Oslo²⁹, har ikke hestebeina blitt levert til undersøkelse til verken den naturhistoriske avdelingen på Bergen Museum eller Anatomisk Institutt i Oslo (pers. medd. Anne Karin Hufthammer, 21.10.2009, og Per Holck, 03.12.2009). Siden hestebeina heller ikke befinner seg på Tromsø Museum, ble de muligens ikke tatt med fra funnstedet. Det foreligger verken informasjon om dyrenes posisjon i rommet, eller deres alder og kjønn. Siden det ikke ble funnet rester etter menneskeskjeletter i de to rommene der hestebeina ble funnet, kan det ikke fastslås med sikkerhet at hestene er å betrakte som en del av gravgodset til *ett* bestemt

²⁶ T. 7241 ad er journalført som JS 654 ved de osteologiske samlinger, Bergen Museum.

²⁷ Tidligere Dverberg-kommune.

²⁸ Hestebeina har ikke fått eget museumsnummer.

²⁹ Antropologisk nr. 4693b.

menneske. Hester ble ofte gravlagt i egne gravkammer. De to hesteskjelettene kan derfor være knyttet til mannsgraven i midten av haugen. Men det finnes også en rekke eksempler på egne hestegraver, som ikke i alle tilfeller kan knyttes til en bestemt menneskegrav. Disse stammer som regel fra gravfelt. Det har blitt diskutert om slike hestegraver må betraktes som ”felles” gravgods til hele gravfeltet (Rech 2006: 115-118), eller som egne graver for spesielle dyr (Pétursdóttir 2007: 35, 55-56 og 74). Siden hestene på Myre ble gravlagt i den samme gravhaugen som menneskene, er det rimelig å anta at de er del av gravgodset til ett eller flere mennesker.

I 1957 ble det funnet rester etter ytterligere ett hesteskjelett (*Ts.4466 a-d*)³⁰ i en flatmarksgrav. Graven inneholdt også skjelettfragmenter av menneske og hund. Det mannlige gravgodset består av en spydspiss, ei tverrøks og et skiferbryne. Det finnes ingen opplysninger om hestens posisjon i graven. Siden knoklene ikke ble tatt med fra funnstedet og ikke ble analysert, mangler informasjon om dyrets alder og kjønn. Graven er datert til sen merovingertid (Simonsen 1957, Sjøvold 1974: 124).

4.2.5. Sør-Troms

Hundstad, Kvæfjord kommune

Fra Hundstad på Kveøya ble det på begynnelsen av 1900-tallet levert et komplett gravfunn bestående av fragmenter av et bissel (*Ts.447-448*), så vel som et tveegget sverd av Petersens type A (1919, figur 2), et enegget sverd lik R.498, ei skjeggøks av Petersens type C (1919, figur 32), et spyd, en skjoldbule, to pilspisser, en sigd, en bøylesaks, et bryne, samt en rekke klinknagler fra en båt. Gjenstandene ble oppdaget ved fjerning av en gravrøys. Funnet representerer et rikt mannlige gravinventar og er datert til overgangen fra merovingertid til vikingtid (Arntzen og Sommerseth 2010).

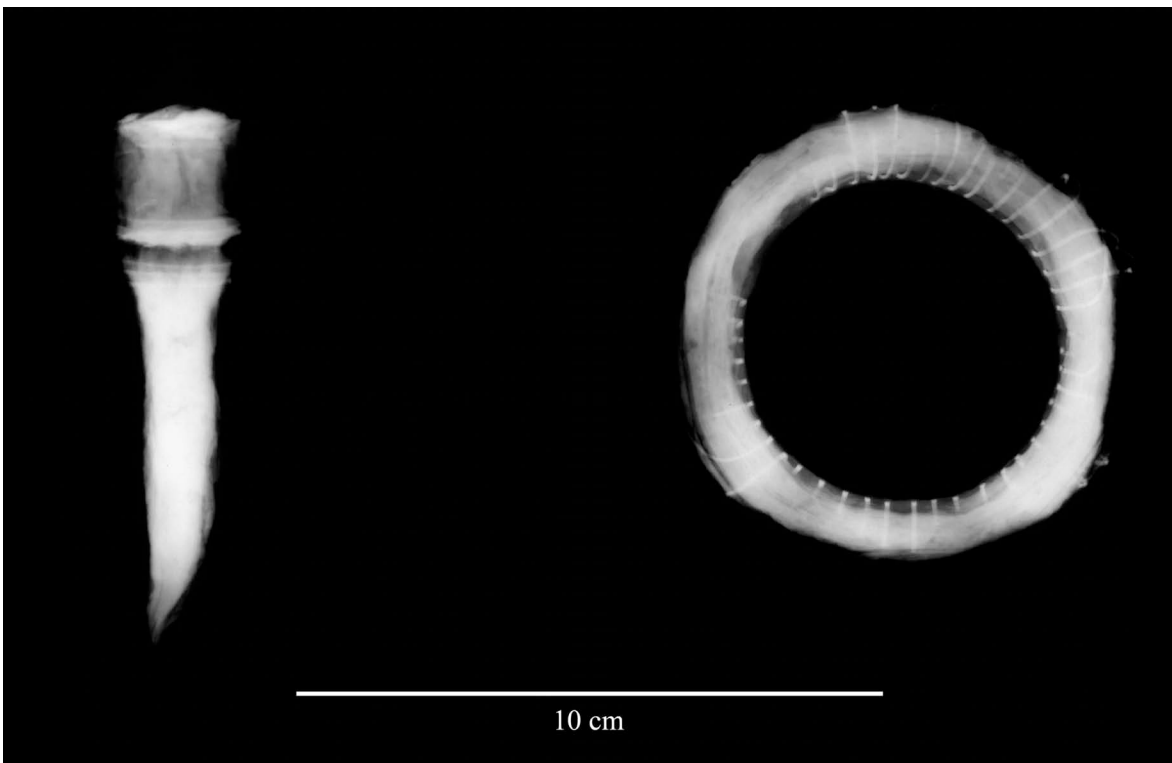
Av bislet er de to ringene og en del av bittstangen bevart. De mellomstore ringene har halvrundt tverrsnitt med flat bakside og hvelvet forside, og har en diameter på 6 cm. Fragmentet av bittstangen er 5 cm langt og ca. 1 cm tykt. Like før stangen løper ut i en krok for å omslutte bisselringen, har den et lite hakk. Stangen har firkantet tverrsnitt, som gjør bislet middels skarpt (Andersen 1996: 75). Både på ringene og enden av bittstangen vises spor etter striper av kobberlegering (pers. medd. Camilla Nordby, feb. 2009), som

³⁰ Hesteskjelettet har ikke fått eget museumsnummer.

indikerer at bislet var dekorert med tausjering. Ved denne teknikken, som også kalles for inkrusterings, dekorerer mørke, metalliske overflater med innlagt gull, sølv, bronse eller messing. På ringene til Hundstad-bislet er dekoreringen fortsatt synlig med det blotte øyet, mens røntgenfotografering (Figur 27) har påvist at denne også finnes på enden av bittstangen. Dekoreringen består av enkelte, korte striper av en kobberlegering, som har blitt applikert enkeltvis på forsida av ringene og stangen. På hver av ringene er det omtrent 45 striper, mens stangen er dekorert på ringfestet og på hver side av det lille hakket ved enden av stangen. En annen form for dekorering som ofte ble brukt i kombinasjon med tausjering, er niello. Niello er en svart masse bestående av et metall, som sølv eller kobber, og et ikke-metallisk element, som regel svovel (Airola 1991: 22-25). Fra Torgård ved Trondheim kjennes et stangbissel (*T.14716 g*) fra merovingertid, som er dekorert med vekslende striper av niello og en kobberlegering. På eksemplaret fra Hundstadneset kan det imidlertid ikke påvises spor etter niello. På grunn av det egenartete tverrsnittet på ringene, og den spesielle dekorasjonen, samsvarer bislet ikke med noen av bisseltypene hos O. Rygh og J. Petersen, dog kjennes lignende eksemplarer fra både Norge og Sverige. I samlingen på Vitenskapsmuseet i Trondheim befinner det seg bisselfragmenter bestående av en ring og et ledd av bittstangen (*T.24194*) som viser rester av en dekorering med gulltråd. Funnomstendighetene er ukjente, men bislets utforming og dekorering peker mot en datering til jernalder. Også to svenske bisler fra Öland og Gotland, som er datert til folkevandringstid (Holmqvist 1951: 113, Abb.57, og 123, Abb.66), viser tausjering på bisselringene. Bittstangen på disse eksemplarene har imidlertid en annen, særegen utforming.



Figur 26. Ts. 447 & 448 fra Hundstadneset. Bisselringer med rester etter dekorering med kobberlegering, og del av bittstang. *Foto: Laura Bunse.*



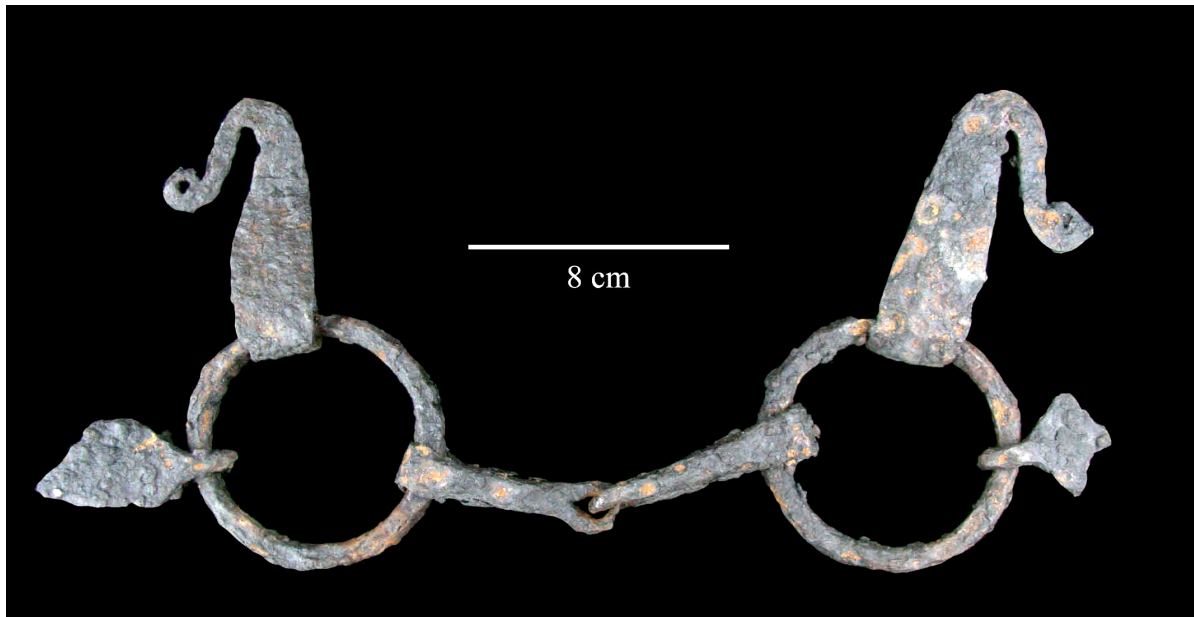
Figur 27. Ts. 447 fra Hundstadneset. På røntgenbildet vises spor av tausjering med kobberstriper. Bittstangen er dekorert på begge sider av det lille hakket og på ringfestet. Ringen har gjennomgående dekorering med unntak av stedet, der den opprinnelig ble omsluttet av ringfestet på bittstangen. *Foto: Camilla Nordby, Kulturhistorisk Laboratorium, Tromsø Museum.*

Haukebø, Harstad kommune

På et gravfelt fra merovinger- og vikingtid på Haukebø ble det i 1939 funnet et jernbissel (Ts. 4156). Bislet ble funnet tett ved grav 9, som inneholdt skjelettresten, ei skjeggøks, en beinkam av typen R.447, et skiferbryne og en enegget jernkniv (Ts. 4125 a-c, 4154 a-c). Området er svært omrotet etter pløying, og det skulle tidligere ha vært enda flere graver der, som ikke ble funnet igjen ved undersøkelsen. Det ble derfor antatt at bislets funnsted kunne være området til en egen grav. Stedet ble registrert som grav 11 (Simonsen 1953).

Bislet er forholdsmessig godt bevart og komplett. De store ringene har rundt tverrsnitt og en diameter på ca. 7,5 cm. Den enkeltleddete bittstangen er 10 cm lang og har firkantet tverrsnitt. ”Nøtteknekkereffekten” av den enkeltleddete stangen og den firkantete fasongen gjør bislet middels skarpt (Andersen 1996: 75). Bislet har to reimbeslag til tøylene. I deres nåværende tilstand har de litt forskjellig størrelse og fasong, som muligens skyldes rustskader. Det ene beslaget (på høyre side, Figur 28) ligner på de trekantformede beslagene som er vist hos J. Petersen (1951: 29, figur 26), og som dateres til vikingtid. På bislet er det også festet to jernkroker. De er skåret ut av en tynn jernplate og bøyd rundt bisselringene. Krokene er ca. 7-8 cm lang og smalner jevnt av utover. Endene i spiralform er bøyd nedover, slik at hodet kan hektes fast i disse. Krokene er veldig fint utformet og tyder på at hodet ikke bestod av grove lærreimer, men kanskje var laget av en finere lærsnor eller et tekstilbånd. Et slikt hodet ville ha en dekorativ effekt, og kan ha vært en del av et praktutstyr. Fra et gravfelt fra vikingtid på Kråkberg i Mora sogn, som er i Dalarna i Sverige, stammer et bissel der hodet trolig var festet på en lignende måte. Det dreier seg om et ringbissel med enkeltleddet bittstang. De to ringene løper ut i kroker, som er bøyd nedover og rullet opp i endene (Serning 1966: 155-156, pl.29, figur 1).

Bislet har tidligere blitt innordnet typen R.570. Likevel har man vært usikker på om bislet stammer fra vikingtid eller middelalder, siden bisselringens størrelse og bisselbeslagene avviker fra R.570 (Simonsen 1953, jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Også bittstangens form avviker fra R.570, og mangler de for denne typen karakteristiske brede avslutningene, der stangen omslutter ringene. Formen på bislet er tilsvarende en variasjon av Petersens hovedtype, med store runde ringer og en enkeltleddet, firkantet bittstang. Hovedtypen kjennes fra både merovingertid og vikingtid (J. Petersen 1951: 10-12). Ifølge Petersen ser ”[...] kraftige firside stenger [...]” ut til å være et yngre trekk som er typisk



Figur 28. *Ts. 4156* fra Haukebø. Ringbissel med enkeltleddet bittstang. Nede på ringene er det festet to mindre reimbeslag til tøylene. Lengre opp på ringene er det festet to jernkroker, der reimene til hodelaget hektes fast i.
Foto: Laura Bunse.

for 1000- og 1100-tallet (J. Petersen 1951: 12), men dette bildet er ikke entydig. Dessuten er den nøyaktige definisjonen på slike stenger uklar. Den markante formen på jernkrokene skiller dette bislet fra de andre norske eksemplarene, og det kan ikke regnes som en hovedtype. Likevel peker både bislets fasong, utformingen på de to små beslagene, og funnkonteksten mot en datering til vikingtid.

På det samme gravfeltet på Haukebø ble det i 1962 funnet ett annet bislet (*Ts.10817 k*). Det stammer fra en 4m lang, 2,80 m bred og 0,7 m høy gravrøys, bygd av store steiner. Røysen var orientert nordøst-sørvest. Graven virker uforstyrret. Mellom steinene ble det funnet enkelte menneskebein. I den vestlige enden ble det funnet en jernpinne. Bislet befant seg i den nordlige halvdel. Selv om skjelettet ikke kunne bestemmes vedrørende alder og kjønn til den døde, har funnet tidligere blitt tolket som en mannsgrav. Den er datert til vikingtid (Simonsen 1962, jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog).

Av bislet er en ring og en del av bittstangen bevart. Det har blitt konserverert, og formen på ringen og bittstangen er godt synlig. Den lille ringen har et flatt tverrsnitt og en diameter på 4,5 cm. Bittstangen er uleddet og har rundt tverrsnitt. Den bevarte delen er 8 cm lang og 0,7 cm bred. Stangen er relativt tynn. Den bevarte enden er bøyd tilbake, og former en krok som omslutter bisseringen. Dette gjør bislet middels skarpt. Den bøyde stangen skjærer



Figur 29. *Ts.10817 k* fra Haukebø. Fragmenter av et bissel med uleddet, bøyd bittstang og flat ring, sett fra for- og baksiden. Foto: Laura Bunse.

inn i hestens munnviker når tøylene strammes, og den rette stangen gir ikke plass til hestens tunge. Bisselformen med bøyde ender på stangen har ingen paralleller i det norske materialet (J. Petersen 1951, O. Rygh [1885] 1999), og er sannsynligvis av østlig opprinnelse. Det finnes fem tilsvarende eksemplarer, som er funnet i sørvestfinske graver fra jernalderen (Kivikoski 1973: 128 og Abb. 1001).

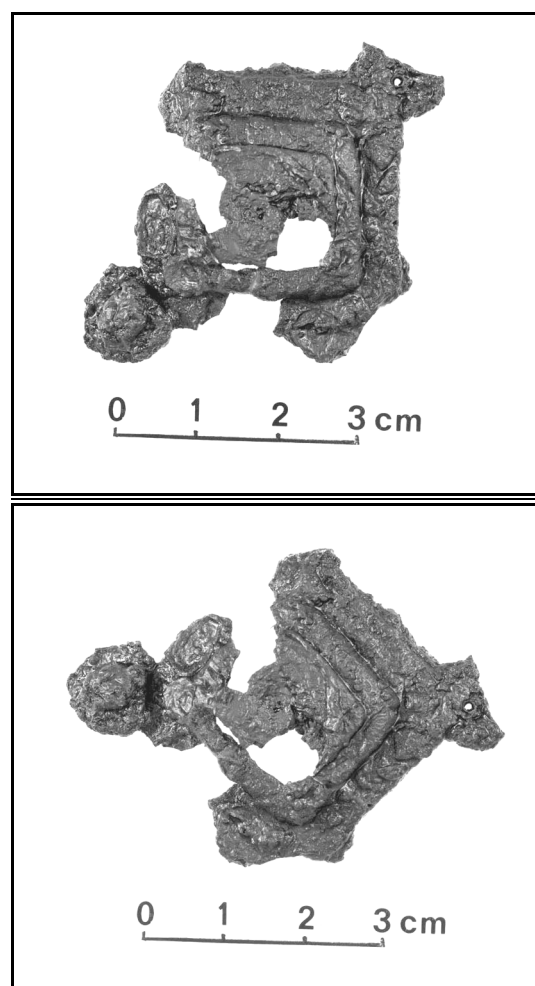
Kasfjord, Harstad kommune

I en gravhaug på gården Kasfjord ble det funnet to bisselringer (*Ts.1556*) og fragmenter av et sverd fra yngre jernalder (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Nærmere opplysninger mangler. De to store ringene har en diameter på 7,5 cm og et flatt, litt tykt tverrsnitt. Den ene ringen er litt kraftigere enn den andre. Bittstangen er ikke bevart, slik at bisseltypen ikke kan bestemmes.

Ytre Elgsnes, Harstad kommune

På Ytre Elgsnes ble det i 1975 funnet et reimbeslag, som antas å stamme fra et hestehodelag (Ts.6743 a). Beslaget stammer fra en branngrav, der det også ble funnet brente menneskebein, deler av et bryne, brent flint og noen jernbiter, hvorav ingen kunne bestemmes som en del av hodelaget (Reymert 1975b, jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Det kunne ikke fastslås om det dreier seg om en manns- eller kvinnegrav. Bryner kjennes i hovedsak fra mannsgraver (J. Petersen 1951: 251), og også hesteutstyr forekommer hyppigere i mannsgraver (Müller-Wille 1972), men sikre indikasjoner mangler. Graven er datert til jernalder (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog), men ut fra beslagets form er det sannsynlig at graven skriver seg fra yngre jernalder.

På grunn av varmpåvirkningen er beslaget kun delvis bevart. Beslaget har kvadratisk fasong og er ca. 3,2 cm x 3,5 cm stort. Med sine to pyramideaktige trinn ligner det på Borg-beslaget. Andre dekoreringer er, muligens på grunn av bevaringstilstanden, ikke synlige. I to av hjørnene, som ligger diagonalt fra hverandre, har beslaget runde avslutninger med hull til nagler. I en av dem er rester av naglen bevart. Det er uklart om det var tilsvarende avslutninger på de to andre hjørnene, eller om de er brukket. I et av hjørnene ser beslaget ut til å fortsette, men fasongen er ujevn og uten synlig struktur. Dekoreringer er ikke synlige. Siden beslaget stammer fra en branngrav kan mangler ved bestemmelsen muligens henge sammen med varmpåvirkning. Det er rimelig å anta at beslaget er av samme type som eksemplaret fra Borg, og at det kan tilordnes typen 9D3, variant b (Ørsnes 1993:



Figur 30. Ts. 6743 a fra Ytre Elgsnes. Kryssrembeslag fra et hestehodelag. På det øverste bildet ses rester av klinknaglen i beslagets venstre hjørne. Foto: Tromsø Museum.

240, figur 37c). Dog er beslaget fra Ytre Elgnes av jern, og dekoreringen ser ut til å være mindre praktfull enn på eksemplaret fra Borg.

Breivik på Bjarkøy, Bjarkøy kommune

I Breivik ble det i 1868 det funnet en bisselring (C.5503 c) og en rekke andre oldsaker i flat mark nært sjøen. Området var overpløyd, og gjenstandene stammer antagelig fra flere graver. Til funnene hører ett enegget og to tveeggete sverd, tre tveeggete spydspisser, tre skjeggøkser av Petersens type C (1919, figur 32), ei øks av ubestembar type og fragmenter av ytterligere tre økser, to celter, flere kniver, fragmenter av minst åtte bryner, en ambolt, filfragmenter, et ljåblad, flere jernfragmenter og to skålformete bronsespenner av typen R.648. Det ble også funnet en hodeskalle fra et menneske, som dog ikke ble returnert. Gjenstandene peker mot en datering til tidlig vikingtid og 900-tallet. (Sjøvold 1974: 147, jf. Oldsaksamlingens hovedkatalog). Den store bisselringen har en diameter på 7,5 cm og et rundt tverrsnitt (pers. medd. Ingrid Landmark 16.03.2010).

Tromsneset på Bjarkøy, Bjarkøy kommune

I 1953 ble det funnet et bisset (Ts.5055 d)³¹ i en gravhaug på Tromsneset. Bislet stammer fra haug Xb som er orientert nord-syd, og som er markert med en rektangulær steinramme med en lengde på 2,4 m og en bredde på 1,5 m. Bislet er det eneste funnet fra denne graven. Basert på funnsituasjonen i 1953, er haug Xb tolket som en mulig hestegrav, som kan ha tilhørt en menneskegrav i haug XI. Denne haugen er markert med en steinkrets med en diameter på 7,7 m. Denne omslutter en mindre steinkrets med en diameter på 1,2 m. I graven er det ikke funnet oldsaker (Lund 1953). Det bør imidlertid tas hensyn til at flere hauger på Tromsneset har blitt utgravd tidligere, noe som kan ha gitt et forvrengt bilde av gravenes karakter og relasjon til hverandre. Alle daterbare funn fra de andre gravene stammer fra vikingtid (Sjøvold 1974: 146), og det er derfor rimelig å anta at også haug Xb skriver seg fra denne perioden.

Krøttøy i Sand, Bjarkøy kommune³²

På Krøttøy i Sand ble det i 1903 funnet flere tenner fra hest (Ts.71-72) og et mulig seletøybeslag (Ts.74). Funnene stammer fra en gravhaug som også inneholdt tenner fra

³¹ Siden jeg fikk vite om dette funnet på et sent tidspunkt, inngår ikke dette bislet i analysen.

³² Tidligere Sand kommune

svin, et utskåret flatt stykke bein, fragmenter av en mulig beinkam, og et handsneldehjul av bein. Graven er datert til yngre jernalder (jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Funnene indikerer at det var en kvinne gravlagt i haugen. Dyretennene kan ha hatt en amulettfunksjon (jf. Oexle 1984: 144). Ett beinfragment har tidligere blitt tolket som et mulig seletøybeslag. Det har svakt buet fasong, og er dekorert med innrissede linjer og små sirkler. Det er derfor mer sannsynlig at det dreier seg om et stykke fra ytterligere en beinkam.

4.3. Oppsummering

4.3.1. Distribusjon

Det nordnorske hestematerialet er spredt distribuert langs kysten av Nordland og Sør-Troms, som det går fram av kartet i begynnelsen av kapitlet (Figur 6). I grenseområdet mellom de to fylkene, markerer en bred horisontal spredning av funn den nordlige grensen for forekomsten av hestematerialet i en norrøn kontekst. Funnene skriver seg fra området som fremhever seg som det primære bosetningsområdet til den norrøne befolkningen i yngre jernalder. På kartet vises også det eneste funnet av hestebein fra en samisk urgrav, på Mortensnes i Nesseby kommune, Finnmark (*Ts.6452 b*). Som jeg vil diskutere i kapittel 5, kan den store avstanden mellom det norrøne materialet og funnet fra Mortensnes tyde på at hesten har blitt introdusert for samene østfra.

4.3.2. Datering

De første sikre daterbare funnet av hestemateriale fra Nord-Norge stammer fra merovingertid. Hestebeina fra Bleik (*Ts.7241 ad*), og beslagene fra Borg (*Ts.8334 p*) og Ytre Elgsnes (*Ts.6743 a*), er sannsynligvis de tidligste funnene. En del funn har bare kunnet bli grovdatert til yngre jernalder, men generelt ser antallet hesteutstyr ut til å øke mot sen merovingertid, mens de fleste funn av både hesteutstyr og hestebein skriver seg fra vikingtid. Funnene ser ut til å være jevnt fordelt over begge faser av denne perioden, men siden en del funn kun er grovdatert til vikingtid, kan antallet ha vært litt høyere i enten den tidlige eller den sene fasen. Det er påfallende at det kun er få funn som ser ut til å skrive seg fra overgangsfasen mellom sen vikingtid og tidlig middelalder. Kristningen har antagelig medført en brå endring i skikken med å legge hest og hesteutstyr i graver. Hesten mistet sin symbolske funksjon, og det tok en stund til hesten for alvor ble etablert som

vanlig arbeidsdyr. Det finnes ingen nevneverdig økning i funn av hesteutstyr eller hestebein fra gårdshauger i tidlig middelalder (jf. Tromsø Museums og Vitenskapsmuseets tilvekstkataloger), som trolig henger sammen med at hestens betydning som bruksdyr økte gradvis³³ (Myre og Øye 2002).

Datering	Hesteutstyr ³⁴	Hestebein	Totalt antall funn
Tidlig merovingertid	2	1	3
Merovingertid	1	1	2
Sen merovingertid	5	1	6
Tidlig vikingtid	5	0	5
Vikingtid	6	2	8
Sen vikingtid	2	3	5
Yngre jernalder	3	3	6
Totalt antall funn	24	11	35

Tabell 1. Oppsummering av funnmaterialet fordelt på typer og datering.

4.3.3. Hesteutstyr

Fra nordnorsk jernalder kjennes totalt 24 bisler³⁵, hvorav seks mangler i dag, så vel som to bisselbeslag, to reimbeslag og tre virvler knyttet til bruk av hest (Tabell 2, s. 107). Med 19 eksemplarer er ringbisler den dominerende formen (Tabell 3, s. 108). Det eneste påviste stangbislet stammer fra Borg i Lofoten (Figur 22). Når det gjelder bislene fra Horstad (Figur 8) og Ytre Kvarøy (Figur 13) i Helgeland, er det uklart om sidestykkene bestod av ringer eller stenger. Til tross for det lave antallet bisler, er materialet preget av en relativt stor formvariasjon. Bislenes utforming er ofte enkel, men samtidig teknisk gjennomtenkt.

³³ Det kjennes kun fem bisler som sannsynligvis dateres til middelalder (*Ts.11265 q, Ts.6100 h, Ts.6315 c, Ts.6303 yc og Ts.10367e*). Hestesko (*T.20748-199, Ts.8515, Ts.9956 i, T.20947-42,-55, -74, -76,-149, Ts.4636, Ts.12067-131 og -132*) og hestekosøm (*T.20891-207, T.20748-183*) forekommer ikke før i sen middelalder/nyere tid. Sporer (*T.23920-5, Ts.2670*) og stighbøyler (*Ts.5994*) er helt ukjent i nordnorsk jernalder, og er også i middelalder og nyere tid sjeldne funn. Antallet hestebein ser heller ikke ut til å øke i vesentlig grad. Ved de få funnene dreier det seg i hovedsak om mulige hestetenner (*Ts.10686 ec, Ts.10085 bp og bq, Ts.5035 m, Ts.5243 h, Ts.10096 r, Ts.11274 w, Ts.6070 b, Ts.11136 z, T.18572 b*).

³⁴ Flere funn av hesteutstyr fra samme grav regnes som ett funn.

³⁵ *Ts.6513 gq, Ts.642, Ts.983, Ts.11179-9, Ts.11179-15 og Ts.1009* har tidligere blitt tolket som mulige bisler (Sjøvold 1974: 301, jf. Tromsø Museums tilvekstkatalog). Ut fra gjenstandenes form mener jeg imidlertid at disse gjenstandene ikke var knyttet til bruk av hest. Ved *T.18949 a* er dateringen usikker. Den er derfor ikke tatt med i analysen. I tillegg er den del gjenstander av reinhorn omtalt som "bisselstenger" (*Ts.7794, Ts.5168 a, Ts.7846 c, Ts.7782, Ts.6652 d, Ts.5701 s, Ts.4723 a-b*). Disse er imidlertid ikke utstyret til hest, men tilhører trolig seletøyet til rein (jf. Popov 1966).

Bisselringene er som regel mellomstor til stor. Kun et bissel fra Haukebø i Sør-Troms har små ringer (*Ts.10817 k*, Figur 29). Både runde og flate ringer er vanlige. Bislet fra Hundstad i Sør-Troms (Figur 26) er det eneste eksemplaret med halvrunde ringer, og er samtidig det eneste bislet som er dekorert med tausjering på ringene og bittstangen. På ringene til bislet fra Risøy i Vesterålen (Figur 24) og et bissel fra Haukebø (*Ts.4156*, Figur 28) var det festet beslag. Eksemplaret fra Haukebø har i tillegg to jernkroker der hodelaget var heftet fast.

Bittstengene er ofte ikke bevart, eller bare fragmentarisk bevart. Kun i få tilfeller kunne stengenes indre lengde, som kan gi opplysninger om hestens størrelse, bestemmes. Bislet fra Fagernes i Ofoten (Figur 20) har med 9 cm det korteste bittet, mens eksemplaret fra Ytre Kvarøy (Figur 13) har den lengste stangen på 13,5 cm. De fleste bislene synes å ha hatt firkantet bittstang med en middels skarp effekt på hesten. Men også stenger med rundt tverrsnitt og en mild virkning, ser ut til å ha vært vanlig. De fleste stengene ser ut til å ha vært enkeltleddet. Bislet fra Fagernes (Figur 20) og et bissel fra Haukebø (*Ts.10817 k*, Figur 29) har uleddet bittstang og er veldig milde. Bislet fra Risøy (Figur 24), som mangler i dag, har hatt en toleddet stang. Midtleddet hadde en vertikal posisjon, som i kombinasjon med det firkantete tverrsnittet på bittstangen, har gjort bislet til det antagelig skarpeste eksemplaret i det nordnorske materialet. Det bør også tas hensyn til at konstruksjonen av hodelaget og måten det var forbundet med bislet, kan ha økt virkningen på hesten (kapittel 2.2. og 2.4.).

Bislene er ofte kun fragmentarisk bevart, noe som gjør det vanskelig å se korrelasjoner mellom de ulike kjennetegnene. Generelt er flate ringer gjerne av mellomstor størrelse, og ser ut til å forekomme hyppigst i kombinasjon med firkantete bittstenger, mens runde ringer ofte er store og gjerne opptrer med runde bittstenger. Dette bildet er imidlertid ikke entydig, og de forskjellige formene på ringene ser ikke ut til å være knyttet til en bestemt type bittstang (jf. J. Petersen 1951, Meling 2000).

Totalt kunne syv bisler typebestemmes³⁶. Ett av bislene fra Trælnes i Helgeland (*T.14309 c*, Figur 10) lar seg tilordne Petersens hovedtype, mens eksemplarene fra Sørfinset (Figur 16) og Lund (Figur 19) i Salten, er variasjoner av denne hovedtypen. Bislet fra Fagernes

³⁶ Det må forbli usikkert om typebetegnelsen av bissel *Ts.1154* fra Fjetterstadholmen er korrekt (Figur 18).

(Figur 20) er tilsvarende R.566, mens eksemplaret fra Risøy (Figur 24) lar seg tilordne R.569. Ett av bislene fra Haukebø (*Ts.10817 k*, Figur 29) har paralleller i en type som kjennes fra sørvestfinske jernaldergraver (Kivikoski 1973: 128 og Abb. 1001). De to beslagene fra Borg (Figur 21) og Ytre Elgnes i Sør-Troms (Figur 30) representerer med stor sannsynlighet den samme beslagformen, som er tilsvarende type 9D3, variant b (Ørsnes 1993: 240, figur 37c).

Bislene stammer i hovedsak fra mannsgraver, hvor de ble deponert sammen med våpen, og i enkelte tilfeller også med smie- eller jordbruksredskaper. I flere tilfeller forekommer hesteutstyr i båtgraver, deriblant også i en av gravene på Trælnes. Denne båtgraven er samtidig den eneste sikre kvinnegraven med et bislet. Når det gjelder de få gravene der både en mann og en kvinne har blitt gravlagt, kunne det ikke fastslås om bislet har vært del av gravgodset til mannen eller kvinnen. Bortsett fra ett unntak stammer hestematerialet fra skjelettgraver. Beslaget fra Ytre Elgnes er det eneste funnet fra en branngrav. Bislet fra Fagernes er det eneste funnet av hesteutstyr fra en gårdshaug, mens beslaget fra Borg er det eneste funnet fra en hustuft. Med stor sannsynlighet stammer også bislet fra Borg opprinnelig fra samme hustuft.

4.3.4. Hestebein

I likhet med hesteutstyret stammer også de 11 funnene av hestebein og -tenner³⁷ i hovedsak fra graver. I flere tilfeller var gravinventaret sammensatt av både mannlig og kvinnelig utstyr, slik at det ikke kunne fastslås om hestebeina ble gravlagt sammen med mannen eller kvinnen, eller om de muligens må betraktes som felles gravgods. Noen graver inneholdt ikke noe kjønns spesifikt gravgods, og det må forbli usikkert om det dreier seg om manns- eller kvinnegraver. I de få sikre mannsgravene er hestebeina deponert sammen med våpen, og på Nesna på Helgeland også med en båt. På Krøttøy i Sør-Troms ble en kvinne gravlagt med hestetenner. På Ytre Kvarøy på Helgeland ble hestebeina deponert sammen med hesteutstyret. Hesten ble som regel gravlagt sammen med den døde. På Myre i Vesterålen er det funnet rester etter gravgods og hesteknokler i et eget rom i en større grav, der det ikke ble funnet menneskebein. En av gravene på Prestegården på Tromsneset i Sør-Troms inneholdt kun et bislet, og er tolket som en egen hestegrav i tilknytning til en

³⁷ Ved *T.2025 d*, *Ts.6511 bc*, og en rekke hestebein funnet i gårdshaugen på Haug i Hadsel (uten museumsnr.) er dateringen usikker. De er derfor ikke tatt med i analysen.

menneskegrav i umiddelbar nærhet. Funnene indikerer at hestebeina i gravene ble behandlet på ulik måte, og at det ikke fantes faste regler for hvordan hestene ble nedlagt. I enkelte graver har trolig hele dyret blitt lagt ned, mens andre synes å inneholde bare kroppsdelar eller tenner fra hest. Det finnes ingen opplysninger om hestens posisjon i gravene. Hestebeina fra Bleik i Vesterålen er de eneste funnene fra en gårdshaug. Av totalt 11 funn av hestebein, ble to nærmere undersøkt. Knoklene fra Bleik stammer fra voksne individer, men kjønnen kunne ikke bestemmes. Hesteskjellettet fra Nesna stammer også fra et voksent individ, sannsynligvis en hingst. I det følgende kapitlet vil jeg se nærmere på hestematerialets funnkontekst, og hva den kan indikere om hestens betydning i det nordnorske samfunnet i yngre jernalder.

KAPITTEL 5: HESTENS OG HESTEUTSTYRETS BETYDNING I NORDNORSK YNGRE JERNALDER

Med utgangspunkt i de forrige kapitlene vil jeg i dette kapitlet diskutere hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder. Teksten er delt opp i flere underkapitler, hvor jeg vil belyse de ulike rollene hesten kan ha hatt i jernaldersamfunnet. Jeg vil begynne med en kort oversikt over det nordnorske hestematerialets karakter i forhold til funn fra andre deler av det norrøne og germanske området. Deretter vil jeg først se på hvilke bruksområder hesten kan ha hatt, for så å gå inn på hestens ideologiske og sosiale betydning og dens rolle i mytologi og kult. Til slutt vil jeg se på relasjonen mellom de norrøne og samiske forestillingene knyttet til hest, og hvilken rolle hesten kan ha spilt i møtet mellom de to kulturene. Jeg gjør oppmerksom på at denne tematiske inndelingen kun er et analytisk grep. Det er mye som tyder på at hesten har hatt en mangesidig betydning, og at dyrets ulike roller i fortidens realitet har vært sterkt sammenbundet.

5.1. Det nordnorske hestematerialet sett i relasjon til funn fra andre deler av det norrøne og germanske området

Det nordnorske hestematerialet fra yngre jernalder stammer i hovedsak fra graver, og viser en rekke paralleller til andre funn fra det norrøne og germanske området. Dette gjelder også hvordan hest og hesteutstyr ble deponert i gravene. Det fantes tilsynelatende ingen faste regler for hvordan hester skulle ofres eller legges i gravene (jf. kapittel 4.3.4.), og Nord-Norge viser her den samme variasjonen som på Vestlandet og andre steder i Skandinavia og Vest-Europa (jf. Meling 2000: 71). Variasjonen som finnes blant de ulike redskapstypene som er knyttet til bruk av hest, er ikke like stor i det nordnorske materialet, som for eksempel i gravfunnene fra Østlandet. Det bør imidlertid tas hensyn til at distribusjonen av de enkelte delene av hesteutstyr er preget av stor variasjon (jf. J. Petersen 1951), og også i merovingertidsgravene på Vestlandet er det nesten utelukkende funnet bisler, mens andre deler av hesteutstyret mangler. I likhet med hva som fremkom gjennom Melings (2000) analyse av de vestlandske funnene, viser min gjennomgang av de nordnorske gravene at de som regel kun har inneholdt ett bisel. Bislenes utforming viser en rekke likhetstrekk med funn fra andre områder. Som det går fram av det foregående kapitlet, er de fleste av de nordnorske bislene ringbisler. Bittstangen er ofte fragmentert, og

den er i de fleste tilfellene enkeltleddet. De fleste eksemplarene der typen kunne bestemmes, tilsvarer Petersens hovedtype. Denne bisselformen er den mest tallrike i hele yngre jernalder, og kun i Hedmark og Trøndelag er andre typer vanlige (J. Petersen 1951: 10). Enkle ringbisler er dessuten den vanligste formen i materialet fra Uppland, Gotland og Bornholm, og de dominerer også i det kontinentale materialet (Nerman 1969 og 1975, L. Jørgensen 1990, Oexle 1992, Sundkvist 2001). Bislet fra Hundstadneset i Sør-Troms har paralleller i to eksemplarer fra Öland og Gotland, mens ett av bislene (*Ts.10817 k*) fra Haukebø i Sør-Troms, er av en finsk type. Beslaget fra Borg i Lofoten, og sannsynligvis også eksemplaret fra Ytre Elgsnes i Sør-Troms, er av en type som i hovedsak forekommer på kontinentet, men som også er spredt i et mindre antall over hele Skandinavia (jf. kapittel 4.2.). Stangbisler er generelt sjeldnere. Fra Norge kjennes kun 46 eksemplarer fra yngre jernalder, hvorav mesteparten stammer fra Østlandet og Trøndelag. Fra Vestlandet kjennes kun få eksemplarer (J. Petersen 1951: 18 og 22). Stigbøyer og sporer er konsentrert rundt Østlandsområdet, mens rangler forekommer hyppigst i Telemark og Trøndelag. Andre funn av ride- og kjøretøy er generelt sjeldne og forekommer relativt spredt (J. Petersen 1951).

Det nordnorske hestematerialet ligner særlig på funn som er gjort på Vestlandet. Materialet har også en rekke likhetstrekk med funn fra andre områder, noe som vitner om vidstrakte kontakter. Det har blitt fremsatt en rekke tolkninger om hestens rolle i yngre jernalder i de sørligere delene av det norrøne området, og mye tyder på at den kan ha hatt en lignende betydning i det nordnorske samfunnet.

5.2. Kun et arbeidsdyr i jordbruket? Hestens bruksområder

5.2.1. Pløying

Som beskrevet i kapittel 2.5., har det i den nordnorske forskningen lenge vært en rådende oppfatning at hesten i yngre jernalder primært var et arbeidsdyr i jordbruket (Sjøvold 1974, R. Jørgensen 1984). Beskrivelsen av pløying med hest i *Ottars beretning* har nok tjent som inspirasjon og støtte for denne tolkningen, selv om tekstens informasjonsverdi, både for arkeologisk forskning generelt, og for dens troverdighet i sammenheng med hestens bruk, er omstridt (Reymert 1975a, Storli 2006: 21-37, Bately 2007, Valtonen 2008). Riktignok har *Ottars beretning*, som et dokument fra og om fortida, potensial til å bidra med relevant informasjon om nordnorsk jernalder. Dette krever imidlertid en kildekritisk vurdering som

tar hensyn til beretningens egen fortidige kontekst. Det er imidlertid vanskelig å rekonstruere konteksten rundt *Ottars beretning*. Både dateringen, tilblivelsen, forfatterskapet, og antallet og identiteten til de som skrev beretningen ned, er forbundet med usikkerhet. Dette gjør det vanskelig å vurdere hvilke motiver som ligger bak beretningens fortelling og nedtegnelse, og det vanskeliggjør også vurderingen av hvorvidt teksten og dens innhold har blitt manipulert eller stilistisk bearbeidet. Oversettelsen, og eventuelle kommunikasjonsproblemer knyttet til den, samt mulige forandringer av den opprinnelige beretningen, kan skape feilkilder. Bruk av Ottars beretning som informasjonskilde krever derfor en grundig kildekritisk vurdering (Bately 2007: 21-27 og 32-37, Valtonen 2008: 261-298).

I hestematerialet fra nordnorsk yngre jernalder finnes det ingen direkte belegg for pløying med hest. De fleste funn skriver seg fra graver, og materialet er sammensatt av bisler, reimbeslag til hodelag og jernvirvler (jf. kapittel 4.3.3. og Tabell 2, s. 107). Bissel og hodelag trengs uansett hva hesten skal brukes til, mens virvlenes funksjon er usikker. Generelt anses bogtresele og hestesko som obligatorisk utstyr for effektiv bruk av hesten som trekkdyr. Siden det ikke er funnet rester etter slike i Nord-Norge, er det vanskelig å si hvorvidt det fantes et brukbart seletøy til hest, som var egnet til å trekke tung last. I en grav fra tidlig vikingtid på Eidem i Helgeland, er det funnet et bissel og et plogjern. Funnet kan tyde på en forbindelse mellom hestens bruk og pløying. Som nevnt i kapittel 3.5. finnes det indikasjoner på at man har benyttet seg av trekkdyr i jordbruket, men det må antas at oxen ble brukt til dette formålet. Pollendiagrammene viser riktignok en kraftig jordbrukseksponering i tidlig vikingtid, som muligens skyldes nye og mer effektive metoder til jordbearbeiding. Men uten egnet seletøy kan ikke hesten ha bidratt til en slik effektivisering. Som diskutert i kapittel 3.5., ser det ut til at det nordnorske jordbruket i yngre jernalder først og fremst var et hakkebruk. Både celter, sigd- og ljåblader er dels funnet i graver som også inneholdt hesteutstyr (jf. kapittel 4.2.), men disse redskapene står på ingen måte i direkte sammenheng med bruk av hest.

Heller ikke de få funnene fra gårdshauger og hustuffer, bestående av hestebein fra Bleik i Vesterålen, et beslag og et bissel fra Borg i Lofoten, samt et bissel fra Fagernes i Ofoten, ser ut til å stå i sammenheng med hestens bruk foran plogen. Også her mangler det funn av

annet utstyr som entydig kan indikere pløying med hest. Beslaget fra Borg har trolig vært del av et praktutstyr, og det er lite sannsynlig at slikt utstyr ble brukt til jordbruksarbeid.

På grunnlag av bislenes utforming (jf. kapittel 4.2. og 4.3.3., Tabell 3, s. 108), kan det være vanskelig å trekke entydige slutninger om hestens bruk. Både kjøring og pløying med hest krever bruk av lange tøyler. Disse svekker signalene som sendes fra kuskens hand, over tøylenes til hestemunnen. For å kompensere mot dette, brukes fortrinnsvis skarpe bisler, gjerne med sidestenger, til arbeid med lange tøyler. Sidestenger hindrer at bittet dras gjennom munnen, samtidig som de virker på sidene av hestehodet. Bislet ligger roligere i hestemunnen og gir tydeligere signaler. Dermed reduseres hestens mulighet for ”feiltolkning” av kommandoer fra kusken (Andersen 1996: 21-22). Med unntak av bislet fra Borg, som er et stangbissel, er alle nordnorske bisler ringbisler med mild til middels skarp effekt (Tabell 3, s. 108). Enkelte av de nordnorske bislene har store ringer, som antas å ha samme effekt som sidestenger, særlig når de har flatt tverrsnitt (Andersen 1996: 30). Slike bisler *kan* brukes til arbeid med lange tøyler. Likevel representerer de nordnorske eksemplarene ikke optimale kjørebisler i dagens forstand.

I det nordnorske materialet fra yngre jernalder finnes det altså ingen direkte belegg for pløying med hest. At *Ottars beretning* nevner hesten som trekkdyr i jordbruket, kan ha mange årsaker. Motivene og omstendighetene bak dens fortelling og nedtegnelse har trolig påvirket tekstens innhold, slik at opplysningene som beretningen gir ikke nødvendigvis kan overføres til faktiske forhold. Det kan likevel ikke avvises at hesten har tjent som trekkdyr, slik det er beskrevet i *Ottars beretning*.

Som diskutert i kapittel 3.2., har jordbruket antagelig vært en relativt ustabil ressurs, og av mindre ernæringsmessig betydning for gårdsøkonomien og kostholdet enn fehold og fiske. Likevel kan tilgang på jord ha kommunisert status og sosial rang, samtidig som åkerdrift kan ha markert kulturell tilhørighet. Korn ble brukt til brygging av øl og mjød, som inngikk i kultiske handlinger som eksempelvis blotet. Som jeg vil diskutere senere, ser også hesten ut til å ha symbolisert status og kulturell identitet, samtidig som den kan ha spilt en viktig rolle i kultiske handlinger knyttet til fertilitetskulten, som seid og blot. Fra et slikt perspektiv kan pløying med hest ha hatt en betydning utover det rent praktisk-funksjonelle.

5.2.2. *Kjøring, ridning og kløving*

Det nordnorske hestematerialet gir ikke direkte belegg for kjøring med hest. Som nevnt ovenfor, mangler funn av seletøy, og bissetypene som er representert er mindre egnet til dette formålet (Andersen 1996: 87-88). I undersøkelsen av det britiske materialet fra jernalderen, har funn av to identiske bisler i samme grav blitt tolket som utstyr til et tospann (Palk 1984: 92-93, Andersen 1996: 89). I Nord-Norge stammer det eneste funnet av to bisler fra Fjetterstadholmen i Salten. Det er imidlertid usikkert hvorvidt bislene og de andre oldsakene stammer fra samme grav, eller om de opprinnelig er fra flere graver. Dessuten skal bislene ha hatt ulik utforming, og det er derfor usannsynlig at de var brukt til kjøring med tospann. I Nord-Norge er det ikke funnet rester etter vogn eller slede, noe som kan henge sammen med bevaringsforhold. Bruk av vogn er uansett avhengig av egnet terreng. De arkeologisk undersøkte veiene i Nord-Norge består av smale stier og hulveier, som ikke har vært bred og jevn nok til kjøring med vogn (Jacobsen 2003, Armstrong 2004). Så lenge underlaget var fast nok, har det likevel vært mulig å kjøre med vogn uten en fast veikonstruksjon (M.S. Jørgensen 1996: 48, Sundkvist 2001: 77). Helhetlig sett ser ikke vognen ut til å ha hatt noen stor praktisk betydning i norsk jernalder (Smestad: 1988: 10-11, Dybdahl 1990: 62), og den ble trolig bare brukt i nærområdet til gården (Mayer-Kuester 2006: 245). Bruk av slede behøver ikke veier, og på gress kan sleden til og med brukes om sommeren (Dybdahl 1990: 55, Sundkvist 2001: 77). Sleden kunne uten tvil ha hatt en praktisk betydning også i Nord-Norge, men det er ikke arkeologisk belegg for å kunne hevde at den har vært brukt.

Det har tidligere blitt antatt at regionale forhold og mangel på veier vanskeliggjorde hestens bruk som ridedyr i Nord-Norge (Reymert 1975a). Som nevnt i kapittel 3.6. er det imidlertid både på Andøya, Gimsøya og Vestvågøya påvist spor etter gamle gang- og rideveier, og det finnes indikasjoner på at disse strekningene var i bruk så tidlig som i yngre jernalder (Jacobsen 2003, Armstrong 2004). Det er rimelig å anta at folk i visse områder, og til visse årstider, har foretrukket landeveien. Alt etter værforholdene var landeveien den tryggeste og korteste forbindelsen, samtidig som den spilte en viktig rolle for transporten innenlands (Jacobsen 2003). Det bør også tas hensyn til at det nordnorske landskapet er veldig variert, og at hesten uten problemer kan ha blitt brukt som transportmiddel i flattere områder langs strandkanten eller fjellfoten og inn i dalene. Også i bratt og kronglete terreng er transport med hest mulig. Det var nettopp i områder der

kjøring med vogn på grunn av manglende veier ikke var mulig, som for eksempel på Island, at hesten fikk stor betydning som ridedyr, men også som kløvhest (Mayer-Kuester 2006: 245), som det fortelles om i sagatekstene (Sundkvist 2001: 77).

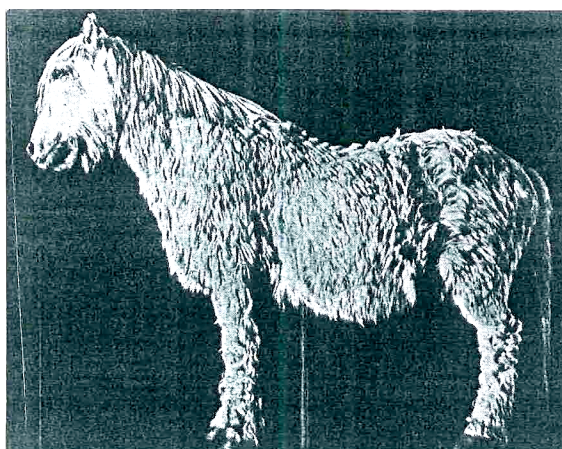
I arkeologisk forskning på hestens bruk har denne muligheten ikke blitt behandlet i stor grad, selv om kløvhester i historisk tid spilte en stor rolle særlig for transport innenlands og over fjellet (Dybdahl 1990: 48-49). I dyp snø eller bløt myr var det vanlig å sette truger på hesten (Dybdahl 1990: 54-55), og allerede i jernalderen fantes isbrodder til hest (J. Petersen 1951:



Figur 31. Kløvhest utstyrt med kløvsal og truger. Etter Olaus Magnus [1555]1982.

62-66). Disse hjelpemidlene gjorde hesten til et allsidig og brukbart transportmiddel både sommer og vinter. Fra jernalderen kjennes ingen kløvsaler eller truger, men dette kan henge sammen med bevaringsforhold, siden disse bestod av organisk materiale (Dybdahl 1990: 54-55, Mayer-Kuester 2006: 245). Isbrodder til hest er heller ikke funnet i Nord-Norge, men siden det dreier seg om veldig små gjenstander, kan de være både vanskelige å identifisere og lett bli offer for dårlige bevaringsforhold.

I spørsmålet om hestens bruk kan det også være interessant å kaste et blikk på de norske hesterasenes avstamning. Det finnes indikasjoner på at det tidligere var et mål i hestevlen å få frem gode ridehester, som kunne bevege seg i ulendt terreng, og som behersket gangarter som var komfortable for rytteren også over store distanser (jf. kapittel 2.1.). Hvorvidt lyngshesten er en representant for den nordnorske hesten i yngre jernalder, er riktignok usikkert. I historisk tid var Nord-Troms det tradisjonelle avlsområdet for denne rasen, mens distribusjonen av hestematerialet fra jernalderen stopper i Sør-Troms (Figur 6). Dessuten kan det også i Nord-Norge ha



Figur 32. Lofothest. Etter Reymert 1975a: 22.

eksistert variasjoner i hestepopulasjonen. Den gamle rasen lofothest, er svært forskjellig fra lyngshesten, og ligner på dagens shetlandspanni. Det antas derfor at lofothesten har sine aner i keltiske ponnier fra de britiske øyer (Vatne 2006: 23). Det er usikkert hvor gammel denne rasen er, men importfunn vitner om et kontaktnett mellom Nord-Norge og de britiske øyer i yngre jernalder (jf. kapittel 3.2. og 5.1.). Det kan tenkes at også hester ble importert til Nord-Norge, og at det i yngre jernalder fantes ulike typer hest. Dette inntrykket forsterkes gjennom ulik lengde på de nordnorske bittstengene, som varierer mellom 9 - 13,5 cm (jf. kapittel 4.3.3.). For hester av islandshest/lyngsheststørrelse anses en lengde mellom 11,5 - 13,5 cm som passende, mens bisler mellom 9,5 – 11,5 cm regnes som passende for mindre ponnier. Selv om det muligens fantes innslag av keltiske ponnier i den norske hestepopulasjonen i jernalderen, viser det genetiske slektskapet mellom den mongolske hesten, de norske hesterasene og islandshesten at det fantes hester i Norge som kunne gå i tølt. Dette peker klart mot deres bruk som ridedyr.

Også det arkeologiske materialet tyder på at hesten har blitt brukt til dette formålet. Riktignok mangler saler, stigbøyler og sporer, som anses som de eneste sikre belegg for ridning, i det nordnorske materialet. Dette er nok en viktig grunn til at man tidligere har sett bort fra at hesten kan ha blitt brukt til ridning (Sjøvold 1974, Reymert 1975a, R. Jørgensen 1984). Men en hest kan også ris uten disse hjelpemidlene, da ved hjelp av rytterens sits, sjenkel, vekt og stemme. Bisler blir også betraktet som obligatorisk utstyr til ridning (Sundkvist 1992: 60). Saler, stigbøyler og sporer er kun ekstraustyr, som først og fremst skal øke rytterens komfort. I Skandinavia ble disse hjelpemidlene introdusert en god del senere enn bislet (jf. kapittel 2.2.). Det kan tenkes at enkelte salputer har vært i bruk før salen med trebom ble utviklet, men det ser likevel ut til at ridning har blitt praktisert over et langt tidsrom uten at saler, stigbøyler eller sporer var kjent.

De nordnorske bislene, der form og effekt kunne bestemmes, er med unntak av eksemplaret fra Borg ringbisler med mild til middels skarp effekt (Tabell 3, s. 108). Analogt til moderne bissetyper og deres bruk (jf. Andersen 1996), er det sannsynlig at de nordnorske eksemplarene har vært bedre egnet til ridning, enn til kjøring eller arbeid med lange tøyler. Selv om den norrøne bosetningen i Nord-Norge var sterk kystorientert, tyder både hesteutstyret, den nordnorske hestens avstamning, og de regionale forholdene på at hesten som fremkomstmiddel har supplert båttransporten.

5.2.3. Hestens bruk i kamp

I likhet med funn fra andre deler av det norrøne og germanske området, stammer også det nordnorske hestematerialet i hovedsak fra mannsgraver med våpenutrustning (Tabell 2, s. 107). I denne sammenhengen har det blitt diskutert om hesten kan ha blitt brukt som ridedyr i kamp. Blant våpnene er det særlig lansens/spydet og det eneggete sverdet som er mest effektive i kamp fra hesteryggen, men også pil og bue kan ha blitt brukt til dette formålet (Gräslund 1985, Lindbom 1997). Når det gjelder hesteutstyret, har saler og stighbøyler vært en klar fordel i kampsammenhenger, siden de gir rytteren bedre støtte. Både kelterne og romerne brukte saler uten stighbøyler i kamp, men salenes spesielle utforming med horn ved sidene av fors- og baksvissel gjorde stighbøyler unødvendig (Elton 1996: 109, Willmy 2006: 58). Det antas at bislene de brukte var skarpe til ekstremt skarpe eksemplarer, gjerne med sidestenger, siden rytteren i slike situasjoner er avhengig av full kontroll over hesten (Thorvildsen 1957, Ramqvist 1992, Andersen 1996: 97). På kontinentet fantes et relativt effektivt kavaleri så tidlig som i folkevandringstid (Elton 1996: 58). Det er imidlertid svært omdiskutert hvorvidt det i Skandinavia eksisterte noe kavaleri i yngre jernalder. Braathen (1989: 5), som har undersøkt de østnorske ryttergravene fra vikingtid, kan ikke finne belegg for rytterstyrker i Norge i denne perioden. Ifølge Meling (2000: 102-103), som har sett på de vestnorske gravene med våpen og hest eller hesteutstyr, finnes det heller ingen indikasjoner på at hesten har blitt aktivt brukt i kamp. Sundkvist (2001), som har undersøkt de oppsvenske gravene, mener imidlertid at våpenutrustningen og hesteutstyret i gravene fra vikingtid på Birka, indikerer at hestene ble brukt i kamp. I de fleste gravene kunne det påvises rester etter saler eller stighbøyler. Samtidig inneholdt de fleste gravene skjold og spyd. Spyd ble brukt som både kast- og støtvåpen, og var rytterens viktigste våpen (ibid.: 193-198).

Blant de 21 nordnorske gravene med hest eller hesteutstyr og våpen, er det seks som inneholder et enegget sverd. Denne sverdformen er imidlertid meget vanlig, og forekommer i mange mannsgraver hvor det ikke er påvist hesteutstyr. Den kan dermed ikke ses som et rent ryttervåpen (Meling 2000: 102). I det nordnorske materialet er imidlertid toeggete sverd mest vanlig i yngre jernalder. Spyd er funnet i 13 graver, i fire tilfeller i kombinasjon med et enegget sverd. Pilspisser kjennes fra gravene på Sømhovd i Helgeland og fra Hundstadneset i Sør-Troms. Sistnevnte inneholdt også et enegget sverd. Det er imidlertid usikkert hvorvidt piler må regnes som en del av våpenutrustningen, siden

disse også var jaktredskaper (Solberg 2003: 190). Selv om spyd, som var det viktigste ryttervåpenet, forekommer i mer enn halvparten av de nordnorske gravene (13 eksemplarer), gir våpenutrustningen samlet ikke entydige svar på hestens bruk i kamp. Generelt gjenspeiler våpnene i gravene kun i få tilfeller utstyret som ble brukt i en reell kampsituasjon. Graven på Ljønes i Salten inneholdt et fullt våpensett, mens gravene på Risøy i Vesterålen og Hundstadneset i Sør-Troms var utstyrt med flere våpen enn det antallet som antagelig ble brukt i kamp. Det finnes også en rekke graver med mindre rikt våpenutstyr.

Hesteutstyret som er representert i de nordnorske gravene viser en viss funksjonalitet når det gjelder dets mulige bruk i kampsammenhenger. Noen av bislene har store ringer. Slike ringer har en lignende effekt som sidestenger, særlig når de har flatt tverrsnitt (Andersen 1996). I tillegg kan hodelag med en lav plassering av nesereimen ha økt bislenes effekt (Nylén 1973, Andersen 1996). Siden dette er en veldig enkel måte å øke kontroll over hesten på, kan det tenkes at et slikt hodelag har vært i bruk. Men rester etter hodelag er sjeldent bevart, og det er ikke funnet entydige belegg for en slik anvendelse i det skandinaviske materialet. Beslagene funnet på Borg og Ytre Elgsnes viser at hodelagene de var festet på, i tillegg til det obligatoriske nakkestykket, også hadde pannebånd og hakereim (Figur 2). Om hodelagene også hadde nesereim må forbli usikkert³⁸. Saler og stighbøyler er som nevnt ikke funnet i Nord-Norge, slik at hesteutstyret samlet sett ikke gir grunnlag for å vurdere hestens bruk i kamp.

5.2. Hestens og hesteutstyrets ideologiske og sosiale betydning

I henhold til Melings (2000) tolkning av det vestnorske materialet, kan det tenkes at kombinasjonen av våpen og hest eller hesteutstyr i de nordnorske gravene, kan ha *symbolisert* krigeren til hest (ibid.: 103). Hesten kan, etter forbilde av krigsguden Odin på hesten Sleipner, ha blitt oppfattet som et vesentlig element av den ideale krigeren. Oma (2000) fremholder at det særlig er kombinasjonen av våpen og hest som gjør krigeren potensielt farlig (ibid.: 110). De funksjonelle aspektene ved heste- og våpenutstyret, men også hesten selv som symbol på kraft og mobilitet, kan i denne sammenhengen ha understreket krigerens *potensial*, som trolig var avgjørende for hans autoritet.

³⁸ Se for øvrig rapporten fra rekonstruksjonen av et hodelag i appendiksen.

Både våpen, hest og hesteutstyr ser ut til å ha fungert som maktpolitiske symboler. Hestens funksjon i denne sammenhengen var tett knyttet til dens mytologiske rolle. Som nevnt i kapittel 3.7., har eliten benyttet seg av myter for å legitimere sin makt. Oma (2000) fremhever at også hesten ble en del av elitens strategi. Med sin evne til å bevege seg fritt mellom verdenene, stod hesten i direkte kontakt med det guddommelige, og kunne formidle budskap mellom mennesker og guder. Kontroll over kaoskreftene og kontakt med det guddommelige var avgjørende for elitens posisjon i samfunnet. Ved å styre idékomplekset rundt hesten kunne eliten legitimere og opprettholde sin makt (ibid.: 92-94 og 109-110). Mye tyder på at hesteutstyret hadde en lignende funksjon. Siden de enkelte delene av hesteutstyret symboliserer kontroll over hesten, og dermed også over kaoskreftene og den kosmiske orden, kan de i likhet med hesten ha vært et tegn på makt (Danielsen 2009: 71).

Både på Øst- og på Vestlandet har kombinasjonen av hesteutstyr eller hest og våpen i graver fra yngre jernalder blitt knyttet til endringer i den maktpolitiske strukturen, og en sentralisering av makten i færre hender (Braathen 1989, Meling 2000). Inger Storli (2006) har undersøkt de nordnorske tunanleggene, og hun fremholder at utviklingen fra flere små tunanlegg i eldre jernalder til færre og større anlegg i yngre jernalder, kan være uttrykk for en politisk konsolidering mellom 600 og 900 e.Kr. Antallet våpengraver, som øker fra 300-tallet og dobler seg på 700- og 800-tallet, bekrefter dette inntrykket (ibid.: 88-89 og 149-153). De nordnorske gravene med hest eller hesteutstyr og våpen kan også ha fungert som uttrykk for makt, eller som uttrykk for særskilte sosiale posisjoner, i en tid med politiske endringer.

De nordnorske gravene med hest og hesteutstyr indikerer at de gravlagte var personer av høy rang. Graven på Ljønes i Salten inneholdt et fullt våpensett og et hesteskjelett, mens gravene fra Risøy i Vesterålen og fra Hundstadneset i Sør-Troms var utstyrt med flere våpen en hva som trengs i en reel kampsammenheng. Begge gravene inneholdt også bisler. Bislet fra Hundstadneset er eksklusivt dekorert med tausjering. De gravlagte personene i de tre gravene kan trolig betraktes som representanter av en militær elite. Enkelte graver, som på Erikstad og Sørfinset i Salten, eller på Nesna i Helgeland, viser enten et mindre antall eller en annen sammensetning av våpen, og hesteutstyret har som regel en enkel utforming og er ikke like forseggjort som bislet fra Hundstadneset. Men som beskrevet i kapittel 5.1.

er en enkel utforming av hesteutstyret ikke uvanlig i rike graver, og hesteutstyret kan ha hatt den samme symbolverdien uavhengig av hvor eksklusivt det har vært. Det mindre antallet våpen i enkelte graver må trolig forstås som uttrykk for militære rangforskjeller innenfor krigerfølgen (jf. Storli 2006: 89). Likevel kan det antas at medlemmene i det militære sjiktet generelt hadde en relativ høy status.

Også de to kvinnegravene fra Trælnes og Ytre Kvarøy i Helgeland indikerer at de gravlagte var personer av høy rang. På Trælnes var den døde gravlagt i en båt. Hun fikk med seg et bissel og et rikt smykkeutstyr. Også på Ytre Kvarøy ble det funnet et rikt smykkeutstyr samt hestetenner, et bissel og to jernvirvler til hesteutstyret, hvorav en var dekorert med sølvtråd. Interessant i denne forbindelsen er den romerske embetsmannen Cornelius Tacitus' beskrivelse av at de germanske mennenes medgift til kona gjerne bestod av en hest med bissel (Oma 2000: 93). Selv om forholdene som Tacitus beskriver ligger langt unna i tid (98 e.Kr.), kan dette være en mulig tolkning av deponeringen av hestebeina og hesteutstyret i de nordnorske kvinnegravene.

Det nordnorske gravmaterialet fra yngre jernalder, samt funnene fra høvdingsetet på Borg, vitner om vidstrakte kontaktnettverk både sørover og østover. Sverdet i mannsgraven på Trælnes er sannsynligvis jyllandsk import (Sjøvold 1974: 277), mens smykkenåla av bein funnet i kvinnegraven på Trælnes, muligens er innført fra de britiske øyer (Sjøvold 1974: 236). I kvinnegraven på Ytre Kvarøy er det funnet flere millefioriperler, som trolig er importert fra Sør-Europa. I samme grav er det også funnet et fragment av et gullblekk, som kan ha tilhørt et relikvieskrin fra kontinentet (Vinsrygg 1979: 66-70). På Borg ble det funnet en rekke importgjenstander, blant annet objekter av rav fra Sør-Skandinavia, objekter laget av jett, drikkeglass og et bronsekar fra de britiske øyer, samt diverse objekter fra både Vest- og Østeuropa (Näsman og Roesdahl 2003: 286). Slike kontakter og tilgangen på fremmede luksusvarer må forstås som avgjørende faktorer for etableringen og opprettholdelsen av makt (jf. kapittel 3.2.). I dannelsen av alliansenettverk spilte gaveutveksling med prestisjegjenstander en viktig rolle. Enkelte funn, deriblant beslaget fra Borg, indikerer at også hesteutstyr inngikk i gavebytte. Det samme gjaldt trolig edle hester.

Noen graver med hest eller hesteutstyr og våpen inneholdt i tillegg jordbruks- eller smieredskaper, deriblant gravene på Tosbotn i Helgeland og Risøy i Vesterålen. Tilgang på dyrkbar mark har trolig vært et tegn på velstand, og muligens må deponeringen av jordbruksredskaper i graven ses i denne sammenhengen. Smedhåndverket var høyt aktet og ser i mange tilfeller ut til å være forbundet med den militære krigereeliten (Sjøvold 1974: 306, Opedal 1998: 58). Graven på Risøy viser at en slik forbindelse også eksisterer i det nordnorske materialet. Smedhåndverket ble antagelig også bedrevet på gården, der bonden selv gjennomførte enkle reparasjoner (Grieg 1920: 93). Ifølge Sjøvold (1974) må smedredskaper i graver derfor ikke nødvendigvis være et tegn på at den døde var profesjonell smed (ibid.: 307). I det nordnorske materialet finnes det likevel indikasjoner på at smedredskaper i graver hadde som funksjon å fremheve den gravlagtes ferdigheter i dette håndverket. I graven på Lund i Salten ble det funnet et enkelt bisset sammen med smedverktøy og jordbruksredskaper. I dette tilfellet kan ikke gravinventaret gi noen entydige opplysninger om den dødes erverv, men både produksjonen av jordbruksredskaper og hesteutstyr krever gode håndverksferdigheter og teknisk kunnskap. Et bisset bør tilpasses det respektive dyret og eierens behov, og for å kunne produsere det kreves det kunnskap om både hestens anatomi, ridepraksis og hvordan et bisset virker på hesten. Under rekonstruksjonsforsøket av et enkeltleddet ringbisset med flyttbare ringer ved Lofotr – Vikingmuseet på Borg, viste det seg at det ikke er så lett å smi et jernalderbisset³⁹. Ut fra et slikt perspektiv kan det tenkes at bislet (og jordbruksredskapene) i graven skulle fremheve den dødes ferdigheter som smed, som kan ha vært spesialist i produksjonen av disse redskapene.

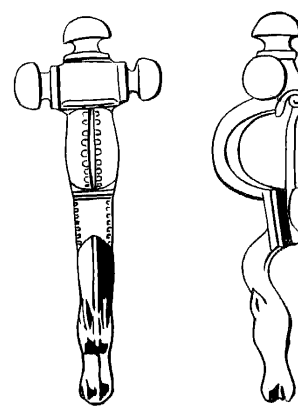
Enkelte av de nordnorske gravene inneholdt antagelig kun hestebein eller hesteutstyr som gravgods (Tabell 2, s. 107). Generelt blir slike graver gjerne trukket frem som eksempel på at hesten ikke var forbeholdt det øverste sjiktet i samfunnet. De skriftlige kildene uttrykker imidlertid at ikke hvem som helst kunne eie en hest. I den norrøne litteraturen ble hesten til

³⁹ Prosessen strak seg over flere dager, da smeden Jimmy Lian møtte på en rekke utfordringer. For å få ringene flyttbare måtte de ha en perfekt, rund form, fortrinnsvis av samme størrelse og tykkelse og uten skarpe kanter eller hakk. Ulik størrelse ville påvirke bislets effekt på hesten, mens en ujevn overflate kunne forårsake gnagsår rundt hestemunnen. Ringenes tykkelse måtte på forhånd tilpasses tykkelsen på bittstangen, som ble laget etterpå siden den måtte klemmes fast på ringene. Bittstangens tykkelse er en av de faktorene som er avgjørende for bislets effekt på hesten, og må derfor bestemmes nøye. Stangens to ledd måtte også få den samme tykkelsen. For å virke jevnt i hestemunnen, måtte de imidlertid få litt ulik lengde på grunn av leddet i midten. Leddet selv måtte ikke bli tykkere enn resten av bittstangen. En annen vanskelighet var å klemme bittstangens to ledd så fast på ringene at det ikke ble skarpe kanter, og samtidig beholde flyttbarheten på ringene. Også midtleddet på bittstangen måtte føyes sammen uten skarpe kanter. Se appendiks for full rekonstruksjonsrapport.

dels sett på som like verdifull som gull (Oma 2000: 90-91). Pétursdóttir (2007) fremhever at enkelte hester på grunn av sine prestasjoner og spesielle evner, kan ha vært høyt aktert. Eierens ære og ry ser ut til å ha vært tett knyttet til hestens prestasjoner i for eksempel kappløp eller hingstekamp. Dessuten indikerer både gravlegging av hest generelt, og særlig egne hestegraver, at hester ble oppfattet som menneskelignende vesener med egen personlighet (ibid.: 74-76). Trolig må også gravlegging av hesteutstyr sammen med hesten forstås som et uttrykk for en slik oppfatning. Rekonstruksjonen av et hestehodelag ved Lofotr – Vikingmuseet på Borg, har vist at utstyret må ha vært tilpasset én bestemt hest⁴⁰. At hesteutstyret til dels fulgte hesten med i graven, som for eksempel på Ytre Kvarøy i Helgeland, kan henge sammen med at det ble betraktet som hestens *personlige* utstyr. Et slikt perspektiv setter de mindre rike gravene, som ”kun” inneholder hest eller hesteutstyr som gravgods, i et annet lys. Det behøvdtes kanskje ikke mer enn en hest eller hesteutstyr for å være av høyere rang. Samtidig indikerer gravlegging av hest at hesten selv, i hvert fall for eieren, spilte en viktig sosial rolle.

5.3. Hestens rolle i mytologi og kult

I hele det norrøne og germanske området spilte hesten i yngre jernalder en sentral rolle i trosforestillingerne, og den inngikk i både kulthandlinger og gravskikk. I Nord-Norge skriver det første funnet av hest og hesteutstyr i en grav seg fra merovingertid. Antallet funn av hest og hesteutstyr i graver øker mot den sene fasen av denne perioden, mens de fleste funn stammer fra vikingtid (Tabell 2, s. 107). Disse elementene i nordnorsk gravskikk gjenspeiler en utvikling som kan iakttas i både Skandinavia og i store deler av Vest- og Midt-Europa, der hest og hesteutstyr for alvor blir en del av gravskikken i merovingertid, og blir et gjennomgående trekk ved gravgodset i resten av yngre jernalder (jf. kapittel 2.6.). Hesten har vært et sentralt element i førkristen tro og kult på ulike måter, helt fra yngre steinalder og frem til kristen tid (Gjessing 1943). I eldre jernalder har hesten, som motiv på spenner eller i form av vevde bånd av hestehår, symbolsk vært til stede i graver (Oma 2000). Slike funn kjennes også fra Nord-Norge. I et av kamrene i en gravhaug



Figur 33. Korsformet spenne med hestemotiv fra Røsøy i Steigen. Etter Gjessing 1943: 51, skala 1:2

⁴⁰ Se for øvrig rapporten fra rekonstruksjonen i appendiksen.

på Bø i Steigen kommune, Nordland, ble det funnet et sverd⁴¹ fra romertid, der grepet var dekorert med hår fra en hestehale (Slomann 1959: 27). Våpnene og klærne som ble funnet i graven, er tatt til inntekt for at den døde hadde tjenestegjort som soldat i den romerske hær (Solberg 2003: 116). Tilsvarende sverdgrep med hestehår kjennes fra det germanske området på kontinentet, der de forekommer på 100- og 200-tallet (Miks 2007: 168-177). I en kvinnegrav fra folkevandringstid på Røsøy i Steigen kommune, Nordland, er det funnet to korsformete spenner⁴² som hver er dekorert med et hestehode (Figur 33). Disse funnene indikerer at hestens rolle i tro og kult, også i Nord-Norge strekker seg langt tilbake i tid.

5.3.1. Hesten i fertilitetskulten

I bronsealderen symboliserte hesten sol og vann, og spilte en sentral rolle i fruktbarhetskulten. Rester etter en slik forbindelse kan også spores i gravene fra jernalderen. Gjessing (1943) har tolket hesten i graver, særlig i kombinasjon med en båt eller et skip, som et offer til fruktbarhetsguden Frøy. Ifølge Gjessing må Frøy ha spilt en sentral rolle i den private kulten, og enkelte slekter førte sitt opphav tilbake til Ynglingeætta med Frøy som guddommelig ane. Både hest og skip er i mytologien attributter til Frøy. Kombinasjonen av hest og båt er et karakteristisk trekk ved gravene fra Vendel og Valsgårde i Uppland, noe som også gjelder for gravene fra Namdalen i Trøndelag. Begge regioner er ifølge Gjessing hovedområder for Frøy-dyrkelsen (ibid.: 62).

Med kun ett sikkert funn av hestebein i en båtgrav på Nesna i Helgeland, er kombinasjonen av hest og båt ikke like vanlig i det nordnorske materialet. Muligens kan de fire båtgravene med hesteutstyr, og funnet av flere hesteskjeletter i en skipsformet gravhaug på Myre i Vesterålen, antyde en forbindelse mellom hest og båt. Det finnes også andre indikasjoner på en forbindelse mellom gravlegging av hest og fruktbarhetskulten i det nordnorske materialet. I likhet med funn fra andre områder, inneholder de nordnorske gravene ofte kun enkelte knokler eller tenner fra hest (jf. kapittel 4.3.4.). Dette henger muligens sammen med bevaringsforhold, men kan også tyde på at kun deler av hesten ble gravlagt, mens de andre kroppsdelene ble spist i et rituell måltid. Generelt har hesten blitt sett på som et symbol for sol og vitalitet. Ofring av hest, og særlig spising av hestekjøtt, kan ses som et forsøk på å tilegne seg hestens livskraft (Oma 2001: 46). Meling (2000) fremhever

⁴¹ *Ts.5401 b.*

⁴² *Ts.1197 og Ts.1198*

kvinnenes rolle i fertilitetskulten, der dyrkelse av gudinnen Frøya var et sentralt element (ibid.: 106). Selv om hesten i mytologien ikke står i direkte sammenheng med Frøya, tyder deponeringen av hest i kvinnegraver i enkelte tilfeller på en forbindelse mellom hesten og den kvinnelige fertilitetskulten. I en kvinnegrav på Krøttøy i Sør-Troms ble det funnet hestetenner sammen med grisetenner. Grisen er i mytologien Frøyas ridedyr, og det kan være en forbindelse mellom Frøya-kulten og slike deponeringer av heste- og grisetenner.

5.3.2. Hesten og reisen til "den andre sida"

En annen tolkning, som i hovedsak baserer seg på beskrivelser av Odin og hans hest Sleipner, ser på hesten i graver som transportmiddel til dødsriket. I jernalderen assosieres hesten med mobilitet og evne til grenseoverskridning. Den muliggjør overgangen mellom liv og død, og som transportmiddel til dødsriket følger den med i graver. Oma (2000 og 2001) fremhever at også de enkelte delene av hesteutstyret inngår i den samme symbolkretsen som hesten. I gravene finnes det ikke et logisk samsvar mellom deponeringen av hest og utstyr. Også i de nordnorske gravene er hest og utstyr, så vidt det kan fastslås, ofte plassert atskilt fra hverandre (jf. kapittel 4.2. og Tabell 2, s. 107). Siden hesteutstyret utvetydig er knyttet til bruk av hest, kan gravlegging av utstyret uttrykke mulighet til romlig forflytning og kan, i likhet med hesten selv, være et symbol på grenseoverskridning og kontakt med den andre verdenen (Oma 2000). Riktignok kan hestens fravær i gravene henge sammen med dårlige bevaringsforhold, men samtidig er eksemplene på graver som kun inneholder hesteutstyr så mange at en slik forklaring neppe er gyldig i alle tilfeller. Mye tyder derfor på at det ikke er funksjonelle aspekter ved utstyret som står i forgrunnen (i den forstand at utstyret ikke kan brukes uten hest), men dets symbolske mening.

Også båten i graver blir gjerne tolket som et transportmiddel til dødsriket (Crumlin-Pedersen 1995: 93, Schjødt 1995: 24). Variasjoner i gravskikken tyder på at det fantes forskjellige dødsriker, og ulike forestillinger om menneskenes skjebne etter døden (Grøtberg 2007). Å utstyre den døde med både båt eller skip og hest eller hesteutstyr, som gjelder for fem av de nordnorske gravene (Tabell 2, s. 107), kan henge sammen med forestillinger om flere dødsriker og muligheten til å bevege seg mellom disse.

Hestens grenseoverskridende egenskaper har gjort den til et spesielt transportmiddel, ikke bare på reisen til dødsriket, men også i forbindelse med overgang og kryssing av gråsoner generelt (Oma 2000). Som nevnt i kapittel 3.6., er reisen i seg selv er en liminal tilstand, og symboliserer overgangen fra et domene til et annet. Både reisen på veier, men trolig også ferden i ødemarka, kan ha blitt oppfattet som en form for grenseoverskridning. Veier skilte kulturlandskapet, der menneskene hadde kontroll, fra den farlige ødemarka, samtidig som de fungerte som forbindelsesledd mellom ulike sfærer (Rudebeck 2002). De gamle nordnorske veiene går tett opp til boplasser og graver fra yngre jernalder (Jacobsen 2003, Armstrong 2004), og kan ha fungert som forbindelse mellom de levendes og de dodes verden. På denne måten var det mulig å vise til slektas opphav, samtidig som kontakten med den andre verdenen gav kunnskap som var viktig for å kunne legitimere og opprettholde makten. I denne sammenhengen ser hesten ut til å ha spilt en nøkkelrolle. Den bærer sin rytter trygt gjennom ødemarka, og muliggjør kryssingen av grensen mellom de levendes verden og dødsriket. Oma (2004) fremhever at både hestens hurtighet, og måten hesten ble holdt på i jernalderen, har ført til at dyret ble assosiert med grenseoverskridning. Ved å leve som utegangere ble hestene kjent i ødemarka, og kunne bevege seg trygt i et terreng som menneskene oppfattet som farlig (ibid.: 78). Hestens naturlige egenskaper, og dens praktiske nytte, har trolig hatt innflytelse på dens mytologiske rolle. Hestens mytologiske rolle, har igjen hatt stor betydning for hestens jordlige betydning i jernaldersamfunnet. Hestens praktiske og mytologiske betydning, var uten tvil tett knyttet til hverandre.

5.4. Hesten – et bindeledd mellom kulturene?

I flere nedtegnelser gjort av misjonærer på 1700-tallet, berettes det om hesteoffer hos nordnorske samer i forbindelse med Ruto-kulten. Dødsdemonen Ruto, som holder til i dødsriket Ruohtta-áibmu, plager både mennesker og dyr med sykdom og død dersom disse handler mot gudenes vilje. Ruto var den personifiserte sykdommen, og på samiske trommer ble han ofte fremstilt som en rytter til hest. Selv om de samiske gudene som regel var av dualistisk natur, var Ruto et spesielt ondskapsfullt vesen. For å blidgjøre Ruto var det ikke nok med et vanlig offer. I ekstreme nødsituasjoner ble det derfor ofret en hest, som enten ble brent eller gravd ned i jorda. Ved dette ritualet skulle sykdommen overføres til

hesten, slik at Ruto kunne ri bort på den, og forsvinne tilbake til dødsriket Ruohtta-áibmu (Mebius 1968: 21-30 og 103-105, Ränk 1981: 9-11 og 24-27⁴³).

På grunn av ryttermotivet, og enkelte ytre fellestrekk, har man tidligere sett på Ruto-skikkelsen som en parallell til den germanske Odin-skikkelsen (jf. Mebius 1968: 109-119). Det har særlig blitt fremhevet i nyere forskning at vesentlige trekk ved den samiske religionen, tilsvarer trosforestillingene hos nordeurasiske nomadefolk, og at enkelte elementer av tro og kult var felles for folkeslag helt fra Øst-Sibir til Lappland. Selv om Ruto-skikkelsen ikke har et direkte motsvar i mytologien til de nordeurasiske folkene, var det også i Sibir vanlig rituell praksis å overføre sykdom til et dyr, som reinsdyr, hest, eller hund (Mebius 1968: 119-125, Ränk 1981: 62-66 og 1985: 171-178). Hesten som offerdyr spilte en viktig rolle hos rytternomader, og den ble benyttet i forbindelse med sykdomsritualer også hos nomadefolk der hesten ikke var en del av husdyrstanden. At hesten måtte kjøpes inn spesielt til ritualet, og at den måtte hentes fra langt borte, har trolig bidratt til at den ble oppfattet som et spesielt verdifullt offer. Særlig distansen til plassen der hesten ble kjøpt, ser i denne sammenhengen ut til å ha vært et viktig poeng. En hest med fjern opprinnelse, ville være i stand til å bære sykdommen langt vekk (Ränk 1981: 91 og 103-106). Ifølge Ränk (1981) kan også hestens høye posisjon i det norrøne samfunnet, ha ført til at den ble betraktet som et kostbart offerdyr hos samene (ibid.: 118).

Ruto-kulten er ikke lett å spore i det arkeologiske materialet, og det er usikkert hvor langt tilbake i tid denne praksisen strekker seg. I en samisk urgrav fra Nesseby i Finnmark, er det funnet et fragment av hestebein (*Ts.6452*), sammen med to ubestemte pattedyrbein og avslag av kvarts (Figur 6, s. 40). Kanskje er dette hestebeinet levninger fra et hesteoffer i forbindelse med Ruto-kulten? Siden hesten tradisjonelt ikke var en del av den samiske husdyrstanden, har det blitt sett på som sannsynlig at graven skriver seg fra senmiddelalder eller nyere tid. Denne dateringen er imidlertid usikker, og det kan tenkes at samene skaffet seg tamdyr fra nabofolk (Schanche 2000: 184), som det også berettes om i de skriftlige kildene om Ruto-kulten.

⁴³ Begge med deler av originalkildene og kommentarer.

Den kronologiske distribusjonen av de østlige smykkene med hestemotiv, som har blitt sett i sammenheng med Ruto-kulten (Hansen og Olsen 2007: 128), indikerer at hesten kan ha hatt en symbolsk betydning hos samene så tidlig som i yngre jernalder. Selv om tilsvarende smykker også kjennes fra samiske offerplasser i Sverige (Schanche 2000: 275-276), der Ruto ifølge de skriftlige kildene var ukjent (Mebius 1968: 103, Ränk 1981: 43), kan hestens rolle i nordnorske samers tro ha ført til at smykkene lett fant en plass i det samiske uttrykket (jf. Bruun 2007: 76). Samtidig indikerer konteksten hvor smykkene opptrer,

at hesten kan ha spilt en rolle for forholdet mellom norrøn og samisk kultur. De tidligste funnene av østlige smykker stammer fra 800-tallet, og er importert fra Nordvest-Russland, mens smykkene fra 900- til 1200-tallet er produsert i både Vest-Russland, Karelen, Vest-Finland og Gotland (Hansen og Olsen 2007: 87). De østlige smykkene kjennes i hovedsak fra samiske graver og offerplasser, men de er også funnet i graver av blandet karakter. På Strandby i Berg kommune, Sør-Troms, ble det funnet et hengesmykke eller en kjedeholder av bronse (*Ts.5467*). Motivet viser to motstående hestehoder med en stilisert menneskefigur i midten. Smykket ble funnet i ei ur under en steinhelle med oppmuring foran. Det dreier seg om en tidlig type av russisk opprinnelse, datert til 900-1000-tallet (Schanche 2000: 399, Sjøvold 1974: 155 og pl.71, figur c). Enkelte smykker er løsfunn, men de er funnet i områder med i hovedsak samisk bosetning (Hansen og Olsen 2007: 87). Fra Sæterhaug i Kvænangen kommune, Nord-Troms (Figur 34), og fra Nesseby i Finnmark (Figur 35), stammer to hesteformete hengesmykker av bronse. Det dreier seg om løsfunn av karelsk opprinnelse. Tilsvarende smykker er datert til sen vikingtid eller tidlig middelalder (Sjøvold 1974: 173 og 180).

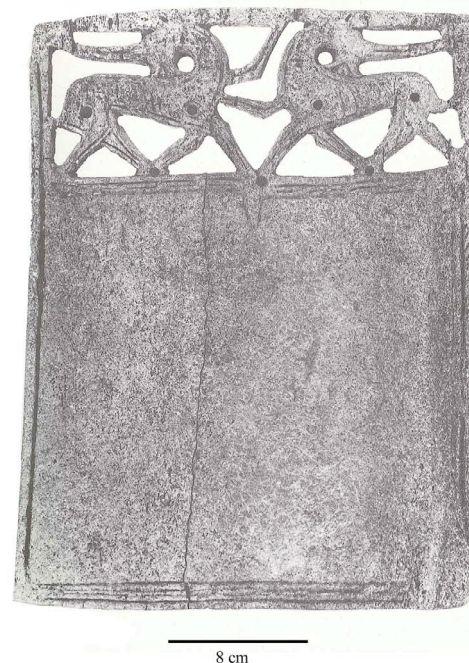


Figur 34. *Ts.2872.* Hengesmykke med hestemotiv fra Sæterhaug. Etter Sjøvold 1974 pl.49 d.



Figur 35. *Ts.1657.* Hengesmykke med hestemotiv fra Nesseby. Etter Sjøvold 1974 pl.49 e.

De østlige smykkene er forskjellige fra smykkeformene som settes i sammenheng med den norrøne befolkningen, og de tolkes derfor som et symbol på samisk etnisitet (Zachrisson 1985: 190, Storli 1991: 95). Selv om det må stilles spørsmål ved hvorvidt smykkene bevisst ble brukt til å markere etnisk tilhørighet ovenfor andre grupper, ser de ut til å ha vært viktige for samenes kulturelle selvforståelse (Bruun 2007: 73-76). Også hestemotivet på smykkene kan ha hatt en slik funksjon. Østlige smykker kjennes også fra norrøne graver, gjerne med et rikt gravgods. Omvendt finnes også norrøne smykker og gjenstander, dels med hestemotiv, i samiske graver. Ifølge Inger Storli (1991)

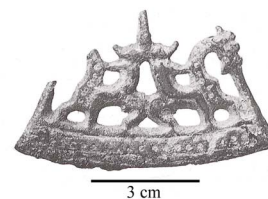


Figur 36. *Ts.6360.* Hvalbeinsplate med hestemotiv fra Loppasanden. Etter Sjøvold 1974 pl.73.

representerer disse gravene en utveksling av ektefeller mellom samer og nordmenn. En kvinnegrav fra Loppasanden i Loppa kommune, Finnmark, inneholdt flere eksklusive norrøne smykker og en hvalbeinsplate (Figur 36) med spesiell dekor i form av to motstilte hestefigurer (istedenfor to motstilte dyrehoder). Et tilsvarende eksemplar (*T.17596*), dog i uferdig tilstand, er funnet på et gravfelt på Enge i Sømna kommune, Nordland (Sjøvold 1974: 5 og 175-177). I graven fra Loppa ble det i tillegg funnet en kniv med bronselenke, som regnes som en østlig type. Smykkene fra Loppa daterer denne graven til vikingtid og 900-tallet (Sjøvold 1974: 177). På grunn av kniven, og gravens beliggenhet utenfor det norrøne bosetningsområdet, mener Storli (1991) at graven representerer en norrøn kvinne som har inngått ekteskap med en same. Trolig inngår også et ildstål (Figur 37) som er funnet på Åse i Dverberg kommune, Nordland, i en slik sammenheng. Det stammer fra en båtgrav, der også en beinkam kom for dagen. Ildstålet viser to motstilte rytterfigurer. Det dreier seg om en finsk type som er datert til 900-tallet (Sjøvold 1974: 128). Utvekslingen av giftemålspartnere kan ha vært viktig for etableringen av politiske og økonomiske allianser mellom samer og nordmenn (Storli 1991: 96).

De østlige smykkenes opprinnelse tyder på at hestens rolle i den samiske forestillingsverdenen hentet impulser østfra. Smykkene stammer dels fra tidlig

middelalder, som er en periode da hesten som følge av kristningen mistet sin mytologiske betydning hos den norrøne befolkningen. I tillegg indikerer beretninger om Ruto-kulten fra 1700-tallet at hesten fortsatt spilte en rolle i den samiske kulten, etter at den var blitt et vanlig bruksdyr hos den norske befolkningen. Dette indikerer at hestens rolle i samisk ritualpraksis har oppstått uavhengig av hestens betydning i norrøn kult.



Figur 37. B.4336 b. Ildstål med to motstilte hestefigurer med rytter, funnet på Åse. Etter Sjøvold 1974 pl.44 b.

Likevel kan det at smykker med hestemotiv var i bruk hos samene i en periode der hesten hadde en ideologisk og mytologisk betydning i det norrøne samfunnet, ha bidratt til at hesten også fikk en betydning for relasjonen mellom de to gruppene. Smykkenes kronologiske distribusjon henger sammen med samenes kontakter østover, som opphørte mot slutten av 1200-tallet (Schanche 2000: 277-278). Mesteparten av de østlige smykkene skriver seg imidlertid fra perioden da hesten også hadde en mytologisk betydning i det norrøne samfunnet.

Kontakten østover er også interessant i forhold til lyngshestens opprinnelse (jf. kapittel 2.1.). Det kan tenkes at denne hesterasen via et samisk kontaktnett østover, fant veien til Nord-Norge så tidlig som i yngre jernalder. På denne måten kan samene ha fått tak i hester til egne behov, samtidig som hester kan ha blitt formidlet til det norrøne samfunnet. Muligens må det finske bislet (*Ts.10817 k*) fra Haukebø i Sør-Troms også ses i en slik sammenheng. På lignende måte som i alliansedanning mellom medlemmer av norrøne samfunn, kan hesten, enten selve dyret eller som symbol på smykker og gjenstander, også ha inngått i alliansenettverk mellom nordmenn og samer.

Som nevnt i kapittel 3.7., har den norrøne og den samiske befolkningen antagelig delt vesentlige trosforestillinger. Dette har trolig vært en avgjørende faktor for gjensidig respekt og for samarbeidet mellom de to gruppene (Hansen og Olsen 2007). Slike fellestrekk ytrer seg særlig i den norrøne seiden og den samiske sjamanismen (Solli 2002, Price 2004). Ut fra den norrøne litteraturen har Odin blitt sett på som den store seidmannen. Den åttebeinete hesten Sleipner er hans hjelper på reisene til andre verdener. Den åttebeinete hesten kjennes imidlertid ikke bare fra den norrøne mytologien, men forekommer også

som hjelpeånd hos sibirske sjamaner (Price 2002: 322), og muligens også hos samiske sjamaner. I Överhogdal i Sverige er det funnet teppefragmenter fra vikingtid som viser en rekke åttebeinete hester, men også hester med seks og syv bein, samt en elg og flere reinsdyr med seks bein. Ifølge Neil Price (2002: 322) reflekterer teppefragmentene et samspill mellom norrøne og samiske trosforestillinger, og bør ses i en interkulturell sammenheng. Kanskje må også hestene på de østlige hengesmykkene, som ofte viser mer enn fire bein, ses i sammenheng med forestillinger om hesten som sjamanens hjelpeånd.

Dessuten ser hesten i både den norrøne og samiske kulturen ut til å være forbundet med motstridende krefter. Både i norrøn og samisk tro kunne hesten påføre ulykke. I samisk tro kunne den som Rutos ridedyr bringe død og sykdom. I det norrøne samfunnet reiste man nidstang for å forårsake ulykke (Gjessing 1943: 133). Gjennom sin betydning i fruktbarhetskulten, spilte likevel hesten først og fremst en rolle som et beskyttende og et ondskapsfordrivende element på ulike gjenstander og smykker (Gjessing 1943: 133), og muligens også på hvalbeinsplatene (Storli 2006: 176). Ifølge Ränk (1981: 108) var det en rådende oppfatning blant samene at det samme dyret som brakte sykdommen, også kunne bære den bort igjen. Kanskje har også de østlige smykkene med hestemotiv i den samiske konteksten hatt en amulettfunksjon, som vern mot sykdom og død.

Hvorvidt hestens rolle i den norrøne og samiske kulturen er preget av gjensidig påvirkning, er vanskelig å si. Mye tyder på at hestens betydning i den samiske kulturen er påvirket østfra og oppstod uavhengig av hestens rolle i det norrøne samfunnet. Likevel finnes det indikasjoner på at hesten kan ha spilt en rolle for relasjonen mellom begge grupper. Til tross for grunnleggende forskjeller i trosforestillingene som var knyttet til hesten, eksisterte det også en rekke likheter som kan ha bidratt til gjensidig forståelse og respekt mellom den norrøne og den samiske befolkningen. I blandede graver er det ofte nettopp gjenstandene med hestemotiv, som vitner om en sammenblanding mellom det norrøne og det samiske. Skillet mellom disse to gruppene har sannsynligvis ikke vært så tydelig som tidligere forskning har antatt, og forestillingene knyttet til hesten som har vært felles både for det norrøne og det samiske, kan ha fungert som et bindeledd mellom de to befolkningene.

KAPITTEL 6: KONKLUSJON

I denne oppgaven har jeg prøvd å vise at hesten i nordnorsk yngre jernalder var langt mer enn kun et vanlig arbeidsdyr i jordbruket. Over store deler av det norrøne området hadde hesten en mangesidig betydning. Et nærmere blikk på det nordnorske hestematerialet og samfunnet i yngre jernalder, indikerer at dette også var tilfelle i Nord-Norge. Det nordnorske samfunnet var preget av spesielle regionale forhold, men det var samtidig kjennetegnet ved en rekke paralleller til norrøne og germanske samfunn lengre sør. Dette gjelder både i forhold til levevei, samfunnsorganisering, tro og gravskikk, men ytrer seg også gjennom hesteutstyrets utforming og konteksten som hestematerialet er en del av.

Mangfoldet av ulike redskaper som er knyttet til bruk av hest i det nordnorske materialet er begrenset. Til tross for det begrensede antallet, viser funnene en overraskende formvariasjon. Formene som er representert, er vanlige over hele Norge, og særlig på Vestlandet, mens de også dominerer i det oppsvenske og i det kontinentale materialet. I tillegg forekommer enkelte funn av sjeldent praktutstyr, som viser paralleller til både østskandinaviske og til kontinentale funn. Denne variasjonen står ikke tilbake fra funn fra andre deler av det norrøne og germanske området. Også kontekstene hvor hest og hesteutstyr inngår, føyer seg inn i et interregionalt mønster, som kan iakttas over store deler av det norrøne og germanske området. Hestematerialet stammer i hovedsak fra mannsgraver med våpenutrustning, men i enkelte tilfeller også fra kvinnegraver. Både mengden av hesteutstyr i gravene, og måten som hesten ble ofret og gravlagt, viser likhetstrekk med sørskandinaviske, og særlig vestlandske, men også kontinentale funn.

I henhold til min gjennomgang og diskusjon, gir det undersøkte materialet ikke direkte belegg for pløying eller kjøring med hest. Hesteutstyrets karakter tyder imidlertid på at hesten ble brukt som ridedyr. Ridning er en ypperlig måte å komme seg frem på i ulendt terreng, og veier har ikke vært en nødvendighet. Selv om båten sannsynligvis var ett av de viktigste transportmidlene i kystnære områder, har person-, og muligens også varetransporten til hest, trolig vært et viktig supplement til båttransporten. I det undersøkte materialet er det ikke funnet rester etter kløvsaler, dog er det ut fra de lokale forholdene rimelig å tro at man dels har fraktet last på hesteryggen. Når det gjelder ridning, vil forskningen på de norske hesterasenes avstamning, i fremtida kunne komme med

spennende resultater. Det kan allerede påvises en genetisk relasjon mellom islandshesten og flere norske hesteraser. Dette gjelder også lyngshesten, som viser anlegg til tølt, en genetisk fiksert gangart som er karakteristisk for islandshesten. Tølt er behagelig for rytteren, og er en velegnet gangart til å legge bak seg store distanser på hesteryggen, spesielt i ujevnt eller myrlendt terreng. Nordnorske hester i jernalderen behersket sannsynligvis denne gangarten.

Hesten i Nord-Norge spilte ikke bare en praktisk, men også en ideologisk og sosial rolle. Deponeringen av hest og hesteutstyr i mannsgraver med våpenutrustning, ser ikke ut til å stå i sammenheng med bruken av hesten til krigføring, men er trolig et uttrykk for samfunnselitens krigerske idealer. Hest og hesteutstyr kan ha fungert som symboler på makt og status i en periode med politiske endringer (jf. Braathen 1989, Meling 2000). Deler av det nordnorske hesteutstyret fra jernalderen vitner om vidstrakte kontakter, og både utstyret og hesten kan ha inngått i gaveutveksling i forbindelse med etableringen av allianser. Slike kontakter var svært viktige for opprettholdelsen av makten og statusen, både innenfor og utenfor egen region. Selv om det er vanskelig å spore i det arkeologiske materialet, er det rimelig å anta at hestens funksjon som maktpolitisk symbol, var knyttet til dens mytologiske rolle som vokter over den kosmiske orden og som budbringer mellom mennesker og guder. For å legitimere makten måtte eliten kunne komme i kontakt med det guddommelige, og de har derfor hatt interesse av å kontrollere hesten og symbolkomplekset knyttet til den (jf. Oma 2000). Kanskje må bislene i gravene betraktes som symboler på kontroll over hesten?

Krigerske idealforestillinger var trolig knyttet til krigsguden Odin og hans hest Sleipner. På hesteryggen kunne Odin bevege seg fritt mellom de levendes og de dødes verden. Deponering av hest i graver var trolig også knyttet til forestillinger om reisen til dødsriket. Det kan tenkes at bislene (og annet hesteutstyr) i graven, som erstatning for hesten, kan ha symbolisert grenseoverskridning (jf. Oma 2000). Videre finnes det indikasjoner på at hesten inngikk i fruktbarhetskulten, der den symboliserte sol og vitalitet (jf. Gjessing 1943, Oma 2000). De nordnorske gravene inneholder ofte kun enkelte kroppsdeler eller tenner fra hest. Dette kan tyde på at resten av dyret ble spist i et rituell måltid.

Som et maktpolitisk symbol, og i tro, kult og gravskikk, var hesten et vesentlig element i det norrøne samfunnets, og særlig krigerelitens, selvforståelse. På denne måten har hesten trolig bidratt til å skape en følelse av fellesskap og kulturell tilhørighet blant de norrøne og germanske samfunnene. Men det finnes også indikasjoner på at hesten i yngre jernalder inngikk i samisk tro, kult og symbolbruk. I en periode der hesten hadde en ideologisk og mytologisk betydning i det norrøne samfunnet, kan dette ha bidratt til at hesten fikk betydning for relasjonen mellom de to gruppene. Til tross for grunnleggende forskjeller i forholdet til hesten, og dens rolle i tro og kult, eksisterte det en rekke likheter. Som én av flere sannsynlige faktorer, kan dette ha bidratt til gjensidig forståelse og respekt mellom den norrøne og den samiske folkegruppen.

Hesten i nordnorsk yngre jernalder var ikke et vanlig arbeidsdyr. Tvert imot spilte den en mangesidig rolle i det nordnorske samfunnet, av både praktisk, ideologisk, sosial og mytologisk betydning. Hestens rolle føyer seg inn i en interregional sammenheng, men dens betydning har også dreid seg om dimensjoner som har vært særegne for Nord-Norge. Det var antagelig først med teknologiske nyvinninger i middelalderen at hesten fikk større betydning som arbeidsdyr, samtidig som den gjennom innføringen av kristendommen mistet en del av sin ideologiske og mytologiske betydning.

APPENDIKS 1 - TABELLER

Museumsnr.	Lokalitet	Funn	Type	Kontekst	Relaterte funn	Datering
<i>T.16368 d</i>	Horstad, Bindal k., Nordland	bissel		mannsgrav	båt, våpen	tidlig vikingtid, 800-tallet
<i>T.15401 f</i>	Tosbotn, Bindal k., Nordland	bissel		mannsgrav	våpen, jordbruksredskap	sen merovingertid, 700-tallet
<i>C.13816</i>	Sømhovd, Sømna k., Nordland	bissel		grav	våpen, redskap til tekstilbearbeiding	sen vikingtid, 900-tallet
<i>T.14309 c</i> <i>T.14309 d</i>	Trælnes, Brønnøy k., Nordland	bissel jernvirvel	Petersens hovedtype	mannsgrav	båt, våpen	sen vikingtid, 900-tallet
<i>T.15332 h</i>	Trælnes, Brønnøy k., Nordland	bissel		kvinnegrav	båt, smykker	tidlig vikingtid, 800-tallet
<i>T.8284</i>	Eidem, Vega k., Nordland	bissel		grav	våpen, jordbruksredskap, smykker	tidlig vikingtid, 800-tallet
<i>T.17924 a</i>	Gleinsneset, Dønna k., Nordland	bissel		mannsgrav	båt, våpen	vikingtid
<i>T.12735 a-b</i>	Våg, Nesna k., Nordland	bissel		mannsgrav	våpen	yngre jernalder
<i>T.14487 e</i>	Nesna, Nesna k., Nordland	hestebein		mannsgrav	båt, våpen	sen vikingtid, 900-tallet
<i>C.5611-5620</i>	Alsøy, Nesna k., Nordland	hestebein		mannsgrav	våpen	sen vikingtid, 900-tallet
<i>Ts.6377 o</i> <i>Ts.6377 q og s</i> <i>Ts. 6377 h</i>	Ytre Kvarøy, Lurøy k., Nordland	bissel hestetenner to virvler		kvinnegrav	våpen (muligens fra en annen grav), smykker	merovingertid
<i>Ts. 3654 f</i>	Sørfinset, Gildeskål k., Nordland	bissel	variasjon av Petersens hovedtype	mannsgrav	våpen, jordbruksredskap, fiskeredskaper	sen merovingertid, 700-tallet
<i>Ts.1409-1416</i>	Ljønes, Bodø k., Nordland	hestebein		mannsgrav	fullt våpensett	sen vikingtid, 900-tallet
<i>Ts.1395</i>	Mjønes, Bodø k., Nordland	hestebein		grav	våpen, smykke	sannsynligvis vikingtid
<i>Ts.972</i>	Strandå, Bodø k., Nordland	hestebein		grav	beinredskap	yngre jernalder
<i>Ts.1725</i>	Erikstad, Fauske k., Nordland	bissel		mannsgrav	våpen, jordbruksredskap	sen merovingertid, 700-tallet

Museumsnr.	Lokalitet	Funn	Type	Kontekst	Relaterte funn	Datering
<i>Ts.1154</i> <i>Ts.1154</i>	Fjetterstadholmen, Steigen k., Nordland	bissel bissel	R.572	mannsgrav	våpen	sen merovingertid, 700-tallet
<i>Ts.1176</i>	Lund, Steigen k., Nordland	bissel	variasjon av Petersens hovedtype	mannsgrav	jordbruksredskaper, smieredskaper	vikingtid
<i>Ts.6701 ar</i>	Fagernes, Narvik k., Nordland	bissel	R.566	gårdshaug		sannsynligvis vikingtid
<i>Ts.165</i>	Hårvik, Tjeldsund k., Nordland	hestebein		grav	diverse redskaper	yngre jernalder
<i>Ts.8334 p</i>	Borg, Vestvågøy k., Nordland	beslag fra hestehodelag	Ørsnes' type 9D3, variant b	hustuft I:1a		tidlig merovingertid
<i>Ts.8338 ec</i>	Borg, Vestvågøy k., Nordland	bissel	lignende sidestykker som på R.575	pløyelaget nordvest for hus I:1		yngre jernalder
<i>Ts.2968</i> <i>Ts.2973</i>	Risøy, Andøy k., Nordland	to bisselbeslag bissel	R.569 R.569	mannsgrav	fullt våpensett, smieredskaper, bjørnetenner	tidlig vikingtid, 800-tallet
<i>Ts.7241 ad</i>	Bleik, Andøy k., Nordland	hestebein		gårdshaug		sannsynligvis tidlig merovingertid
<i>Ts.5034</i>	Myre, Andøy k., Nordland	bein av flere hesteskjeletter		eget gravkammer i større gravhaug	smykker, redskaper til tekstilbearbeiding	vikingtid
<i>Ts.4466 a-d</i>	Myre, Andøy k., Nordland	hestebein		mannsgrav	våpen, hund	sen merovingertid, 700-tallet
<i>Ts.447 & 448</i>	Hundstadneset, Kvæfjord k., Troms	bissel		mannsgrav	båt, fullt våpensett	sen merovingertid/tidlig vikingtid
<i>Ts.4156</i>	Haukebø, Harstad k., Troms	bissel	Petersens hovedtype	grav		sannsynligvis vikingtid
<i>Ts.10817 k</i>	Haukebø, Harstad k., Troms	bissel	østlig/sørvestfinsk type	grav		vikingtid
<i>Ts.1556</i>	Kasfjord, Harstad k., Troms	bissel		mannsgrav	våpen	yngre jernalder
<i>Ts.6743 a</i>	Ytre Elgsnes, Harstad k., Troms	beslag fra hestehodelag	Ørsnes' type 9D3, variant b?	branngrav		merovingertid
<i>C.5503 c</i>	Breivik på Bjarkøy, Bjarkøy k., Troms	bissel		gravfelt	våpen, jordbruks- og smieredskaper, smykker	tidlig vikingtid, 900-tallet

Museumsnr.	Lokalitet	Funn	Type	Kontekst	Relaterte funn	Datering
<i>Ts.5055 d</i>	Tromsneset på Bjarkøy, Bjarkøy k., Troms	bissel		eget gravkammer til hest ved siden av menneskegrav		vikingtid
<i>Ts.71-72</i>	Krøttøy i Sand, Bjarkøy k., Troms	hestetenner		kvinnegrav	svinetenner, beinkam, redskap til tekstilbearbeiding	ynge jernalder

Tabell 2. Det nordnorske hestematerialet fra yngre jernalder.

Museumsnr.	lokalitet	type	form	store ringer	middels store ringer	små ringer	flate ringer	runde ringer	halvrunde ringer	bisselbeslag	stenger	dekor	firkantet bittstang	rund bittstang	uleddet bittstang	enkeltleddet bittstang	toleddet bittstang	mild effekt	middels skarp effekt	mangler
<i>T.16368 d</i>	Horstad, Bindal k., Nordland		uklar											x		x		x		
<i>T.15401 f</i>	Tosbotn, Bindal k., Nordland		ringbissel		x															
<i>C.13816</i>	Sømhovd, Sømna k., Nordland		ringbissel																	x
<i>T.14309 c</i>	Trælnes, Brønnøy k., Nordland	Petersens hovedtype	ringbissel		x		x						x			x			x	
<i>T.15332 h</i>	Trælnes, Brønnøy k., Nordland		ringbissel		x		x													
<i>T.8284</i>	Eidem, Vega k., Nordland		ringbissel																	x
<i>T.17924 a</i>	Gleinsneset, Dønna k., Nordland		ringbissel	x																
<i>T.12735 a-b</i>	Våg, Nesna k., Nordland		ringbissel																	x
<i>Ts.6377 o</i>	Ytre Kvarøy, Lurøy k., Nordland		uklar											x		x?		x		
<i>Ts. 3654 f</i>	Sørfinset, Gildeskål k., Nordland	variasjon av Petersens hovedtype	ringbissel	x				x					x							x

Museumsnr.	lokalitet	type	form	store ringer	middels store ringer	små ringer	flate ringer	runde ringer	halvrunde ringer	bisselbeslag	stenger	dekor	firkantet bittstang	rund bittstang	uleddet bittstang	enkeltledet bittstang	toledet bittstang	mild effekt	middels skarp effekt	mangler
<i>Ts.1725</i>	Erikstad, Fauske k., Nordland		ringbissel	x			x													
<i>Ts.1154</i>	Fjetterstadh olmen, Steigen k., Nordland	R.572	ringbissel	x ?			x						x ?			x ?			x ?	x
<i>Ts.1154</i>	Fjetterstadh olmen, Steigen k., Nordland		ringbissel					x												x
<i>Ts.1176</i>	Lund, Steigen k., Nordland	variasjon av Petersens hovedtype	ringbissel	x				x						x		x ?		x		
<i>Ts.6701 ar</i>	Fagernes, Narvik k., Nordland	R.566	ringbissel		x			x						x	x				x	
<i>Ts.8338 ec</i>	Borg, Vestvågøy k., Nordland	sidestang som på R.575	stangbissel								x									
<i>Ts.2973</i>	Risøy, Andøy k., Nordland	R.569	ringbissel		x		x			x			x				x		x	x
<i>Ts.447 & 448</i>	Hundstadne set, Kvæfjord k., Troms		ringbissel		x				x				x	x						x
<i>Ts.4156</i>	Haukebø, Harstad k., Troms		ringbissel	x				x		x			x			x				x
<i>Ts.10817 k</i>	Haukebø, Harstad k., Troms	østlig / finsk type	ringbissel			x	x							x	x				x	
<i>Ts.1556</i>	Kasfjord, Harstad k., Troms		ringbissel	x			x													
<i>C.5503 c</i>	Breivik på Bjarkøy, Bjarkøy k., Troms		ringbissel	x				x												
<i>Ts.5055 d</i>	Tromsneset på Bjarkøy, Bjarkøy k., Troms		ringbissel	x						x ?										

Tabell 3. Bislens utforming.

Laura Bunse

**Rekonstruksjon av et hestehodelag fra
jernalderen**

Lofotr - Vikingmuseet på Borg

Juni 2009

Innledning

I denne rapporten vil jeg presentere resultatene fra et rekonstruksjonsforsøk av et hestehodelag fra jernalderen. I forbindelse med masteroppgaven min om det nordnorske hestematerialet fra denne perioden, skulle prosjektet bidra med informasjon om hesteutstyrets mulige konstruksjon og virkning. Av det nordnorske funnmaterialet er det kun de metalliske delene av seletøyet som er bevart, og rester etter organiske elementer, som for eksempel lærreimer, mangler helt. Et beslag fra Borg er det eneste funnet som kan gi opplysninger om hodelagenes utseende. Beslaget er av forgylt bronse og har trolig vært en del av praktutstyret. Slitasjespor indikerer imidlertid at beslaget ikke bare var et pynteobjekt, men at det også hadde en funksjonell betydning i konstruksjonen av hodelaget. I denne sammenhengen var rekonstruksjonen et forsøk på å finne en løsning som kunne forene både de pyntende og funksjonelle egenskapene til beslaget.

Rekonstruksjonsforslag

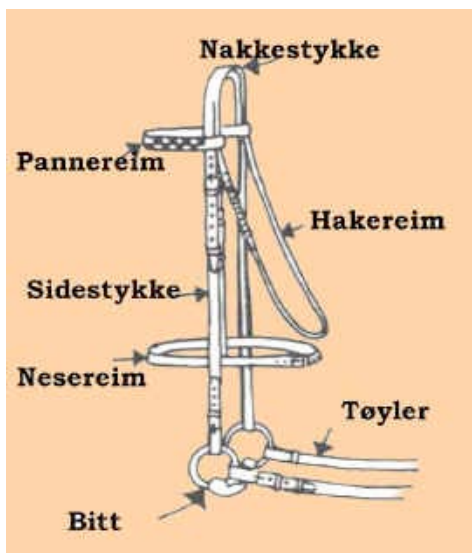
Beslaget funnet på Borg (Ts.8334 p, figur 1) er 5,2 x 4,8 cm stort. Det er laget av forgylt bronse og har en kvadratisk fasong med fire pyramideaktige trinn. Beslaget er dekorert med en liten ”knapp” på toppen og har en rombisk stempelornamentering langs kanten. Denne type beslag har trolig vært en del av praktutstyret og er svært sjelden, men tilsvarende eksemplarer kjennes fra Torgård i Sør-Trøndelag, Sørøst-Skandinavia og



Figur 1 Bronsebeslag Ts.8334 p.

Tyskland. Beslagene ble brukt parvis og satt ved sidestykkene av hodelaget rett under ørene på begge sider av hestehodet. De er datert til tidlig merovingertid, andre halvdel av 600-tallet. Borg-eksemplaret ble funnet i en struktur som ble tolket som en stall eller et fjøs (Munch, G.S. m.fl. 2003: 242-243). Beslaget viser tydelige slitasjespor, noe som indikerer at det ikke bare hadde en dekorerende effekt, men at det også hadde en funksjonell betydning. De to håndstøpte kopiene som ble brukt i rekonstruksjonen er laget av Ken Ravn Hedegaard fra Danmark.

Denne typen beslag har allerede blitt brukt i tidligere rekonstruksjoner, som i noen tilfeller kan ha vært dårlig tilpasset hesten - sammenlignet med passformen til moderne hodelag. Bakgrunnen for den foreliggende rekonstruksjonen var å undersøke om det var mulig å feste beslag og reimer på en mer funksjonell måte, sett i forhold til hvordan tidligere rekonstruksjoner har vært gjort. Noen eksemplarer av denne typen beslag er funnet sammen med lærreimer og andre deler av hodelaget. Ut fra funnkontekst, størrelse og fasong antas det at beslagene har vært festet like under hestens ører, hvor de har holdt sammen nakkestykket og pannebåndet, og eventuelt også en hakereim. Beslagene som er brukt i rekonstruksjonen er så store at de godt kan ha skjult de kryssende reimene, og med sin plass til fire nagler, kan de har holdt sammen flere reimer. Hodelag med denne typen beslag må i hvert fall ha bestått av et nakkestykke med pannebånd, og kanskje også en hakereim. Særlig hakereimen har imidlertid vært dårlig tilpasset hestens anatomi i noen tidligere rekonstruksjoner.

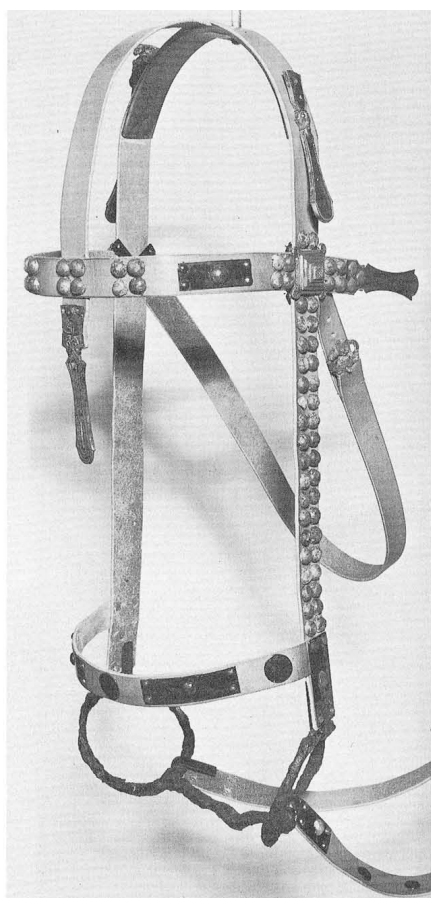


Figur 2 Hodelag (etter www.dyrewebben.no, den 26.8.09).

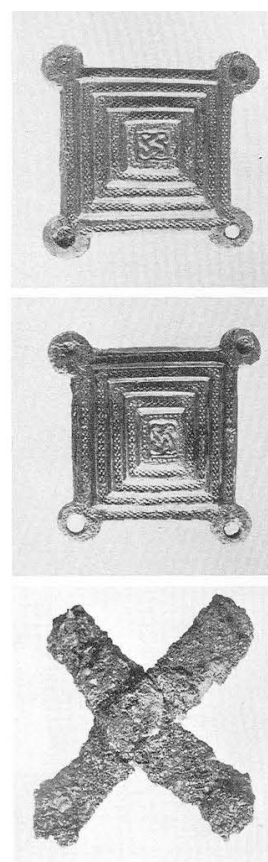


Figur 3 Hodelag med lignende beslag fra Beckum, Tyskland (etter www.archaeologi-krefeld.de, den 6.10.09).

Gary Waidson som rekonstruerte et hodelag på Lofotr Vikingmuseum på Borg brukte den samme løsningen for festingen av hakereimen som vises i figur 3. Beslaget ble plassert slik at det holder sammen og skjuler krysset som dannes av nakkestykket, pannebåndet og hakereimen. Ut fra beslagets fasong kan denne løsningen virke rimelig, men hvis man ser på hvordan hodelaget sitter på hesten, er det påfallende at hakereimen sitter ganske langt bak mot hestehalsen. Dette ønskes ikke ved moderne hodelag siden det kan hindre hesten i å puste. Dessuten var hakereimen på Garys rekonstruksjon ganske utslitt etter kort tid på grunn av at beslaget låste reimen i en ugunstig vinkel. Læret som ble brukt av Gary var så mykt at det ikke holdt seg stivt, men ble bøyd av beslaget. På rekonstruksjonen av Beckum-funnene (figur 3) ble det brukt hardere lær som ikke slites ut så fort. I tillegg ble reimen forsterket med et beslag som satt på det svake stedet like bak det store beslaget som holdt sammen reimene. Selv om hakereimen virker dårlig tilpasset hesten, er det vanskelig å vurdere dette endelig uten å utføre en praktisk test. Et problem med reimplasseringen på Garys rekonstruksjon, kan være at hesten hindres i å puste fordi reimen sitter for nært halsen. Dette trenger likevel ikke være et problem, da hakereimen som regel ikke strammes helt (figur 3).



Figur 4 Rekonstruert hodelag fra Valsgårde (etter Arwidsson 1977, Tafel 21).

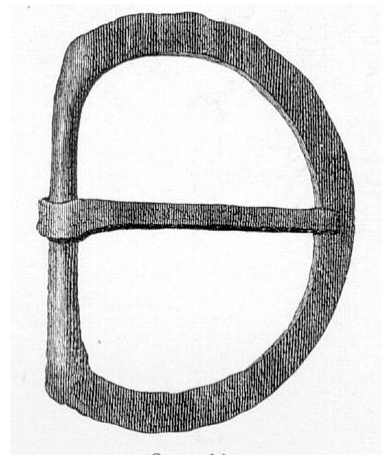


Figur 5 Beslagene og jernkrysset fra Valsgårde (etter Arwidsson 1977, Tafel 22).

En annen løsning som virker bedre tilpasset hestens anatomi er rekonstruksjonen av hodelag II fra grav 7 i Valsgårde, Sverige (Arwidsson 1977: 57-58, figur 4). Beslagene ble funnet sammen med to jernkryss som satt på baksida og erstattet enkelte nagleskiver. I midten av jernkryssene satt en kraftig jernnagl som hold reimene sammen (figur 5). På denne måten må beslagenes fire hjørner ikke nødvendigvis ha vært festet på reimene, men kunne også ha vært plassert ved siden av dem som i figur 4. Denne løsningen støttes også av at det ble funnet lærreimfragmenter sammen med beslagene. Fragmentene har hull etter kraftige jernnagler som har vært festet på baksiden av beslagene, og de har også hull etter nåla fra spennen til hakereimen (Arwidsson 1977:58).

På Borg ble det ikke funnet flere deler av hodelaget, noe som gjør det vanskelig å vurdere hvordan beslagene kan ha vært festet og hvordan hodelaget har vært konstruert. Selv om det fra et moderne perspektiv virker upraktisk og dårlig tilpasset, kan beslagene ha vært plassert som i Gary Waidsons rekonstruksjon forutsatt at det har vært brukt kraftig lær. Dette virker rimelig ut fra beslagets fasong. Men målet med prosjektet var å prøve å finne en løsning som er både godt tilpasset hestens anatomi og som er stabil. Hodelaget ble rekonstruert med nakkestykke, pannebånd og hakereim, siden det er sannsynlig at beslagene holdt sammen denne reimkombinasjonen (nevnt ovenfor). De fleste beslagene av denne typen ble funnet uten jernkryss på baksida, og spørsmålet var om det til tross for manglende jernkryss er mulig å feste hakereimen i samme vinkel som det har blitt gjort på Valsgårde-rekonstruksjonen. Uten jernkryss må beslagenes fire hjørner plasseres på reimene som på Gary Waidsons hodelag. For å plassere hakereimen lengre frem skulle den klinkes sammen med nakkestykket og pannebåndet ved hjelp av en jernnagl, slik at den sitter i en annen vinkel enn om den hadde vært festet på et av beslagets hjørner. Det ”ledige” hjørnet av beslaget skulle sitte på et forlenget pannebånd som på Valsgårde-rekonstruksjonen. Til tross for jernnaglen som skulle slås gjennom reimene ville beslagene fortsatt holde sammen hodelaget og gi stabilitet. Slitasjesporene på originalbeslaget viser at det virket krefter på beslagets naglehull. Dette oppstod trolig som følge av den antatte plasseringen ved krysset av nakkestykket, pannebåndet og hakereimen som belastes sterkt når rytteren drar i tøylene. Tøylehjelper virker både på hestens munn via bislet og på hestens nakke via hodelaget. Ut fra funn av pyntebeslag til reimene, kan det antas at de andre hodelagene med samme type beslag i tillegg hadde nesereim. Hodelaget vårt skulle derfor få nesereim festet på sidestykkene med små beslag laget av Ken Ravn Hedegaard etter Ørsnes (1966).

Konstruksjonen med fastklinkete beslag gir bare veldig begrensede justeringsmuligheter. For å kunne bruke hodetaget til flere hester på Borg, skulle hakereimen og sidestykkene likevel reguleres gjennom enkle spenner tilsvarende Ryghs type R.581 som har blitt funnet med andre hodetag. Den faste konstruksjonen gjennom kryssreimsbeslagene og de mange pyntebeslagene til sidestykkene, funnet for eksempel i Beckum og Valsgårde, tyder imidlertid på at justeringsmulighetene som regel var svært begrenset siden de fleste delene satt



Figur 6 Spenne (etter Rygh 1885).

Fast og det ofte ikke var plass til flere hull eller spenner på reimene (figur 3 og 4). Muligens var det også lite behov for justering siden hestene i jernalderen som regel var av omtrent samme størrelse (Hüster 1986, Nobis 1962).

Bislet til rekonstruksjonen ble laget av smeden Jimmy Lian. Utformingen av bislet tar utgangspunkt i Valsgårde-bislet, som ligner veldig på det nordnorske materialet fra jernalderen. Jernbislet skulle ha store, runde ringe (0,8cm tykk og med et indre tverrmål på ca.6,5cm) og en middelstykk, enkeltleddet bittstang (ca.1cm tykk og ca.12,5cm lang) (Arwidsson 1977: 57). Ut fra lærfragmentene funnet i Valsgårde og beslagenes størrelse, skulle lærreimene være mellom 2-3cm brede og mellom 3-4mm tykke (Arwidsson 1977: 58).

Rekonstruksjonsprosessen

Etter at jeg hadde bestemt meg for hvordan hodelaget skulle settes sammen, hvilket materiale som skulle brukes, og hvor brede reimene måtte bli i forhold til beslagstørrelsen, var neste skritt å bestemme reimenes lengde. Som nevnt ovenfor skulle hodelaget tilpasses en hest med omtrent samme størrelse som antas for norske hester i jernalderen. Ifølge funnet beinmateriale og seletøy, hadde hester i denne perioden en størrelse som tilsvarer islandshester eller lyngshester/nordlandshester (Hüster 1986, Nobis 1962, Sundkvist 2001). Derfor tok jeg mål av hester og moderne hodelag av tilsvarende størrelse, og prøvde å finne gjennomsnittsmål for de ulike delene av hodelaget, med plass for justeringsmuligheter.

Hodelag	Verktøy
<ul style="list-style-type: none">- To rekonstruerte bronsebeslag (5,2cm x 4,8cm) med totalt 8 bronsenagler- Et rekonstruert ringbissel av jern med enkeltleddet bittstang (lengde på bittstangen ca.12,5cm, tykkelse på bittstangen ca.1cm, tykkelse på ringene ca.0,8cm, ringenes tverrmål ca.6,5cm)- To rekonstruerte reimspenner (å 1 x 3cm)- En rekonstruert reimspenne (1 x 2cm)- 3 bronsenagler- 6 jernnagler- Lærstykke til reimene (ca.1,5m x 2,5m, 3-4mm tykk)- En reim til nakkestykke (3 x 65cm)- En reim til pannebånd (3 x 50cm)- To reimer til hakereim (2 x 15 og 2 x 65cm)- To reimer til sidestykkene (å 3 x 35cm)	<ul style="list-style-type: none">- Målebånd- reimskjærer- Kniv- Saks- Syl- ..
	Lærfarging
	<ul style="list-style-type: none">- Lærolje- Jernspon, stålull- Eddik- Vann- Bøtte
	Dokumentasjon
	<ul style="list-style-type: none">- Panasonic Lumix DMC-FS7digitalkamera

Reimene ble deretter skåret ut av et lærstykke med en reimskjærer som hjelper til å regulere bredden. Dertil ble skjæreren innstilt på lærets tykkelse og den ønskede bredden, og så kjørt langs kanten av lærstykket. Enden der skjæreren ble satt på måtte imidlertid avrundes litt med saks, slik at den ikke satt seg fast i skjæreren. Der læret var veldig hardt ble det fuktet med vann slik at skjæreren kunne gli lettere igjennom. Lengden ble så tilpasset med saks og kniv. Til slutt ble reimene smurt med lærølje for å gjøre dem myk og holdbar.



Figur 6 Læret blir fuktet med vann.

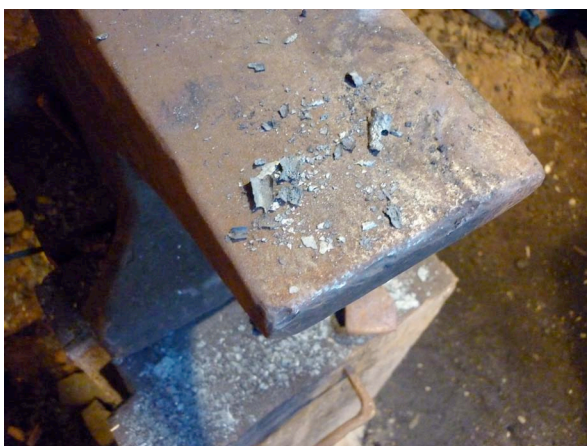


Figur 7 Reimene blir skåret med reimskjæreren.



Figur 8 Smøring av reimene med lærølje.

For å understreke pynteeffekten til beslagene ble læret farget svart. På denne måten skapes en større fargekontrast enn med brunt lær slik at beslagene vises tydeligere. Selv om det ikke var mulig å finne belegg for bruk av svart lær i jernalderen, har jeg bestemt meg for å farge reimene siden det finnes en veldig enkel måte å gjøre det på. Reimene legges i en blanding av ca. 5L vann og en håndfull jernspon (avfall etter smieprosessen). Fargingen kan imidlertid ta flere dager og for å påskynde prosessen ble det brukt stålull istedenfor jernspon. I tillegg ble vannet blandet med ca. 150 ml eddik. Etter denne oppskriften er reimene beksvarte etter ca. 15 timer. De må så skylles godt med vann, tørkes og smøres igjen med lærolje.



Figur 9 Jernspon på ambolten i smia.

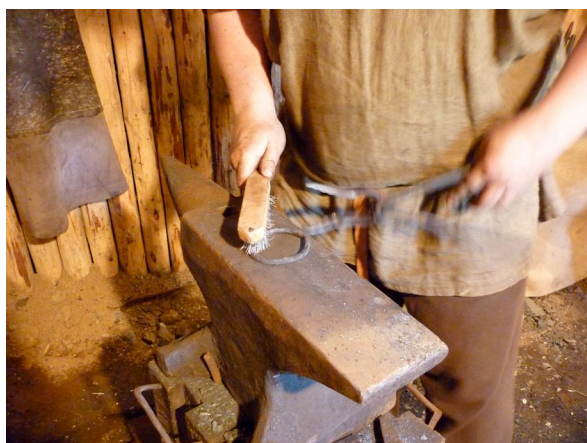


Figur 10 Fra venstre til høyre: reim i naturfarge, reim etter smøring med lærolje, reim etter farging.

Mens jeg var opptatt med lærarbeidet har smeden Jimmy Lian jobbet med bislet, spennene og naglene.



Figur 11 Laging av bissering.



Figur 12 Bisseringen blir pusset med trådbørste.



Figur 13 Ringen blir smurt med bivoks for å få en fin svart farge.



Figur 14 Ring og bittstang settes sammen.



Figur 15 Smed Jimmy med det ferdige bislet.



Figur 16 Bissel og spenne.

Da både reimene og jerngjenstandene var klare måtte det lages hull på reimene med en syl. Så ble de enkelte delene klinket fast med hjelp fra smeden Jimmy og arkeologistudenten Dan Halvard. Først satte vi sammen nakkestykket, pannereimen og de to delene av hakereimen ved hjelp av to kraftige jernnagler. Stedene hvor reimene krysser hverandre ble senere skjult med beslagene som i grunn var sterke nok til å holde sammen nakkestykket og pannereimen. De to jernnaglene gir imidlertid mer stabilitet og er nødvendige for å feste de to delene av hakereimen. Etter å ha fikset reimene ble beslagene klinket fast med bronsenagler og nagleskiver. Naglene måtte dels klippes kortere med tang siden de måtte bankes så flat som mulig for ikke å forårsake gnagsår på hesten. Samtidig måtte naglene være lange nok til å utforme et bredt hode slik at naglene ikke kunne slippe gjennom hullene. I denne sammenheng var det dels litt vanskelig å vurdere hvor mye som måtte klippes. Dessuten tok det ganske lang tid å klinke jernnaglene, siden vi ikke hadde nagleskiver til dem, noe som krevde en bra utforming av naglehodet. Bronsenaglene var så myke at vi måtte klippe dem

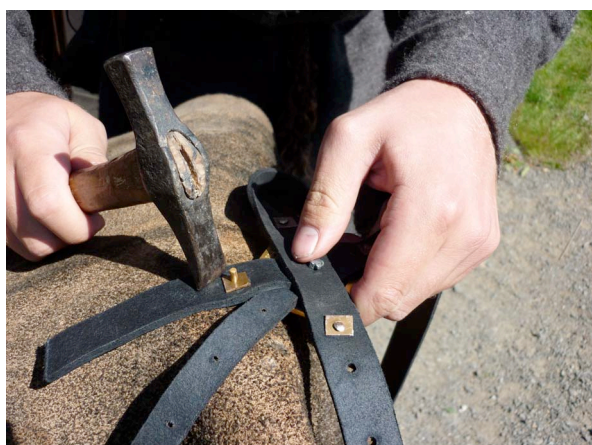
ganske korte og banke veldig forsiktig på dem slik at de ikke ble skeive. For å unngå merker på beslagene ble det brukt et lærunderlag på ambolten.



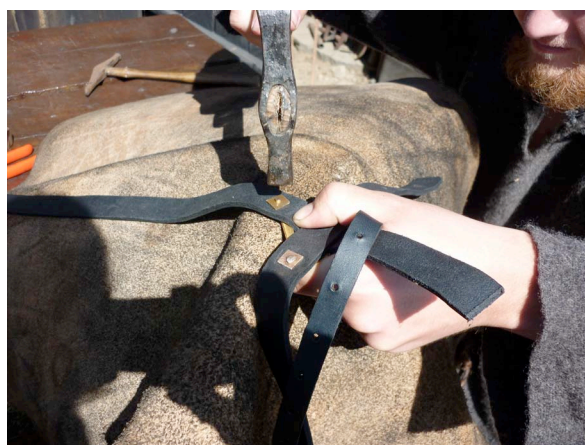
Figur 17 Festing av reimene med jernnagl.



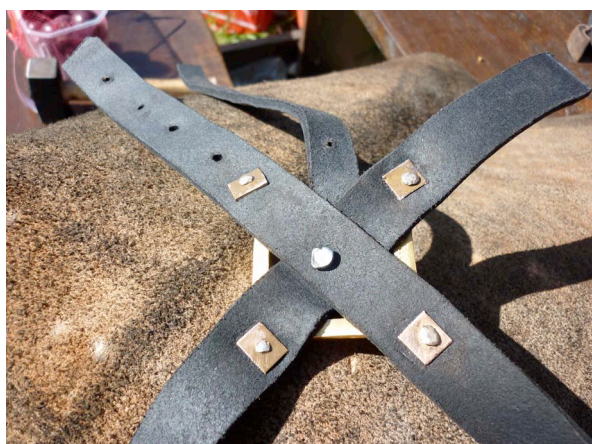
Figur 18 Naglen klippes kort med tang.



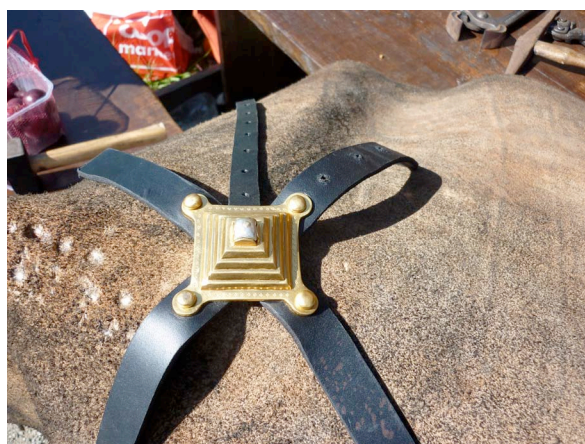
Figur 19 Mastergradsstudent Dan Halvard fra Universitetet i Bergen klinker.



Figur 20 Forming av et flatt naglehodet.

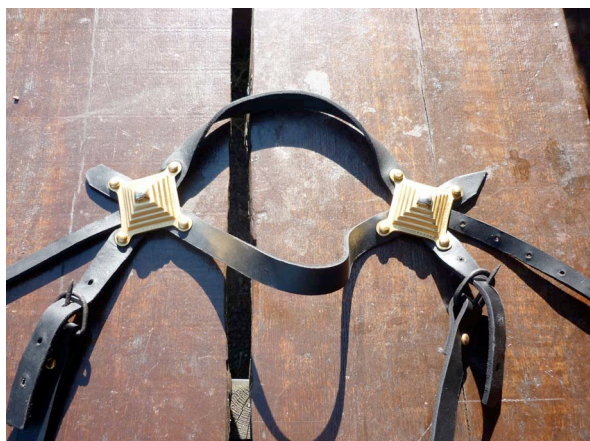


Figur 21 Baksida: en sentral jernnagl fester hakereimen på nakkestykket og pannereimen.

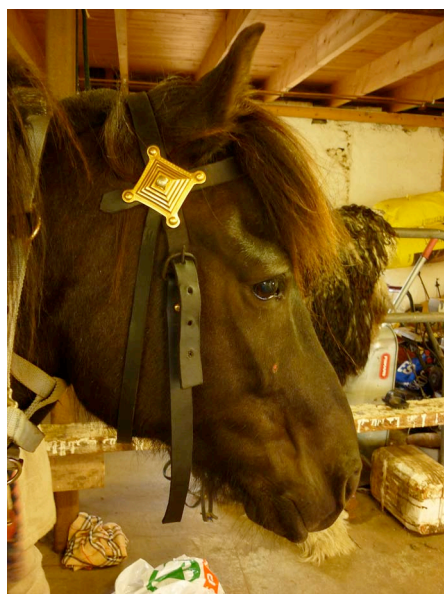


Figur 22 Forsida.
Beslaget er festet med fire bronsenagler og nableskiver.

Så ble det festet ei spenne på den høyre delen av hakereimen og ei på den øverste enden av hvert sidestykke, som så kunne settes sammen med nakkestykket. Til spennene ble det brukt bronsenagler med nagleskiver. I utgangspunktet skulle hodelaget også ha nesereim som skulle festes med to mindre bronsebeslag. Dette ville ha ført til at nesereimen satt helt fast, og ikke kunne justeres. Den ferdige delen av hodelaget måtte prøves på en hest for å vurdere hvor nesereimen skulle plasseres. Prøvingen viste at nesereimen, på grunn av de store bisseringene og plassen som man trenger til beslagene, måtte plasseres såpass høyt at dens egentlige effekt, å lukke kjeften på hesten, ville gå tapt. Siden man ikke nødvendigvis trenger en nesereim har jeg derfor bestemt meg for å utelate den.



Figur 23 Sidestykkene med spennen er festet på nakkestykket.



Figur 24 Den ferdige delen blir prøvd på hesten Anna.

Siden de små beslagene ikke ble brukt har bislet blitt festet på sidestykkene ved hjelp av to jernnagler med nagleskiver. På samme måte ble til slutt tøylene festet på bislet. Hele prosessen tok omtrent ei uke.



Figur 25 og 26 Nordlandshesten Bruno med det ferdige hodelaget.

Hodelagets brukbarhet

Vi har satt oss som mål for rekonstruksjonen at hodelaget skulle bli fullt brukbart. For å teste funksjonaliteten ble hodelaget derfor prøvd på nordlandshesten Bruno (figur 25 og 26). Lengden på de enkelte reimene har i utgangspunktet blitt tilpasset en nordlandshest på Borg. Til Bruno måtte sidestykkene derfor strammes litt med hjelp av spennene slik at bittet satt på rett plass i hestemunnen og ikke slo mot tennene. Hakereimen skal hindre hodelaget i å gli av hestehodet, men er i utgangspunktet ikke avgjørende for hodelagets funksjonalitet⁴⁴. Den må ikke sitte for stramt slik at hesten får puste. Derfor måtte hakereimen bare justeres litt med spennen. På grunn av konstruksjonen var det imidlertid ikke mulig å justere pannebåndet, som var litt for stort for Bruno. Siden beslagene er så tunge hadde hodelaget en tendens til å gli ned på en side når hesten bøyd hodet. Dette viste tydelig at et hodelag som er klinket sammen må ha vært tilpasset én bestemt hest siden størrelsen selv blant hester av samme rase varierer. Funnmaterialet fra jernalderen indikerer i en rekke tilfeller at hesten var stasdyr og statussymbol, og at de ble sett på som spesielle dyr som dels fikk egne graver eller ble gravlagt med herrene sine. Ofte fulgte også hestens utstyr med i graven (Meling 2000, Oma 2000, Rech 2006), og det er derfor rimelig at noen hester hadde sitt eget utstyr som var spesielt tilpasset dem. Selv om en rekke funn viser at sidestykkene på hodelag fra jernalderen kunne justeres ved hjelp av spennen, var mulighetene for justering begrenset og kan ikke sammenlignes med moderne hodelag. Funn av beslag med lærreim fra for eksempel

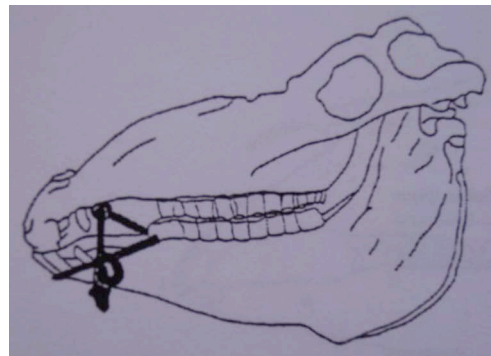
⁴⁴ Av praktiske grunner brukes det på Island som regel hodelag uten hakereim. Islendingene rir ofte lange strekninger og må bytte hest underveis. Siden hakereimen ikke trengs kan man bytte hodelag fortere uten den.

Valsgårde viser at beslagene var klinket fast, og at det er lite sannsynlig at det fantes muligheter å justere beslagenes og pannebåndets posisjon på hodelaget. Beslagene er veldig tunge, og en løsning med beslagene festet på forskyvbare lærstropper for å justere pannebåndets posisjon, ville sannsynligvis ikke fungere da pannebåndet ville gli for langt ned.

Mens hodelaget ikke var perfekt tilpasset Brunos størrelse, satt munnbittet veldig bra, og Bruno tygget fornøyd på det. Dette viser at han ”tar bittet” istedenfor å stritte imot det. Det ønskes at hesten tygger og sutter på bittet da dette produserer mye spytt som smører leppene og munnen, slik at bittet glir bedre langs huden og ikke forårsaker sår. Hvor godt en hest liker bittet er ikke bare avhengig av form, vekt og virkning, men også av materialet. Bitt som inneholder jern, kobber eller messing blir som regel bedre mottatt enn bitt av for eksempel rustfritt stål, siden de gir mer ”smak” samt at kobber er et mykt materiale som varmer seg fort opp. Siden det rekonstruerte bittet er laget av jern har materialet trolig bidratt til at bittet ble godt mottatt.

Det rekonstruerte hodelaget ble prøvd i alle gangarter. Siden det ikke finnes belegg for det har vi ikke sydd lær på baksida av hodelaget for å lage en polstring over naglehodene. Selv om vi ikke klarte å banke naglehodene helt flate har de ikke forstyrret hesten eller forårsaket gnagsår. Hodelaget har ingen nesereim for å lukke kjeften på hesten, men siden Bruno ikke prøvde å stritte imot bittet var ikke det noe problem.

Ut fra formen med en middels tykk, enkeltleddet bittstang og runde, flyttbare ringe er den brukte bissetypen relativt mild. En stang som er for tynn skjærer inn i hestens munnviker, mens en stang som er for tykk ikke får plass i munnen og skaper ubehag siden den presser mot ganen. En enkeltleddet bittstang har den såkalte nøtteknekkereffekten, som gjør at tungen klypes sammen når rytteren drar i tøylene. Likevel er denne formen mildere enn en rett bittstang, siden leddete stenger gir mer plass til tungen. De løse ringene gjør at bittet er mindre stivt i munnen og kan tilpasse posisjonen når hesten beveger hodet. Runde ringe er også mildere enn flate som har større tendens å klype hesten i munnvikene. Det rekonstruerte bisset veier imidlertid mye mer enn et moderne bitt, og høy vekt kan gjøre et bisset ganske skarpt siden det virker sterkere på ladene. I testen var det veldig lett å styre og kontrollere



Figur 27 Bisset in situ (Etter Oexle 1972, Tafel 204: 22.)

hesten, og den reagerte med en gang man dro litt i tøylene. Bislet virket altså relativt sterkt på hesten, men ble, som nevnt ovenfor, veldig godt mottatt og skapte intet ubehag.

For å vurdere hodelagets funksjonalitet må man imidlertid være klar over at det er flere faktorer som påvirker hvordan hesten reagerer på rytterens kommandoer. Såkalte tøylehjelper, hvor rytteren sender en kommando til hesten via tøylene som gjør at munnbittet og hodelaget virker på hesten, er ikke den eneste måten å påvirke hesten. Det er ikke tilstrekkelig å bare trekke i tøylene for å styre en hest. Man må samtidig bruke såkalte vekt- og sjenkelhjelper. Hvis både hest og rytter er trent og godt kjent med hverandre, er det også fullt mulig å styre en hest kun med hjelp av vekt og sjenkler⁴⁵. Testen viste i hvert fall at hodelaget var stabilt nok og satt bra på hesten til tross for at vi ikke brukte nesereim. Beslagene hadde ikke bare en pynteeffekt, men var også funksjonelle og holdt de enkelte delene av hodelaget sammen. Den brukte bissetypen finnes fortsatt i dag, og bislet hadde en lignende virkning på hesten som moderne bitt. På grunn av større vekt var det litt skarpere, slik at hesten reagerte veldig godt på det. Men utformingen og materiale gjorde det til et relativt mildt bisset, som ble godt mottatt av hesten.

Det viste seg imidlertid at et hodelag med denne typen beslag bør tilpasses én bestemt hest, da størrelsen selv blant hester av samme rase varierer. Hodelaget ble bare prøvd en eneste gang, og det ville være interessant å bruke det over lengre tid for å teste funksjonaliteten. I så fall hadde det trolig vært en fordel å bruke nagleskiver for alle nagler, og enten banke flatere naglehoder, eller sy lær på baksida av hodelaget.

Siden målet med rekonstruksjonen var å få opplysninger om beslagenes funksjon og hodelagets og bittets virkning på hesten, ble det brukt lite tid på dekorering. Vår rekonstruksjon viser bare de vesentligste elementene til et hodelag, mens funnmaterialet fra for eksempel Valsgårde eller Beckum indikerer at hodelag med denne typen beslag var rike dekorerte med både ekstra pyntebeslag og innskjærte mønstre på lærreimene. Når det gjelder det rekonstruerte hodelagets og bittets virkning kan det derimot antas at det ligner veldig på effekten til hodelag med tilsvarende bitt og beslag.

⁴⁵ Det finnes ridestiler, som for eksempel westernridning, hvor det brukes bittløse hodelag som virker på hestens nese eller andre følsomme punkter ved hestehodet.

Jeg takker spesielt Lars Erik Narmo og Lofotr – Vikingmuseet, smeden Jimmy Lian, Dan Halvard Løvli, Ken Ravn Hedegaard og Doreen Wehrhold for støtte, hjelp og råd og deres bidrag til prosjektet.

LITTERATURLISTE

- Arwidsson, G. 1977. *Die Gräberfunde von Valsgärde III. Valsgärde 7*. Acta Musei antiquitatum septentrionalium Regiæ Universitatis Upsaliensis bind 5, Uppsala.
- Hüster, H. 1986. *Untersuchungen an Skelettresten von Pferden aus Haithabu (Ausgrabung 1966-1969). Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*. Bericht 23. Neumünster.
- Meling, T. 2000. *Graver med hest og hesteutstyr. Eit uttrykk for makt og allianser på Vestlandet i merovingertida?* Hovudfagsoppgave i arkeologi med vekt på Norden, Universitetet i Bergen.
- Munch, G.S., O.S. Johansen og E. Roesdahl (red.) 2003. *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1, Lofotr – Vikingmuseet på Borg.
- Nobis, G. 1962. Zur Frühgeschichte der Pferdezucht. Die Pferde der Wikingerzeit aus Deutschland, Norwegen und Island. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 76, s.125-185.
- Oexle, J. 1992. *Studien zu merowingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band XVI. Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
- Oma, K. 2000. *Hesten i nordisk jernalder. Ei kontekstuell analyse av den symbolske sfære kontra den materielle røynda*. Hovudfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.

Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. Nationalmuseets skrifter, arkæologisk-historisk række 11.

Rech, M. (red.) 2006. *Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausende*. Bremer Archäologische Blätter, Beiheft 4.

Rygh, O. [1885]. *Norske Oldsager*. Tapir Forlag Trondheim, 1999.

Sundkvist, A. 2001. *Hästarnas land. Aristokratisk hästhållning och ridkonst i Svealands yngre järnålder*. Occasional Papers in Archaeology 28, Uppsala.

NETTKILDER

www.dyrewebben.no, besøkt den 28.08.2009.

www.archaeologie-krefeld.de/news/PferdeAusstellung/Pferde.htm#26,
besøkt den 06.10.2009.

LITTERATUR

- Adams, W.Y. og E.W. Adams 1991. *Archaeological typology and practical reality. A dialectical approach to artifact classification and sorting*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Airola, L. 1991. Niello – en urgammel og komplisert dekorasjonsteknikk på metallgjenstander. *Spor – fortidsnytt fra Midt-Norge*, 11 (1): 22-25. Vitenskapsmuseet Trondheim.
- Andersen, S. 1996. *Viking Age Bits in Central Southeastern Norway. Variation in Form and Action*. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Andreassen, D.M. 2002. *Risvikkeramik. En analyse av teknologisk stil på Nordkalotten i sein steinbrukende tid*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Armstrong, N. 2004. *Gamle veger og vegfar i Nordland fylke. Spor etter ferdsel fra middelalder og jernalder på Vestvågøya og Gimsøya*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Arntzen, J. E. og I. Sommerseth. (red.) 2010. *Den første gården i Nord-Norge - Jordbruksbosetting fra bronsealder til jernalder på Kveøya*. TROMURA kulturvitenskap nr. 39. Tromsø Museum – Universitetsmuseet
- Arntzen, J.E. 2008. *Fosfatanalyse som innfallsvinkel til forskning på tidlig jordbruk i Nord-Norge: Et case study fra elder til yngre jernalder på Skålbunes, Bodø kommune, Nordland*. Mastergradsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Arntzen, J.E. 2009. Jordbruk i elder jernalder – Hva kan jorda fortelle? *Ottar* 227 (4): 37-45. Tromsø.
- Arrhenius, B. og Musingo, H.F. 2003. Iron artefacts. I Stamsø Munch, G., Johansen O.S. og Roesdahl, E. (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1: 167-197. Lofotr – vikingmuseet på Borg.
- Arwidsson, G. 1942. *Die Gräberfunde von Valsgårde I. Valsgårde 6*. Acta Musei antiquitatum septentrionalium Regiæ Universitatis Uppsaliensis bind 1, Uppsala.
- Arwidsson, G. 1954. *Die Gräberfunde von Valsgårde II. Valsgårde 8*. Acta Musei antiquitatum septentrionalium Regiæ Universitatis Uppsaliensis bind 4, Uppsala.
- Arwidsson, G. 1977. *Die Gräberfunde von Valsgårde III. Valsgårde 7*. Acta Musei antiquitatum septentrionalium Regiæ Universitatis Uppsaliensis bind 5, Uppsala.

- Bårdseth, G.A. 2009. The Roman Age Hall and the Warrior-Aristocracy: Reflections upon the Hall at Missingen, South-East- Norway. *Norwegian Archaeological Review* 42(2): 146-158. Oslo.
- Barth, F. (red.) 1969. *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Bately, J. 2007. The source. I Batley, J. og A. Englert (red.) *Ohthere's Voyages. A late 9th-century account of voyages along the coasts of Norway and Denmark and its cultural context*. Maritime Culture of the North 1: 18-58. Viking Ship Museum, Roskilde.
- Benecke, N. 1994. *Der Mensch und seine Haustiere*. Theiss Verlag, Stuttgart.
- Berglund, B. 1995. *Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelse på Helgelandskysten fra Kr.f. til 1700 e.Kr.* Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Fakultet for arkeologi og kulturhistorie.
- Bergstøl, J. 2008. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo.
- Bertelsen, R. 1985. *Fra den eldste tida til ca. 1500 e.Kr.* Lofoten og Vesterålens historie 1, Stokmarknes.
- Bertelsen, R. 1999. Settlement on the divide between land and ocean. From Iron Age to the Medieval Period along the coast of Northern Norway. I Fabeck, C. og Ringtved, J. (red.) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Jutland Archaeological Society: 261-267. Århus.
- Binns, K.S. 1978. *Jernalderbosetningen på Kvaløy i Troms: En undersøkelse av økologisk og sosial tilpasning i et nord-norsk kystmiljø*. Magistergradsavhandling, Universitetet i Tromsø.
- Binns, K.S. 1983. Et jernalders gårdsanlegg på Tussøy i Troms. Bygningmessige og bosetningshistoriske aspekter. I G. Ólafsson (red.) *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, s.43-50. Reykjavik.
- Bjørge, T. m.fl. 1969. *Innberetning fra Ytre Kvarøy – 1969, gnr. 49/1*. TMU Top. Ark./Lurøy/ Gnr.49/Bnr.1.
- Bjørnstad, G., N.Ø. Nilsen og K.H. Røed 2003. Genetic relationship between Mongolian and Norwegian horses? *Animal Genetics* 34: 55-58.
- Børsheim, R.L. og E.-C. Soltvedt 2002. *Gausel – utgravningene 1997-2000*. AmS-Varia 39, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Braathen, H. 1989. *Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Varia 19, Oslo.

- Brattli, T. 1993. *Evolusjonismen og det moderne. Ein analyse av tilkomsten av arkeologien som vitenskapelig disiplin*. Magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Brøgger, A.W. 1931. *Nord-Norges bosetningshistorie: en oversikt*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie C, II-4. Oslo.
- Bruun, I.M. 2007. *Blandede graver – blandede kulturer? En tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder*. Mastergradsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Cruickshank, M. 2002. Jern- og middelalderbosetning på Hunstad, Bodø k. I Simonsen, P. (red.) *Mellomalderarkeologi mellom Salten og Senja*. Tromsø - Tromsø Museums Rapportserie 35: 27-33.
- Crumlin-Pedersen, O. 1995. Boat-burials at Slusegaard and the Interpretation of the Boat-grave Custom. I Crumlin-Pedersen, O. Munch, B.T. (red.) *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology and History 1: 87-101. København.
- Danielsen, C.F. 2009. *Hesten i metaforer. Analyse av hestens roller i yngre jernalder belyst gjennom arkeologisk materiale og norrøn litteratur*. Masteroppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Dybdahl, A. 1990. *Fra stav til stasvogn. Landveis fremkomst og transportmidler på Innherred*. Steinkjer Museum.
- Edwards, E.H. 1990. *Bitting in Theory and Practice*. J.A. Allen and Co., London.
- Edwards, E.H. 2004. *The complete book of bits and bitting*. David & Charles, Newton Abbot.
- Eldorhagen, M. 2001. *Ovale spenner i Nord-Norge og Trøndelag. Stil og symbolisme i sosial sammenheng*. Mastergradsavhandling, Universitetet i Tromsø.
- Elton, H. 1996. *Warfare in Roman Europe AD 350-425*. Clarendon Press, Oxford.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I Fabech, C. og Ringtvedt, J. (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII: 283-303. Aarhus Universitetsforlag.
- Gjessing, G. 1929. Opphavet til Håloygjarlenes rike. *Håloygminne*, Årg 10 h2: 35-38. Hålogaland historielag, Harstad.
- Gjessing, G. 1934a. *Studier i norsk merovingertid. Kronologi og oldsaksformer*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1934, no.2.

- Gjessing, G. 1934b. *Oldsaksamlingens tilvekst 1933-5*. TMÅ 57, 1934 (2). Tromsø.
- Gjessing, G. 1939. Noen nordnorske handelsproblemer i jernalderen. *Viking* III: 37-54. Oslo.
- Gjessing, G. 1943. Hesten i førhistorisk kunst og kultus. *Viking* VII: 4-143. Oslo.
- Gräslund, B. 1985. Det eneggade svärdet och ridkonstens utveckling. *TOR* XX 1983-1985, s. 89-106. Uppsala.
- Grieg, S. 1920. *Smedverktøi i norske gravfund*. Oldtiden: tidsskrift for norsk forhistorie 9, Oslo.
- Grøtberg, U. 2007. *Skipsgraver, båtgraver og ryttergraver. Noen aspekter ved symbolbruk i vikingetidens gravskikk*. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Hansen, L.I. 1990. *Samisk fangstsamfunn og norsk høvdingeøkonomi*. Novus forlag, Oslo.
- Hansen, L.I. og Olsen B. 2007. *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo, 3.opplag.
- Hatling, S.H. 2009. *Gloppen i folkevandringstid. En Sosial Analyse av Evebøhovdingen*. Masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Hedeager, L. 1999. *Skygger av en annen virkelighet. Oldnordiske myter*. Pax forlag A/S, Oslo.
- Hedeager, L. 2004. Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr. Dyreornamentikkens transcendentale realitet. I A.Andrén *et al.* (red.): *Ordning mot kaos – studier av nordisk førkristen kosmologi*. Vågar till Midgård 4: 219-252. Nordic Academic Press, Lund.
- Henriksen, J.E. 1995. *Hellegropene: fornminner fra en funntom periode*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Herschend, F. 1993. The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor* 25: 175-199. Uppsala.
- Herschend, F. og Kaldal Mikkelsen, D. 2003. The main building at Borg (I: 1). I Stamsø Munch, G., Johansen O.S. og Roesdahl, E. (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1: 41-76. Lofotr – vikingmuséet på Borg.
- Heyerdahl-Larsen, B. 1981. Dateringsforsøk. I C. Blindheim, B. Heyerdahl-Larsen og R.L. Tollnes (ed.) *Kaupang-funnene bind I*. Norske Oldfunn XI: 127-175. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Høie, B.K. 2007. *Hest og vogn i Norge*. Askim.
- Holmqvist, W. 1951. *Tauschierte Metallarbeiten des Nordens aus Römerzeit und Völkerwanderung*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 70: 2, Stockholm.

- Hreiðarsdóttir G.E. og J.H. Hallsson 2007. Uppruni íslenska hestsins. *Fræðaving landbúnaðarins* 4: 97-103.
- Hultgreen, T., Johansen, O.S. og Lie, R.W. 1984. Stuurhelleren i Rana. Dokumentasjon av korn, husdyr og sild i yngre steinalder. *Viking* 42: 3-102. Oslo.
- Hüster, H. 1986. *Untersuchungen an Skelettresten von Pferden aus Haithabu (Ausgrabung 1966-1969). Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 23.* Neumünster.
- Jacobsen, K. 2003. *Forskning på gamle vegfar. Case study: Fortidens ferdsel på Andøya i Nordland.* Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Jennbert, K. 2002. Djuren i førkristen ritual och myt. I Andrén, A., Jennbert, K. og Raudvere, C. (red.): *Plats och praxis. Studier av nordisk førkristen ritual.* Vägar till Midgård 2: 105-133. Nordic Academic Press, Lund.
- Jennbert, K. 2004. Människor och djur. Kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv. I Andrén, A., Jennbert, K. og Raudvere, C. (red.): *Ordning mot kaos. Studier av nordisk førkristen kosmologi.* Vägar till Midgård 4: 183-217. Nordic Academic Press, Lund.
- Johansen, O.S. 1979. *Jernaldergårder i Nord-Norge.* Stensilserie B – historie. Institutt for Samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Johansen, O.S. 1990. *Synspunkter på jernalderens jordbrukssamfunn i Nord-Norge.* Stensilserie B, nr.29. Arkeologiseksjonen, Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Johansen, O.S. og Søbstad T. 1977. De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. *Viking* XLI: 9-56. Oslo.
- Johansen, O.S. og Stamsø Munch, G. 2003. ¹⁴C-dates. I Stamsø Munch, G., Johansen O.S. og Roesdahl, E. (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway.* Arkeologisk skriftserie 1: 33-40. Lofotr – vikingmuséet på Borg.
- Johansen, O.S., Gulliksen, S. og Nydal, R. 1986. $\delta^{13}\text{C}$ and diet: analysis of Norwegian human skeletons. *Radiocarbon* 28 (2A): 754-761. Department of Geosciences, University of Arizona.
- Jørgensen, L. 1990. *Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm.* Arkæologiske Studier VIII, København.
- Jørgensen, M.S. 1996. Oldtidens veje i Danmark. *Braut 1 – Nordiske vejhistoriske studier:* 37-62. Viborg.
- Jørgensen, R. 1984. *Bleik. En økonomisk/økologisk studie av grunnlaget for jernaldergården på Andøya i Nordland.* Magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

- Kivikoski, E. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands: Bildwerk und Text*. Finnische Altertumsgesellschaft, Helsinki.
- Kresse, W. 1999. *Pferderassen der Welt*. Ulmer-Verlag, Stuttgart.
- Latour, B. 1987. *Science in action*. Milton Keynes: Open University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Lindbom, P. 1997. Strategiska förändringar av krigkonsten under järnåldern, bågskyttets och kavalleriets introduktion på slagfältet. Studier från delprojekten vid Uppsala Universitet. *Svealand i vendel- och vikingatid* 1: 1-34. Uppsala.
- Løken, T. 1991. Forsandutgravningene etter 10 år. *AmS-småtrykk* 24: 3-10. Arkeologisk Museum i Stavanger.
- Lund, H.E. 1953. *Utgravningene på Tromsneset 1953*. TMU Top. Ark./Bjarkøy/Gnr.17.
- Lund, H.E. 1965. Håløyske høvdingegårder og tunanlegg av Steigen-typen fra eldre og yngre jernalder. "Valhall med de mange dører". *Norsk tidsskrift for sprogvitenskap* XX: 287-325. Oslo.
- Magnus, Olaus [1555] 1982. *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds Forlåg, Stockholm.
- Mayer-Kuester, U. 2006. Problems and Possibilities in Reconstructing Scandinavian Saddles of the Migration Period. I Olsen, S. m.fl. (red.) *Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationships*. BAR International Series 1560: 245-261. Oxford.
- Mebius, H. 1968. *Värro: studier i samernas förkristna offerriter*. Skrifter utgivna av Religionshistoriska institutionen i Uppsala 5.
- Meling, T. 2000. *Graver med hest og hesteutstyr. Eit uttrykk for makt og allianser på Vestlandet i merovingertida?* Hovudfagsoppgave i arkeologi med vekt på Norden, Universitetet i Bergen.
- Mikalsen, R.J.A. 2008. *Byggeskikken i middelalderens Nord-Norge. Fra bruk av torv, jord, og stein som byggematerialer til trehuset*. Mastergradsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Miks, C. 2007. *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*. Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8. Rahden/Westfalen.
- Möllenus, K.R. 1957. *Den antikvariske avdelings tilvekst 1957*. Vid. Selsk. Årbok 1957. Trondhjem.
- Müller-Wille, M. 1972. Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter; mit einem Beitr. Von H. Vierck. I *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jaargang 20-21, 1970-1971, s.119- 248.

- Mundal, E. 1996. The perception of the Saamis and their religion in Old Norse sources. I Pentikäinen, J. (red.) *Shamanism and Northern Ecology*. Religion and Society 36: 97-116. Berlin.
- Mundal, E. 2004. Kontakt mellom nordisk og samisk kultur reflektert i norrøne mytar og religion. I Kusmenko, J. (red.) *The Sámi and the Scandinavians: aspects of 2000 years of contact*. Schriften zur Kulturwissenschaft 55: 41-54. Hamburg.
- Myhre, B. og Øye I. 2002. *Norges landbrukshistorie I. 4000 f.Kr.-1350 e.Kr. Jorda blir levevei*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Narmo, L.E. 2009. Kokegropfelt, hall og kirkested – Borg et kultsted i 2500 år. *Vestvågøyboka, Årboka Lófotr 2009*: 52-71. Vestvågøy historielag, Leknes.
- Näsman, U. og Roesdahl, E. 2003. Scandinavian and European perspectives – Borg I: 1. I Stamsø Munch, G., Johansen O.S. og Roesdahl, E. (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1: 283-299. Lofotr – vikingmuséet på Borg.
- Nerman, B. 1969. *Die Vendelzeit Gotlands II Tafeln*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Nerman, B. 1975. *Die Vendelzeit Gotlands I:1 Text*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Nicolaissen, O. 1896a. *Undersøgelser og Udgravninger i Nordlands amt 1896*. Tromsø Museums Årsberetning 1896.
- Nicolaissen, O. 1896b. *Fortegnelse over oldsager indkomne til Tromsø Museum i 1896*. Tromsø Museums Årsberetning 1896.
- Nicolaissen, O. 1902. *Undersøgelser i Nordlands amt i 1901*. T.M. Tromsø.
- Nicolaissen, O. 1903. *Katalog over oldsager, indkomne til Tromsø Museum i 1903*. Tromsø Museums årshäfte 26 (1903).
- Nicolaissen, O. 1907. *Fortegnelser over oldsager indkomne til Tromsø Museums oldsamling i 1907*. Tromsø Museums årshäfte 30 (1907).
- Nicolaissen, O. 1924. *Arkæologiske undersøkelser og tilveksten i Tromsø Museums oldsamling 1923*. Tromsø Museums årshäfte 47 (1924).
- Nilsen, G. 1998. *Jernaldernaust på Vestvågøy i Lofoten*. Stensilserie B nr.49. Institutt for arkeologi, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø.
- Nilsen, R. 1995. *Nausttufter i Nord-Norge. Distribusjon og kronologi relatert til samtidige båttyper og havnivå*. Stensilserie B nr.40. Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.

- Nobis, G. 1962. Zur Frühgeschichte der Pferdezucht. Die Pferde der Wikingerzeit aus Deutschland, Norwegen und Island. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 76: 125-185.
- Nydal, R. 1975. *Dateringsrapport*. TMU Top. Ark./Narvik/Gnr.42/Brnr.4.
- Nylén, E. 1973. Stridhästens hållning. *TOR* XV: 68-83. Uppsala.
- Odner, K. 1973. *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder: Ullshelleren i Valldalen II*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Odner, K. 1983. *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fenno-Scandinavia*. Oslo occasional papers in anthropology. Department of social anthropology, University of Oslo.
- Oexle, J. 1984. Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien* 18, Münster, s.122-172.
- Oexle, J. 1992. *Studien zu merowingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Band XVI: 1 und 2. Mainz am Rhein.
- Olsen, M. 2003. *Den sosiopolitiske organisering av Jæren i eldre jernalder. Et tolkningsforsøk med utgangspunkt i skriftlige kilder og tunanleggene*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Olsen, O. 1995. Hørg, hov og kirke – 30 år etter. I Lidén, H.-E. (red.): *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, s. 121-128. Universitetsforlaget, Oslo.
- Oma, K. 2000. *Hesten i nordisk jernalder. Ei kontekstuell analyse av den symbolske sfære kontra den materielle røynda*. Hovudfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Oma, K. 2001. Hesten i jernalderen – i brytningspunktet mellom ”seige” strukturer og endring i den materielle kulturen. *Primitive tider* 4: 37-49. Oslo.
- Oma, K. 2004. Hesten og det heilage. Materialiseringa av eit symbol. I Melheim, L., Hedeager, L. og Oma, K. (red.): *Mellom himmel og jord. Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi. Isegran 31. januar – 2. februar 2002*. Oslo arkeologisk serie 2: 68-81.
- Opedal, A. 1998. De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes. *AmS-Småtrykk* 47, Stavanger.
- Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-historisk række 11, København.

- Ørsnes, M. 1993. Zaumzeugfunde des 1.-8. Jahrhunderts nach Christus in Mittel- und Nordeuropa. *Acta Archaeologica* Vol.64(2) – 1993, København, s.183-292.
- Palk, N.A. 1984. *Iron Age Bridle-Bits from Britain*. Occasional paper 10, Edinburgh University.
- Pedersen, A. 1997. Weapons and riding gear in burials – evidence of military and social rank in 10th century Denmark? I *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300*, red. av Anne Nørgård Jørgensen og Birthe L. Clausen, Publications from The National Museum Studies in Archaeology and History Vol.2, Copenhagen, s.123-137.
- Petersen, J. 1919. *De norske vikingesverd: en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Skrifter (Vitenskapsselskapet i Kristiania) / 2 Historisk-filosofisk klasse 1919, no.1.
- Petersen, J. 1951. *Vikingetidens Redskaper*. Skrifter utgitt av Det Norske Vitenskaps-Akademi i Oslo II. Histo.-Filos. Klasse 4, Oslo.
- Petersen, Th. 1923. *Oversigt over Videnskapsselskapets oldsaksamlings tilvekst i 1923 av saker ældre end reformationen*. TVS. 1922/2. Trondhjem.
- Petersen, Th. 1930. *Oldsaksamlingens tilvekst 1930*. TMT. Trondhjem.
- Petersen, Th. 1932. *Oldsaksamlingens tilvekst 1932*. TMT. Trondhjem.
- Petersen, Th. 1936. *Oldsaksamlingens tilvekst 1936*. TMT. Trondhjem.
- Petersen, Th. 1937. *Oldsaksamlingens tilvekst 1937*. TMT. Trondhjem.
- Petersen, Th. 1945. *Oldsaksamlingens tilvekst 1944-5*. TVS. Trondhjem.
- Pétursdóttir, Þ. 2007. *Deyr fé, deyja frændr. Re-animating mortuary remains from Viking Age Iceland*. MA-Thesis in Archaeology, University of Tromsø.
- Popov, A.A. 1966. *The Nganasan. The Material Culture of the Tavgi Samoyeds*. Uralic and Altaic Series, Vol.56, Indiana University Publications.
- Price, N. 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. AUN 31, Uppsala.
- Price, N.S. 2004. The Archaeology of Seidr: Circumpolar Traditions in Viking Pre-Christian Religion. *Brathair* 4(2): 109-126.
- Ramqvist, P.H. 1992. *Högom. Part 1. The excavations 1949-1984*. Archaeology and Environment 13, Umeå.
- Ränk, G. 1981. *Der mystische Ruto in der samischen Mythologie. Eine religionsethnologische Untersuchung*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Comparative Religion 21.

- Ränk, G. 1985. The North-Eurasian background of the Ruto-cult. I Bäckman, L. og Hultkrantz, Å. (red.) *Saami pre-christian religion. Studies of the oldest traces of religion among the Saamis*. Stockholm studies in comparative religion 25: 169-178.
- Rech, M. 2006. Pferde, Reiter und ein Hirsch im altsächsischen Gräberfeld von Rullstorf, Kr. Lüneburg. I Rech, M. (red.) *Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausende*. Bremer Archäologische Blätter, Beiheft 4/2006, s.115-118.
- Reimer PJ, Baillie MGL, Bard E, Bayliss A, Beck JW, Blackwell PG, Bronk Ramsey C, Buck CE, Burr GS, Edwards RL, Friedrich M, Grootes PM, Guilderson TP, Hajdas I, Heaton TJ, Hogg AG, Hughen KA, Kaiser KF, Kromer B, McCormac FG, Manning SW, Reimer RW, Richards DA, Southon JR, Talamo S, Turney CSM, van der Plicht J, Weyhenmeyer CE. 2009. IntCal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51:1111–50.
- Reymert, P.K. 1975a. Når kom hesten til Nord-Norge? *Ottar* 83: 20-22.
- Reymert, P.K. 1975b. *Ytre Elgsnes*. TMU Top. Ark./Harstad/Gnr.96/Bnr.1.
- Reymert, P.K. 1980. *Arkeologi og etnisitet: en studie i etnisitet og gravskikk i Nord-Troms og Finnmark i tiden 800-1200*. Magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Rolfesen, P. 1973. Har det vært innvandring til Nord-Norge i elder jernalder? I Simonsen P. og Munch, G.S. (red.): *Bonde – Veidemann – Bofast – Ikke bofast i nordisk forhistorie*. *Tromsø Museums Skrifter XIV*: 279-284.
- Rudebeck, E. 2002. Vägen som rituell arena. I Andrén, A., Jennbert, K. og Raudvere, C. (red.): *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. *Vägar till Midgård 2*: 167-200.. Nordic Academic Press, Lund.
- Rygh, K. 1907. *Oversigt over Videnskabselskabets Oldsagsamlings tilvækst i 1907 af sager ældre end reformationen*. TVS. 1907(9). Trondhjem.
- Rygh, O. [1885]. *Norske Oldsager*. Tapir Forlag Trondheim, 1999.
- Rygh, O. 1897. *Fortegnelse over de til Universitetets samling af nordiske oldsager i 1897 indkomne sager fra tiden før reformationen*. Ab. Oslo.
- Schanche, A. 1986. *Nordnorsk jernalderarkeologi. Et sosialgeografisk perspektiv*. Magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Schanche, A. 1989. Jernalderens bosettingsmønster i et fleretnisk perspektiv. I Bertelsen, R., Reymert, P.K. og Utne, A. (red.) *Framskritt for fortida i nord*. I Povl Simonsens fotefar. *Tromsø Museums Skrifter XXII*: 171-184.

- Schanche, A. 2000. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Davvi Girji OS, Karasjok.
- Schjødt, J.P. 1995. The Ship in Old Norse Mythology and Religion. I Crumlin-Pedersen, O. Munch, B.T. (red.) *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology and History 1: 20-25. København.
- Seppola, B. 1988. Lyngshest – tartarhest – finsk småhest. *Menneske og miljø. Årbok for Nord-Troms*, s.7-8.
- Serning, I. 1966. *Dalarnas järnålder*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Stockholm.
- Shenk, P. 2002. *To Valhalla by horseback? Horse Burial in Scandinavia during the Viking Age*. A Master's Thesis in Nordic Viking and Medieval Culture, University of Oslo.
- Simonsen, P. 1953. *Haukebø*. TMU Top. Ark./Harstad/Gnr.29/Bnr.3.
- Simonsen, P. 1957. *Oldsaksamlingens tilvekst 1950-2*. Acta Borealia, B Humanoria 5. Tromsø.
- Simonsen, P. 1962. *Gravplass, Haukebø, Harstad k., grd. 29/3, Troms. Utgravning 1962*. TMU Top. Ark./Harstad/Gnr.29/Bnr.3.
- Simonsen, P. 1995. Toften II – en nordnorsk sesongfiskeplass fra folkevandringstid. *Viking* 58: 7-22. Oslo.
- Sjøvold, T. 1962. *The Iron Age Settlement of Arctic Norway I*. Tromsø Museums Skrifter X 1, Tromsø.
- Sjøvold, T. 1974. *The Iron Age Settlement of Arctic Norway II*. Tromsø Museums Skrifter X 2, Tromsø.
- Skandfer, M. 2003. *Tidlig, nordlig kamkeramikk. Typologi – kronologi – kultur*. Dr.art.-avhandling, Universitetet i Tromsø.
- Slomann, W. 1959. Et nytt romertids gravfunn fra Nord-Norge. *Viking* XXIII: 1-28.
- Smestad, I. 1988. Veier i myr – Broanlegg fra vikingtid og middelalder i Trøndelag. *Spor* 1: 8-12. Trondheim.
- Solberg, B. 2003. *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo. 2.utgave.
- Solli, B. 2002. *Seid. Myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid*. Pax Forlag A/S, Oslo.
- Sønstebø, G. 1999. *På vei – Friluftsliv og opplevelse langs gamle ferdselsårer*. Nordisk Ministerråd, København.

- Spangen, M. 2005. *Edelmetalldepotene i Nord-Norge: komplekse identiteter i vikingtid og tidlig middelalder*. Hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Stamsø Munch, G. 2003. Borg as a pagan center. I Stamsø Munch, G., Johansen O.S. og Roesdahl, E. (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1: 253-263. Lofotr – vikingmuséet på Borg.
- Stamsø Munch, G. 2003. Jet, amber, bronze, silver and gold artefacts. I Stamsø Munch, G., Johansen O.S. og Roesdahl, E. (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1, Lofotr – vikingmuséet på Borg, s.241-251.
- Stamsø Munch, G., O.S. Johansen og E. Roesdahl 2003. *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Arkeologisk skriftserie 1, Lofotr – Vikingmuséet på Borg.
- Stamsø Munch, G., Storm Munch, J. og Simonsen, P. 1965. *Greipstad: trekk av en nordnorsk gårds historie*. Ottar 46 (4). Tromsø.
- Steinsland, G. 2001. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi. En analyse av hierogami-myten i Skírnismál, Ynglingatal, Háleygjatal og Hyndluljóð*. Solum Forlag, Oslo.
- Steinsland, G. 2005. *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Pax Forlag A/S, Oslo.
- Steuer, H. 1989. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. I K. Randsborg (red.) *The Birth of Europe: Archaeological and Social Development in the first Millennium A.D.* Analecta Romana Instituti Danici. Suppl. XVI: 100-121. Rom.
- Stolpe, H. og Arne, T.I. 1912. *Graffältet vid Vendel*. K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Storli, I. 1991. De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking* LIV: 89-104.
- Storli, I. 2006. *Hålogaland før rikssamlingen. Politiske prosesser i perioden 200-900 e.Kr.* Novus forlag, Oslo.
- Stuiver, M. og Reimer, P. J. 1993. Extended 14C database and revised CALIB radiocarbon calibration program. *Radiocarbon* 35:215-230.
- Stylegar, F.-A. 2006. Skeidfoler og blothester. Hingstekamp og døderitualer i yngre jernalder. I Glørstad, H., Skar, B. og Skre, D. (red.) *Historien i forhistorien: festskrift til Einar Østmo på 60-års dagen*. Kulturhistorisk Museum Oslo Skrifter 4: 207-220.
- Sundkvist, A. 1992. *Rida de döda. Vikingatida bett i Valsgårde och Birka*. Uppstas CD Inst. för arkeologi, Uppsala universitet.
- Sundkvist, A. 2001. *Hästarnas land. Aristokratisk hästhållning och ridkonst i Svealands yngre järnålder*. Occasional Papers in Archaeology 28, Uppsala.

- Svestad, A. 2003. *Finn din egen filosof. Konfrontasjoner og kontradiksjoner i den arkeologiske teoridebatten*. Dr.art.-avhandling, Universitetet i Tromsø.
- Thorvildsen, K. 1957. Ladeby-Skipet. *Nordiske Fortidsminner* VI, bind 1. København.
- Tilley, C. 1999. *Metaphor and material culture*. Blackwell, Oxford.
- Titlestad, T. og J.R. Hagland 2002. *Landnåmabok: etter Hauksbók*. Erling Skjalgssonselskapet, Hafrsfjord.
- Tromsø Museum 1969. *Funnliste – Ytre Kvarøy 1969*. TMU Top. Ark./Lurøy/ Gnr.49/Bnr.1.
- Tromsø Museum 1974. *Anlægningsbeskrivningar*. TMU Top. Ark./Narvik/Gnr.42/Bnr.4.
- Urbańczyk, P. 1992. *Medieval Arctic Norway*. Institute of the History of Material Culture. Polish Academy of Sciences. Warszawa.
- Valen, Ch.R. 2007. *Jordbruksimpulser i neolitikum og bronsealder i Nord-Norge? En revisjon av det arkeologiske gjenstandsmaterialet og de naturvitenskapelige undersøkelsene*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Valtonen, I. 2008. *The North in the Old English Orosius. A Geographical Narrative in Context*. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki, Tome LXXIII.
- Vatne, E. 2006. *Lyngshesten (Nordlandshesten). Historie og kultur i nord*. 2. utgave.
- Vinsrygg, S. 1979. *Merovingartid i Nord-Noreg. Studie i utvalt materiale frå gravfunn*. Arkeologiske avhandlinger No.2, Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Vorren, K.-D., Nilssen E. og Mørkved, B. 1990. Age and agricultural history of the ‘-staðir’ farms of North and Central Norway. *Norsk geografisk Tidsskrift* 44: 79-102. Oslo.
- Willmy, A. 2006. Kelten im Krieg – Die keltische Reiterei. I Baumeister, R. og Steppan, K. (red.) *Die Archäologie des Pferdes*. Federseemuseum Bad Buchau, s.58-62.
- Zachrisson, I. (red.) 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Monographs 4, Statens historiska museum, Stockholm.
- Zachrisson, I. 1985. New archaeological finds from the territory of the Southern Saamis. I Bäckman, L. og Hultkrantz, Å. (red.) *Saami pre-christian religion. Studies of the oldest traces of religion among the Saamis*. Stockholm studies in comparative religion 25: 83-100.

TILVEKSTKATALOGER

Tromsø Museum – Universitetsmuseet, Universitetet i Tromsø
Vitenskapsmuseet – Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim
Bergen Museum, Universitetet i Bergen
Kulturhistorisk Museum, Universitet i Oslo

Alle tilvekstkataloger er digitalisert, og er tilgjengelig på:
<http://www.unimus.no/arkeologi/forskning/sok.php>

PERSONLIGE MEDDELELSER

Holck, P., Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo, 03.12.2009.

Hufthammer, A.K., Naturhistorisk avdeling, Bergen Museum, 21.10.2009 og 30.10.2009.

Landmark, Ingrid, Arkeologisk seksjon, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo, 19.01.2010 og 16.03.2010.

Nordby C., Kulturhistorisk laboratorium, Tromsø Museum, februar 2009.

Sundstrøm, K., Nord-Norsk Hestesenter A/S Målselv, 19.01.2009.

INTERNETT

<http://www.worldfengur.com>, versjon lest 25.05.2009.

http://www.mcdonald.cam.ac.uk/projects/Medieval_Fishing/, versjon lest 22.03.2010.